

GOVERNMENT OF INDIA  
ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF INDIA

CENTRAL  
ARCHAEOLOGICAL  
LIBRARY

ACCESSION NO. 24103.

CALL No. Sa 33/ Rag/ Sha.

D.G.A. 79





THE  
PRINCESS OF WALES  
Sarasvati Bhayana Texts

EDITED BY  
GOPI NATHA KAVIRAJA

— A.N. —  
11/11/31  
No. 40

( PART II )

THE  
KĀLATATTVAVIVECHANA,

— — — — —  
PRINTED BY  
B. C. BANERJEE

AT THE  
Ramkrishna Printing Works,  
BENARES CITY.

— — — — —  
1933.

CENTRAL GOVERNMENT LIBRARY  
LIBRARY NEW DELHI.

Acc. No. ....

Date. ....

Vol. No. ....

सम्राट्स्थपतिश्रीरघुनाथभट्टप्रणीतं

D 2845

# कालतत्त्वविवेचनम्

( द्वितीयो भागः )

जयपुरराजगुरुकथाभट्टशश्वत्सेन

कथाभट्टश्रीजयचन्द्रजनुषा वेदान्तभूषणोपाधिभूषितेन

वाराणसेयहिन्दुविश्वविद्यालयीयपाठ्यनिर्धारकसमितिसदस्येन

धीनन्दकिशोरशर्मणा साहित्याचार्येण

रिष्यण्यादिना समलङ्कृत्य सम्पादितम् ।

24103



THE

KĀLATATTVAVIVECHANA

BY

RAGHUNATHA BHATTA,

Edited with Introduction, Notes, etc.

By

NANDA KISHORE SHARMA,

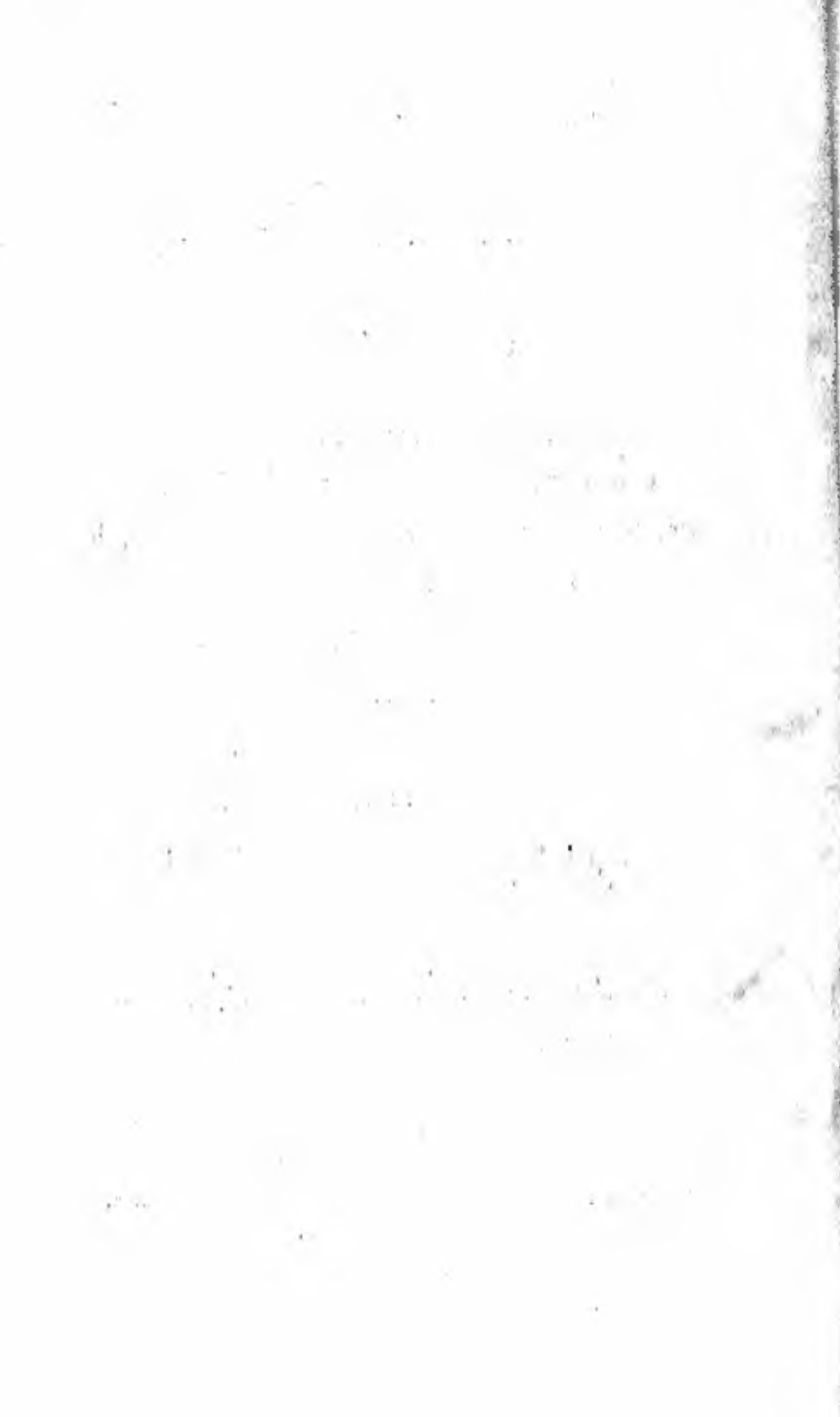
*Saṁhityāchārya, Vedāntabhūṣhana. Research Scholar,*

*Government Sanskrit Library,*

*BENARES.*

1933.

Sa 35  
Rag/Sha



## Note by the editor

---

In the Foreword prefixed to the first part of the book it was noted that the historical and critical Introduction to the work would find a place in the second part when the text is finished. But as the full text could not be completed in this part it is hereby announced for the information of the readers that the Introduction is reserved for the third part.

NANDA KISHORE SHARMA.

---



CENTRAL LIBRARY  
LIBRARY OF THE  
TOTAL

Acc. No. 24103

Date 9.7.56

Call No. Sa.3S/Rag./Sha.

## अथ नानातिथिसाध्यव्रतविवेचनम् ।

अथ नानातिथिसाध्यव्रतेषु तन्निर्णयः कियते । तेषु च वे  
सोपपदाः सावित्रीविरात्रगोविरात्रविष्वक्त्रिरात्रदुर्गावरात्रादिव्य  
शब्दास्त एव तत्तद्देवतादिसम्बन्धस्य तत्तत्कालसम्बन्धस्य च  
अमास्यान्तरेणावगतत्वेन प्रवृत्तिसङ्गावान्नात्मवेद्यानि । वे तु  
निरुपपत्तादिरात्रं पञ्चदशं नवरात्रमित्यादयः शब्दा इत्यस्ति  
विधिष्वस्य च ध्रुतास्तेषामत्यन्तसंयोगवाचिद्वितीयास्तावतां  
समासान्तदर्शनादावश्यकसमाहारसमासत्वात् । निरुपपत्तायां  
ध्रुत्या शुण्विधित्वमेव न तु लक्षण्या कर्मेतुमात्रम् । कपोदस्यादि-  
वाक्यानि चाग्निमाणि प्राप्ते त्रिरात्रादिसामान्ये विशेषविधयः ।  
तद्वशादेव च विरात्रादिरात्रान्तर्गतस्य रात्रिरात्रस्य तिथिकल्पः ।  
एवं नानातिथिसाध्यत्वेनावपत्तेषु व्रतेषु विभाज्यम् । अथस्तावज्ज्ञेदे  
प्रमाणभाषादेकमप्युपवासपूजाद्यात्मकं प्रधानम् । अन्यथाऽसंभव-  
त्समुच्चयकालवशादाग्नेयधानातिथिनिश्चयः । तेन प्रायश्चित्तीनां  
प्रधानकालत्वमेव । केषुचिदन्तिमतिथिरुक्त्यमेव प्रधानम् । पूर्व-  
तिथिरुक्त्यं त्वङ्गम् । साङ्गप्रधानप्रयोगस्य तावत्कालस्यापित्वाच्च तेषु  
त्रिरात्रादिव्यवहारः । “वदत्रिंशदहो वा एव बहुद्वादश्याह” इतिवत् ।  
एकादशीव्रतादावेवंरूपेऽपि न तथा व्यवहारः । अनादेस्तस्यापर्यन्त-  
योज्यत्वात् । तत्र पूर्वविधाक्रान्तेष्वपि येष्वन्तिमतिथेर्निर्ययो-  
पजीव्यत्वरूपप्रधान्यद्योतकं किञ्चिदस्ति । यथा वदसावित्रीव्रतादिषु  
वदपूर्णिमावदपैतृकीत्यादिसमाख्याः ।

“अशक्ता च त्रयोदश्यां नक्तं कुर्यान्नितेन्द्रिया ।

अथाचितं चतुर्दश्यां पौर्णमास्यामुपोषणम्” ॥ इति

त्रयोदशीचतुर्दश्युपवासयोरनुकल्पविधानं विशेषतः  
पौर्णमास्यां “ज्ञानं सर्वपमृजलै” रित्याद्युक्तिरित्येवंजातीयकम् ।

तत्र स्वातन्त्र्येण कालव्यक्त्या विनास्तिमतिरिति निर्णयिकदेशवर्तिनी-  
नामपि तदव्यवहितपूर्वतिथीनामेव यावत्पक्षे ग्रहणं न तु तासौ  
स्वातन्त्र्येण निर्णयः कर्तव्यः । यथा पूर्वचरन्वष्टकभाज्योः सत्यप्य-  
ष्टमीआहुतुल्यकक्षत्वे पूर्वचरपरेषुःशब्दयोश्च सप्तमीनवमीपरत्वेन  
व्याख्यानास्तस्यपि तिथिप्रयुक्तत्वे तयोस्तिथ्योः पूर्वचरपरेषुः-  
शब्दाभ्यामष्टम्युपजीघनेनोक्तिवशात् । अन्यथा तथोक्तेमिरभिप्रायस्या-  
पत्तेः । कालव्यवसिप्रयुक्तं स्वातन्त्र्येण निर्णयमनादृत्यैकदेशवर्तिभ्यो-  
रप्यष्टमी स्वातन्त्र्येण निर्णय तदव्यवहितयोरेव सप्तमीनवम्योः  
पूर्वचरन्वष्टकयोर्महणं शया ।

यत्र तु न सादृशं किञ्चिदस्ति । तत्र स्वातन्त्र्येणैव तत्तत्कर्म-  
योगसाधनतिथिनिर्णयः कर्तव्यः । तस्मिन् क्रियमाणे तिथिद्वय-  
प्रयुक्तस्य कर्मणस्तन्मादिनानुष्ठानादावस्या बानुष्ठानाभ्यूनसाधनदिन-  
व्यापिताधिकसाधनदिनव्यापिता वा सकलव्रतमयोगस्य भवतु न  
कापि क्षतिः । अत एवेकं भविष्योक्ते—

“व्रती प्रपूजयेद्देवीं सप्तम्यादिदिनत्रये ।

होम्या बभूवहोमिर्वा हासबुद्धिमयास्तिथेः” ॥ इति ॥

एवं सति यत्केवांविधीदृशेऽपि विषये यथानियमेन साधन-  
दिनत्रयादिव्यापिता भवति । तथोपवासादेरनुष्ठानं तत्पूर्वव्रत-  
तुल्यत्वप्राप्त्या । अन्यथा नवरात्रादिव्रतेष्वपि तथानुष्ठानापत्तेः ।  
न हि तत्रोपवासादिकर्मगता त्रिषादिसंख्या । येन यथैकदिने  
क्रियमाणेषु षोडशप्रेतश्राद्धेषु ब्राह्मणभोजनपरिहृदानरूपाणां प्रधाना-  
नामप्येकदेशकालकर्तृकत्वादङ्गव्रतप्रसक्तं तन्नेणानुष्ठानं वाधित्वा  
संख्याबुद्धिसिद्धयर्थं भेदेनानुष्ठानं भवति तथेहापि निर्णयप्राप्तितिथि-  
वाधेनोद्यास्तर्मयस्तद्व्यप्रयुक्तसाकल्याङ्गीकारेण प्रधानसंख्याबुद्धि-  
सिद्धयर्थम् । मुख्यतिथ्यन्तराये तु तिथिशेषोऽपि गृह्यतामिति वञ्चि-  
र्थाप्राप्ततिथ्येकदेशेऽप्यनुष्ठानं स्यात् ।

## अथ दुर्गापूजास्वव्रतविवेचनम् ।

एवं नानातिथिसाध्यव्रतार्त्ता द्वैविध्ये स्थिते एतदनुसारेणैवा-  
श्विनशुक्लप्रतिपदमारभ्य तदुगतनवमीपर्यन्तं प्रायः सर्वदेशेषु  
क्रियमाणा यदुर्गापूजात्मकमुत्तरविधाकान्तव्रतं तत्र प्रतिपदा-  
दिनिर्णयः क्रियते तत्र व्रतस्वरूपं तावज्जविष्योत्तरे—

“एवं च दिग्ध्यवासिन्यां नवरात्रोपवास्ततः ।  
एकभक्तेन तक्तेन स्वशक्त्याऽयाचितेन वा ॥  
पूजनीया जगद्देवी स्थाने स्थाने पुरे पुरे ।  
गृहे गृहे भक्तिपरैर्ग्रामे ग्रामे घने घने ॥  
स्नानैः प्रमुदितैर्हृष्टैर्ग्राह्यैः क्षत्रिभ्यैर्नृपैः ।  
वैश्यैः शूद्रैर्भक्तियुक्तैर्मलैश्छैरभ्यैश्च मानवैः ॥  
स्त्रीभिश्च कुशार्दुलैश्च तद्विधाममिदं गृह्यते” इति ।

दिग्ध्यवासिन्यामधिष्ठाने देवीं पूजनीयेति लभवाभिप्रायेण ।  
न तु नियतम् । स्थाने स्थाने पुरे पुरे गृहे गृहे तदस्मैवात् ।  
देवीपुराणेऽपि—

“कन्यासंस्थे रवा शुक्लामाश्विने प्राप्य नन्दिकाम् ।  
अयाची अथचैकाशी नकाशी वाय वाय्वदः ॥  
भूमौ शयीत चामन्व्य कुमारीर्भोज्येभुदा ।  
वस्त्रार्त्तकार्दनाश्च संतोष्यः प्रतिवासरम् ॥  
वर्ति च प्रत्यहं दद्यादोदनं मांसमावधत् ।  
त्रिकालं पूजयेद्देवीं जपस्त्रेजपरायणः” ॥ इति ॥

“कन्यासंस्थे रवा” इति प्रायिकाभिप्रायम् । एवं कन्यान्तरमति-  
पादकदेवीपुराणवाक्येऽपि—

“इवे मास्वसिते पक्षे कन्याराशिगते रघौ ।  
 नवम्यां बोधयेद्देवीं कीडाकौतुकमङ्गलैः ॥  
 ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायां वृष्ट्यां विलम्बाभिमन्त्रणम् ।  
 सप्तम्यां मूलयुक्तायां पत्रिकायाः प्रवेशनम् ॥  
 पूर्वाषाढायुक्ताष्टम्यां पूजाहोमाद्युपोषणम् ।  
 उत्तरेण नवम्यां तु यतिभिः पूजयेच्चिन्वाम् ॥  
 अथयोग दशम्यां तु ग्रणिपत्य विसर्जयेत्” इति ।

इष इति पौर्णमास्यमन्त्रमासाभिप्रायेण । अत्र चोपवासादिदेवी-  
 पूजाकुमारिकापूजाधिवहुकर्माभिधानेऽपि प्रधानं देवीपूजनमेव ।  
 भविष्योत्तरे युधिष्ठिरकृष्णप्रश्नोत्तररूपेतिहासार्थवादे पूजाया एव  
 प्रशंसनात् । तत्र तत्र पूजाया एव कलसम्बन्धभूतेष्व ।

तथा च कालिकापुत्रणे—

“कृत्यैवं परमामाप्नुनिर्वृतिं भिद्विद्यैकतः ।  
 एवमग्न्यैरपि सखा वैद्याः कार्यं प्रपूजनम् ॥  
 विभूतिमनुलां लब्धुं चतुर्वर्गप्रदायकम्” इति ।

पूजयेदित्यधिकृत्य भविष्योत्तरेऽपि—

मवानीतुष्टये पार्थ सम्वत्सरसुखाय च ।  
 भूतप्रेतपिशाचानां वीर्यार्थं चोत्सवाय च । इति ।

अन्यत्रापि—

“पूजयित्वाष्टिपक्षे प्राप्तिं विप्रोक्तो ज्ञापये कसः” इति ।

“सर्वं कर्त्तुं विघातक्यं स्यात्फलं च विसर्जनम्” इति देवीपुस्तके वीप्सा-  
 श्रवणात् ।

“यो मोहादथवालस्य देवीं दुर्गाम् महोत्सवे ॥

न पूजयति दुष्टात्मा देवाहाप्यथ सैरव ॥

कुत्रा भगवती तस्य कामनिघातिदन्ति वा ।

इतिकालिकापुराणेऽकरणे प्रत्ययावधवलम् पूजाया इवः  
नित्यत्वावगमात् । “शरत्काले महापूजा क्रियते वा च वार्षिकी” इति-  
मार्कण्डेयपुराणेऽपि पूजाया इव नित्यत्वमवगम्यते । प्रतिवर्षकर्त्तव्य-  
त्वार्थमेव हि वर्षे वर्षे भवा वार्षिकीति व्युत्पत्त्या वार्षिकीपदम् ।  
अन्यथा तदुच्यर्थमेव स्यात् । देवीपुराणे क्षेत्रसंहारोक्तदेवीपूजनेनैवा-  
वाक्यादिकथनात्प्रत्ययेन कश्चित्कीदृशः कर्तृविशेषणार्थः कृत्युक्त-  
पुरुषसंस्कारद्वाराङ्गत्वावगमात् ।

अत एव निर्णयामृते “पूजयेत्प्रवक्तो देवीं नरो विद्यमानस्थितः”  
इति भविष्योत्तरमुपन्यस्य नियमाच्च देवीपुराण पञ्चोक्त इत्युक्त्वा  
“कन्यासंस्थे” इत्यादिदेवीपुराणमुपन्यस्तम् ।

भागवतेऽप्यर्थनस्यैव अतस्त्वमुक्तम्—“देवर्षिर्ष्यं जुजामा-  
कात्यायन्यचनेनतम्” इति । देवीपुराणेऽपि शारदीपूजासुपकर्म-  
सूक्तं च तत्त्वमुक्तम् ।

महामर्त महापुण्यं शारदासौस्तुष्टितम् ।

कर्त्तव्यं शारदासेन्द्र देवीमकिसम्यन्वितैः ॥ इति ॥

तस्या एव च तत्रैयाम्यद्वारापि कर्त्तव्यत्वमभिधानेनावश्यकता  
प्रतीयते—“स्वयं वाप्यन्यतो वापि पूजयेत्पूजयेत् वा” इति । पूजया  
अथ च त्रिविधत्वमुक्तं स्कन्दभविष्यपुराणयोः—

“शारदी कश्चिदकाम्यं त्रिविधा परिणीयते ।

शारिङ्गी जपयमाद्यैर्नैवेद्यैश्च निरादिभिः ।

माहात्म्यं भगवत्पाद्यं पुराणैश्च कीर्तितम् ।

पाठस्तस्य जपः प्रोक्तः पठेद्देवीमनास्तथा ॥

राजसी बलिदानेन नैवेद्यैः सामिषैस्तथा ।  
 सुरामांसाद्युपहारैर्जपयज्ञैर्विना तु वा ॥  
 विना मन्त्रैस्तामसीं स्यात्किरातानां तु संमता ।  
 ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैः शूद्रैरस्यैश्च मातवैः ॥  
 एवं नाना म्लेच्छगणैः पूज्यते सर्ववस्थुभिः" इति ।

अत एव होमादेरपि पूजाख्यमेवोक्तं लिङ्गपुराणे—

"शारदी भू महापूजा चतुःकर्ममयी शुभा ।  
 तां तिथिप्रथमासाध कुर्याद्भक्त्या विधानतः" ॥ इति ।

अपनपूजनबलिदानहोमरूपाणि चत्वारि कर्माणि । तिथिप्रथ-  
 मसम्यादि । अनेन त्रितयकल्प उक्तः ।

इदं च अतमाश्विनशुक्लप्रतिपदमारभ्य, तदग्रिमजयमीपर्यन्तं  
 कार्यमिति मुख्यः कल्पः ।

"कन्यासंस्थे रवौ शक्र शुक्लमात्रभ्य नन्दिकाम्" इत्यारभ्य

"महानवम्यां पूजेयं स्वर्गमोक्षप्रदायिनी" इत्यन्तादेषीपुराणात् ।

"मासि चाश्वयुजे शुक्ले नवरात्रे विशेषतः ।

संपूज्य नवदुर्गां च नक्तं कुर्यात्समाहितः" ॥ इत्यादिव्याख्या ।

अत्र हि नवरात्रशब्दो रात्रिशब्दस्याहोरात्रपरस्य तिथिविषय-  
 पूर्वाभाष्यैकवाक्यतया भौत्सर्गिकसंपूर्णतिथेरैव प्रायो व्यवहारविषय-  
 त्वेन संप्रतिपत्त्या च तिथिलक्षकत्वात्सम्यन्तः कालरूपगुणविधिः ।  
 द्वितीयास्तोऽपि कविर्बहुतः "कालाध्यनोरत्यन्तसंयोगे" इति वचना-  
 सादृश एव । न तु नामधेयम् । तत्रैव ग्रन्थे "वाक्यान्तिरेण प्रवृत्ति-  
 निमित्तभूतकालसम्बन्धस्याविधानेन तत्प्रत्यन्यायामाधात् । अतः  
 गुणविधानेन सम्प्रति बहुव्रीहौ समासान्त्वानुप्रसङ्गस्य समादृत्यद्विगुत्वेन

रात्रिसमुदायवचनतया निरुद्धप्रायस्य लक्षणया नामधेयत्वानौ-  
चित्यात् । “नवरात्रोपवासतः” इत्यत्र कथंचित्पुनरावृत्तमानाधिक-  
रण्यसंभवेऽपि प्रधानेन पूजनेन वैकल्पिकैकमन्त्रादित्यदेवी-  
पूजनादिघटितसमुदायेन ह्यसामानाधिकरह्यम्याद्याम् ।

यत्तु—

“आश्विने मासि शुक्ले तु कर्त्तव्यं नवरात्रकम् ।

प्रतिपदादिकमेणैव यावच्च नवमी भवेत् ॥

त्रिरात्र चापि कर्त्तव्यं सप्तम्यादि यथाक्रमम्” ।

इति वचने प्रतिपदादिनवमीपर्यन्तं नवरात्राख्यं वत्  
कर्त्तव्यमिति वाक्यार्थं शुद्धोत्तराद्यै प्रतिपदादिनवतिथिविधाना-  
स्तराम्यस्यायेन नवरात्रशब्दस्य नामधेयत्वमुक्तं केनचित् । तद्वौ-  
च्यार्थापरिहानात् । न ह्यत्र पूर्वोक्तो वाक्यार्थः । किन्तु प्रतिपदादिन-  
वमीपर्यन्तं यत्रनवरात्रं नवतिथयः । तत्र सप्तम्यादि यत्रिरात्रम् ।  
तत्र आत्यन्तसंयोगेन प्रकृतं देवीपूजनं कर्त्तव्यमिति । निरुद्धप्रायस्य  
‘अस्यां स्थती निश्चितगुणविधित्वत्रिरात्रपदसमभिध्याहारेण च सं-  
वद्गुणविधित्वस्यात्यन्तसंयोगाधिकरणत्वाच्चिद्वितीयास्तस्याग्निहो-  
त्रमित्यादियद्वितीयास्तत्वाङ्गीकारेण लक्षणया नामधेयत्वानौ-  
चित्यात् । मीमांसारहस्यानभिमतया तु तस्य तादृशवाक्यार्थभ्रमेण  
तथाभिधानम् । नवरात्रसम्बन्धिप्रतं नवरात्रमिति षष्ठीतत्पुरुषरूपे  
नवरात्रव्रतशब्दे तस्य सामानाधिकरण्याभिधानमपि भ्रमेणैव ।  
कर्मधारयत्वे कालवाचिनः पूर्वपदस्य लक्षणाप्रसङ्गतम् ।

न च तिथिहासवृद्धयोर्गुणविध्यसंभवाश्रित्यवच्छेदविरोधः ।  
नामधेयत्वं तु यदा कदाचित्प्रवृत्तिनिमित्तसद्भावेनाप्युपपन्नम् ।  
वैश्वदेवशब्दस्यैकदेशगतत्रेवतासम्बन्धेनेतिवाच्यम् । रात्रिशब्दस्य  
तिथिपरत्वेन हासवृद्धयोरपि तद्गुणविधिसंभवेनाधिरोधात् ।



ह्लासे तिसिद्धयप्रयुक्तस्य पूजावेस्तन्नानुष्ठानेन वृद्धौ चैकतिथिप्रयुक्तस्य  
अक्रान्तविधमन्त्रमपादावृत्त्यानुष्ठानेन स्वर्धदा नवतिथिप्रयुक्तकर्म-  
सत्त्वाद् । यद्यपि—

“वृद्धौ समातिरघ्न्यां ह्लासेऽमेप्रतिपन्निशि ।

प्रारम्भो नवचण्ड्यास्तु नवरात्रमतोऽर्थवत्” ।

इति वदद्भिः कैश्चिद्विद्विद्वांसयोरपि नवाहोरात्रसन्नाह एवोप-  
पादितः । तथाप्यमावास्यारात्रौ प्रतिपदप्रवेशाभावेऽपि प्रतिपदप्र-  
भृत्येवाप्यन्तापचयेनाहोरात्रोपजनेऽतिपूरुषा घाष्टम्यहीराशास्पर्शि-  
जघमीं गृहीत्वा दशरात्रोपजने पूर्वप्रकारस्योपशयकत्वाद्वायं  
सूत्राभावाच्चोपेक्षितः स मकारः । “तिथिवृद्धौ तिथिह्लासे नवरात्रम-  
पार्थक्यम्” इति तेषामेवोक्तिस्तु “नवरात्रमतोर्थवत्” इत्यभिधानाच्छ्रु-  
त्क्रान्तर्गतेति प्रतीयते । तस्माद्वगुणविधिरेव नवरात्रशब्दो न  
नामधेयम् ।

यस्तु कश्चित् “नवरात्रमिधं कर्म नकव्रतमिति स्मृतम् ।  
प्रारम्भो नवरात्रस्य” इत्यादौ कर्मणि नवरात्रशब्दप्रयोगः स लक्ष्यया ।  
“यदि रथस्तरसाम् सोमः स्यात्” “आतुर्मास्यानि पशुः सोमः”  
इत्याद्याविव सोमादिशब्दस्याभिधात्योकिरपि प्रतिपादकत्वमात्रा-  
भिप्राया । “सुरा वै वाजिनं सुरा सोम” इत्यत्र नामातिदेशोक्तिवत् ।  
संशसंहितसम्बन्धस्य शास्त्रप्रमेयत्वाभावात्तद्वगमकस्य च सामाना-  
धिक्यरथादेरभावस्योक्तत्वात् । तस्मान्नवरात्रादिशब्दैः प्रतिपदादि-  
नवतिथिरूपगुणविधानादत्र तदे स मुख्यः कालः । अत एव  
प्रतिपदमारभ्य नवमीपर्यन्तं ब्रूयात् पूजाजपकुमारीपूजनादिकं  
कचिद्विहितम् ।

“यदाशे दिवसे कुर्याच्चरिद्धकापूजनादिकम् ।

त्रिगुणं तद्वितीयेऽह्नि त्रिगुणं तत्परेऽह्नि ॥

नवमेतिथिपर्यन्तं ब्रूयात् पूजाजपविकम्” इत्यादिना यच्छादि-  
पक्षोऽप्युक्तः कालिकोपुराणे, कल्याणतरे—

कन्यासंस्थे एवै वत्सं शुक्लामारभ्य नन्दिकाम् ।

अथाची त्वथ नकाशी पकाशी त्वथ बाध्यवः ।

प्रातःकायी जितद्वन्द्विकालं शिवपूजकः ।

अपहोमसमायुक्तो भोजयेद्देवै कुमारिकाः ॥

बोधयेद्विषयशाखायां धष्ट्यां देवीं कलेषु च ।

सप्तम्यां चित्तवशात्तां तामाहृत्य प्रतिपूजयेत् ॥

पुनः पूजां तथाष्टम्यां विशेषेण समाचरेत् ।

जागरं च स्वयं कुर्याद्वलिदानं महानिश ॥

प्रभूतबलिदानं च नवम्यां विधिवच्चरेत् ।

ध्यायेद्दशभुजां देवीं दूर्गातन्त्रेण पूजयेत् ॥

विसर्जनं दशम्यां तु कुर्याद्वै शारदोत्सवैः ।

धूलिकर्दमनिक्षेपैः क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ॥

भगलिङ्गाभिधानैश्च भगप्रगीतकैरपि"इति ।

देवीपुराणे तु पूर्वकथ्यनवम्यां देवीकोषनमुक्तम् ।

इये मास्यसिते पक्षे कन्याराशिगते एवौ ।

नवम्यां बाधयेद्देवीं क्रीडाकौतुकमङ्गलैः ॥

ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायां षष्ठ्यां चित्त्वामिमन्त्रणम् ।

सप्तम्यां मूलयुक्तायां पञ्चिकायाः प्रवेशनम् ॥

पूर्वाषाढायुताष्टम्यां पूजाहोमाद्युपोषणम् ।

उत्तरेण नवम्यां तु बलिभिः पूजयेच्चिह्नवाम् ॥

अवशेन दशम्यां तु प्रणिपत्य विसर्जयेत् ।

याचनपूर्वायुराकाशं जलं चद्विशिशिर्हाः ॥

तावच्च चण्डिकापूजा भविष्यति सदा शुचि" इति ।

इव इति पौर्णमास्यन्तमासामिमांशे । कन्याराशिगत इति  
फलातिशयार्थम् । न तु तन्त्रम् । तथात्वे उपसंहारोक्तमित्यस्योक्ति-

चिरोदापत्तेः । अत एव तत्तत्स्थितीनां तत्तत्प्रयोजनयोगोऽपि संभवे  
कालातिशयार्थं एव । स्पष्टमेतदुक्तं लिङ्गपुराणे —

“मूलामावेऽपि सत्तम्यां केवलायां प्रवेशयेत् ।  
तस्या तिथ्यन्तरेष्वेवमुक्ते वृत्ते फलोन्वयः” ॥

देवलेनापि—

“तिथिनक्षत्रयोर्योगे द्वयोरेषानुपालनम् ।  
योगाभावे तिथिर्ग्राह्या देव्या पूजनकर्मणि” ॥ इति ॥

सत्तम्यादिपक्षो मक्षिष्यत्पुराणे—

“मती प्रपूजयेद्देवीं सत्तम्यादिदिनत्रये” इति । भविष्योत्तरेऽपि—

“आश्विने मासि शुक्ले तु कर्त्तव्यं नवरात्रिकम् ।  
प्रतिपदादिकमेणैव यावच्च नवमी भवेत् ॥  
त्रिरात्रं चापि कर्त्तव्यं सत्तम्यादि यथाक्रमम्” इति ।

छादमीनवम्योरेव वा देवीपूजार्थं कर्त्तव्यम् ।

“आष्टम्यां च नवम्यां च जन्ममोक्षप्रदां शिवाम् ।  
पूजयित्वाशिकने मासि विशोक्ते जायते नरः” ॥

इति वचनात् ।

“माघशुक्लकाले विशेषेण आश्विने छादमीषु च ।  
महारादौ नवम्यां च लोके वयाति गमिष्यति ॥

इति देवीपुराणम् । केवलछादमीकेवलनवमीकल्पपुस्तके कालिका-  
पुराणे—“यस्त्येकस्यामस्याष्टम्यां नवम्यां चात्र साधकः । पूजयेद्दरदां  
देवीम्” इति ।

अथपुराणेऽपि केवलछादमीपूजोक्ता—

‘‘विष्णोर्म्यो महाकाको वृक्षवह्निनाशिनी ।

‘‘मार्तुर्भूता महाघोरा कोसिनी कोटिभिः सह ॥

‘‘भूतोऽर्थं पूजनीया सा तस्मिन्नहनि मन्त्रवैः ।

उपोषितैर्धूपदीपधस्त्रैर्माल्यानुलेपनैः’’ ।

अथ उपवास्तः पुत्रघतो निषिद्धः—

‘‘उपवास्तं महाहस्तां पुत्रघात समाचरेत् ।

यथा तथैव पूतात्मा प्रती देवीं विसर्जयेत्’’ ॥

इति कालिकापुराणात् ।

केवलनवमीपूजा भविष्यपुराणेऽप्युक्ता ॥

‘‘तन्वाभिषेका वरदा शुक्ले श्वाश्वयुजस्य च ।

तस्मात्ता तत्र संपूज्या नवम्यां कश्चिदपि शुभे’’ ।

भविष्योत्पत्तेऽपि—

‘‘नवम्यां तु नवम्यां तु देवदानवराक्षसे ।

नवम्यैरुजौर्यैः पूज्यते किनरेनरे’’ ॥

उपवास्तोऽप्यस्यामुक्ता—

‘‘तस्मादियं महापुत्रका तथमी पापनाशिनी ।

उपोष्या तु प्रयत्नेन सततं सर्वपापिभैः’’ ।

बलिदानं चास्यां विशेषतः कर्त्तव्यम् । ‘‘प्रभूतवसिदानं च  
नवम्यां विधिवच्चरेत्’’ इति कालिकापुराणात् ।

पर्व प्रतिपदादिषष्ठ्यादिसप्तम्याद्यष्टम्यादिनवम्यस्तकैवलाष्टमी-  
केवलनवमीरूपाः कालविकल्पाः सर्वन्वासंभवमवस्थिता नवरात्रे  
सिद्धाः । तत्र सर्वेष्वपि पक्षेषु आरम्भसिधेः जगत्त्रये पूर्वविज्ञाया-

मुत्तरविद्यायां वा देवीपूजनकर्म तत्र प्रारब्धन्यमिति संशये  
कालव्याख्या निरुपार्थं तस्य कालो निर्णेतव्यः । तत्र गौडनिबन्धेषु  
साधत्पूर्वाह्णस्तकालत्वेनोक्तस्तद्व्याप्त्यैव च तिथिनिर्णयः कृतः ।  
तथाहि भविष्योत्तरे—

“प्रातरावाहयेदुदेवीं प्रातरेव प्रवेशयेत् ।

प्रातः प्रातश्च सपूज्य प्रातरेण विसर्जयेत्” ॥

अत्र प्रातःशब्दः पूर्वार्द्धपरः ।

पूर्वाह्णे नवपत्रिका शुभकरी सर्वार्थसिद्धिप्रदा

आरोग्यं धनदा करोति विजयं चण्डी प्रवेशे शुभा ।

मध्याह्णे जनपीडनक्षयकरी संग्रामघोरावहा

सायाह्णे यथयन्धनादिकलहं सर्वक्षतं सर्वदा ॥

सप्तम्यामस्तगायां यदि विशति गृहं पत्रिका श्रीफलः कृत्वा

राक्षः सप्ताङ्गराज्यं जनसुखमयिलं हन्ति मूलाङ्गुलोधात् ॥

तस्मात्सूर्योदयस्थां नरपतिशुभदां सप्तमीं प्राप्य देवीं

भूपासो घेशयेतां सकलजनहितां राक्षसर्षं विहाय” ॥

इतिज्यौतिषवचनानुरोधेन । देवीपुराणेऽपि—

“युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्वतीप्रिया ।

रवेरव्यमीक्षन्ते न तत्र तिथियुगमता” ॥ इति ॥

“भगवत्याः प्रवेशाद्विषिसर्गान्ताश्च याः क्रियाः ।

तिषाद्युदयगामिन्यां सर्वास्ताः कारयेद्बुधः” ॥ इति च ॥

यद्यप्येतानि वचनानि सप्तम्यादिविशम्भन्तकर्तव्यप्रवेशादि-  
विसर्जमान्तपत्रिकापूजाविषयाणि तथापि तैर्विशेषवचनानिबन्धेन

प्रतिपदाविपूजाया अपि “पूर्वाह्णे वैदिकं कर्म” इति सामान्यवचनेन  
पूर्वाह्णं एव कर्त्तव्यमिति प्रतिपदोऽपि स्वतन्त्रोऽपि तिक्तित्त्वविषये संमतः ।  
सामान्यविषयार्थपि—

“शरत्काले महापूजा क्रियते या च वार्षिकी ।

सा कार्योद्देशगामिन्यां न तत्र तिथियुक्ता” ॥

इत्यादीनि मन्दिरेश्वरपुराणादिवचनानि गौडतिबन्धेन  
लिखितानि । “कारयेत्” इति स्वयमशक्तावन्यद्वारापि कर्त्तव्यतोकाः ।  
अतः एव वेङ्गीपुराणम्—“स्वयं आप्यन्त्यतो वापि पूजयेत्पूजयेत वा”  
इति । उदयकालीनांतयेऽसिद्धस्तत्पूजाऽपर्यंतत्वे च संक्षेपपूजायाः  
काशिकापुराणं लिखितम् ।

“स्वयंकल्पोदितं पूजां यदि कर्तुं न शक्नुयात् ।

अप्रक्षारंस्तथावातु पञ्चैतान्बिभरेत्तदा ॥

गन्धं, पुष्पं, च धूपं च दीपं नैवेद्यमेव च ।

अभावे तोयपुष्पाभ्यां तद्भावे तु भक्षितः ॥”

संक्षेपपूजा कथिता तथा अस्मादिकं पुनः” इति ।

या तु बहिर्दण्डा भूत्वा वृक्षपा पटदिने त्रिमुहूर्तापि सा पूर्वेण  
ब्राह्मणं पूर्णत्वात् ।

“आदित्योदयवेलायां आरभ्य पट्टिनाडिकाः ।

तिथिस्तु सा हि दृष्टा दयात्सार्धतिथ्यो ह्यर्थं विधिः” ॥

इति शारदीयात् । “अकर्मण्यं तिथिमलम्” इत्युक्तत्वाच्चेति ।  
वाक्षिणात्यपाश्चात्यादिनिबन्धेष्वप्याहुर्मिकेषु “पूर्वाह्णे वैदिकं कर्म”  
इत्यादिसामान्यवचनेभ्यः ।

“आश्विनस्य सिते पक्षे प्रतिपत्सु यथाक्रमम् ।

सुजातस्तिलतैलेन पूर्वाह्णे पूजयेच्चिद्वाम्” ॥



अथ च वेदेमादिप्रभृतिभिस्तु आमाशिकैर्मन्त्रैर्निबन्धुभिर्नवरात्र-  
प्रतप्त्य भक्तवतत्त्वमुक्तम् । तच्च न भक्तभोजनकफत्वात् । तस्य  
पाक्षिकत्वात्कृत्वाच्च । किन्तु रात्रिपर्यायनक्तकालसाध्यत्वात् । तच्च  
“निशि अमन्ति भूतानि शक्यः शुक्लभृष्टयतः” इत्यादिसामान्य-  
वचनैः ।

“आश्विनौ मासि मेघान्ते आश्विनास्तु रात्रिर्निम्नं  
निशास्तु पूजयेत्कया सोपवासादिकः क्रमात्” ॥

तथा—

“आश्विनौ मर्मेस मेघान्ते अतिथया तिथिर्मभेदः  
तस्यां नक्तं प्रकुर्वीत राजौ देवीं च पूजयेत्” ॥

तथा—

“मासि आश्वयुजे शुक्ले नवरात्रे विशेषतः ।  
संपूज्य नवदुर्गां च नक्तं कुर्यात्समाहितः” ॥

नक्तं नक्तभोजनमिति पाक्षिकनक्तभोजनपरामर्शः । तथा—

“रात्रिप्रतमिदं देवि सर्वपापप्रणाशनम् ।  
सर्वकामप्रदं नृणां सर्वशत्रुनिबर्हणम्”

तथा—“रात्रिप्रतमिदं तथा राजौ कर्तव्यतेष्यते” इत्यादिदेवी-  
पुराणादिबचनेभ्यश्चावगम्यते ।

अथपि चैतानि वचनानि च आश्विनविवेचनानि । तथापि  
“आश्विनस्ये”त्यादिपूर्वाहुतावचनस्य तु उपजीविनां च द्वितीयाधिक-  
प्राहृत्यवचनानामपि तैरलिखितत्वादेतेषामेव तु तत्रियनक्तवत-  
त्त्वोक्तिसंवादिस्वादेतानि तैर्दृष्टानीति गम्यते । अग्न्यथा तेषां  
बहुतेर्निर्मुक्तत्वापत्तेः । अत्यन्तोपयोगाभावाच्च तेषामलिखनं देवीपूजा-  
प्रकारविशेषकुमारीपूजावलिदानादिवचनवत् । रात्रिशब्देन सप्तम्या



तिथ्युपादानस्यापीदमेव प्रयोजनं यद्वात्रिकालमर्थसिद्धिः । अतः  
एवाष्टमोपूजा रात्रवेष्ट विहिता—

“निशायां पूजिता देवी वैष्णवी पापनाशिनी ।

तस्मात्सर्वप्रयत्नेन अष्टम्यां निशि पूजयेत्” ॥ इति ।

“कम्यासंस्थे रवाविष्टे वा शुक्ला तिथिरष्टमी ।

अस्यां रात्रौ पूजितव्या महाविभवविस्तारैः ॥ इति च ।

यत्तु—अतोऽर्धं पूजनीयां सां तस्मिन्महति मानवैरिति  
तत्राहः पदं न स्यादयस्तत्रयान्तर्वर्त्तिकालरूपदिवसपरम् । किन्तु  
तिथिरूपस्याम्रदिनपरम् । तस्मिन्निति प्रकृताष्टमीपराशरात् ।

यद्यपि च देवीपुराणे कालत्रये पूजनमुक्तम् ।

“त्रिकालं पूजयेद्देवीं जपस्तोत्रपरायणः” ॥ इति ।

तथापि आतमर्भ्याहयोः संर्भेपूजनमुक्तम् । विस्तरपूजनं तु प्रधान-  
मूर्तं रात्रावेवेति द्रष्टव्यम् । पर्वं सति यत् प्रातरेव कलशस्थापनं नादि-  
पूर्वकं देवीस्थापनं शिष्टानाम्, “पूर्वाह्णे पूजयेच्छिवो”मित्याहु-  
निकलिखितं वचनं च तत्तत्रैव प्रथमकालपूजार्हमुपपन्नमेव ।  
तिथिनिर्णयस्तु ग्रामाधिकोक्तप्रतत्त्वबलेन प्रधानपूजनस्य प्रदोष-  
कालाद्यमङ्गीकृत्यैव च कर्तव्य इति मम मतिः ।

यद्यपि च सर्वा रात्रिः पूजाकालेत्वेन भूता तथापि प्रथमाति-  
क्रमकारणाभावात्समभिव्याहृतनक्तभोजनानुरोधेन “प्रदोषस्यापिनी  
ब्राह्मा तिथिर्नक्तप्रते सदा” इति वचनस्य च भोजनात्मकनक्तप्रत  
इत्यात्रापि प्रवृत्तेः प्रदोष एव तत्कालः । तत्र यदा प्रतिपदः अष्टम्यं  
तदा षड्ष्टु कर्मकालेऽसम्बन्धपक्षेऽपि दिनत्रये . कृत्स्नकर्मकालव्याप्तौ  
द्वितीयदिन एव व्याप्त्यैकदेशेन च तत्सम्बन्धे दिनत्रयेऽपि साम्येन  
वैषम्येण वा तदेकदेशस्पर्शे च संकल्पप्रभृतिविकालपूजाकाल-  
व्याप्तिताभाद् भिन्नं व्यप्यपित्वाद्योत्तराग्राह्यस्य नैकन्यायेनासंदि-

अथैवात्पूर्वदिन एव कर्मकालसम्बन्धः, दिनद्वयेऽपि तद्वर्षश इत्यनयोः पक्षयोः कस्यचिद्विशेषस्य सकल्पत्वाद्ब्राह्मप्रतिपत्तिर्निरूप्यः क्रियते ।

तत्र द्वितीयदिनेऽस्तमयात्पूर्वं समाह्वया पूर्वदिन एव व्याप्त्यैकदेशेन वा कालयोगे पूर्वैव ग्राह्या । “कर्मणो यस्य यः कालः” इत्यादिवचनात् “नक्षत्रतेषु सर्वेषु रात्रियोगः प्रशस्यते” इत्यादिवचनात् “प्रतिपदाप्यमावास्याः” इति युग्मवाक्याच्च । एवं च पूर्वदिनेऽपि सरवे सुतरां पूर्वा । एतद्विषयाण्येव “अमाद्युक्तैव कर्त्तव्या प्रतिपञ्चष्टिकाचर्चने” इत्यादीन्याधुनिकनिबन्धलिखितानि वाक्यानि ।

न च पूर्वदिनकर्त्तव्यतायाम्—

“आद्यास्तु नाडिकास्त्याज्याः षोडश द्वादशापि वा ।

अपराह्णे च कर्त्तव्यं शुद्धसंवतिकारुक्षिभिः” ॥

इत्येतद्वाक्यविहितनाडीत्यामानुपपत्तिः ।

“रात्रिरूपा अतो देवी दिवाकूपो महेश्वरः । अतः संधौ तयोः पूजा” इति प्रदोष एव पूजोपक्रमविधानादिति वाच्यम् । आधुनिक-किञ्चिदग्रन्थलिखितस्यास्य वचनस्य तदुग्रन्थलिखितेनैव—

“आद्याः षोडश नाडीस्तु लब्धा यः कुरुते नरः ।

कलशस्थापनं तत्र अरिष्टं जायते भुवम्” ॥

इति वचनेनैकवाक्यतयापराहसमभिव्याहारेण च कुलाचार-प्राप्तापराहिककलशस्थापनविषयत्वात् । अत एव पूर्वदिने चित्रा-वैधृतिस्तत्वेऽपि न दोषः । “आरब्धं नक्षत्रं स्यादित्वा चित्रा च वैधृतिम्” इत्यस्यापि कञ्चिद्विहितस्य वचनस्य—

“त्याध्रुवैधृतियुक्ता चेत्प्रतिपञ्चष्टिकाचर्चने ।

तयोर्ज्जते त्रिधातव्यं कलशारोपणं शुद्धं” ॥

इति तत्रत्यवाक्यान्तरकशात्पूर्वोक्तविषयत्वात् । तिथिराज्यो-  
प्राधान्यात्संभवविषयत्वाद्वा । पूर्वदिने प्रदोषादूर्ध्वं प्रवृत्त्या द्वितीय-  
दिने आस्तमयपर्यन्तस्त्वने दिनद्वये प्रदोषास्पर्शोऽपि पूर्वैव प्राप्य ।  
गौणकालव्यापित्वात् । “स्वकालावुत्तरः कालो गौणः पूर्वस्य कर्मणः”  
इति प्रदोषोत्तरकालस्य गौणत्वात् । “नक्षत्रतेषु सर्वेषु रात्रियोगः  
प्रशस्यते” इति वचनाच्च ।

यद्यपि प्रदोषभोजनात्मकनक्षत्रे प्रदोषपर्यभाधिगः सायाह्नस्य  
तद्गौणकालत्वं तद्व्यापिन्याभ्योत्तरस्या पूर्वैर्विधे विषये तत्र  
प्राधान्यमुक्तम् । तथापि यथा तत्रैतदर्थप्रतिपादकम्—

“प्रदोषम्यप्रिणी न स्याद् दिवा नक्तं विधीयते ।

आरमनो द्विष्टुणा क्वा मन्वीभवति आस्करे ॥

तत्रक्तं नक्तमित्याहुर्न नक्तं निशि भोजनम् ।

एवं ज्ञात्वा ततो विद्वान् सायाह्ने तु भूमिक्रियाम् ॥

कुर्यान्नक्षत्रतो नक्षत्रं भवति मिश्रितम्” ।

इतिवचनमस्ति । नैवविधिमपेति । “राशौ देवी च पूजयेत्”  
इतिवचनामुच्यतैव नक्षाधनुषेणेन वा प्रदोषस्य कर्मकालत्वे  
गौणतया प्रदोषोत्तरकाल एवात्र कालः । पूजाधनुषानोपक्रमस्तु  
तत्रापि प्रदोष एव तिथेः प्रदोषास्पर्शोऽपि । एकैकक्षेत्रेति तिथेर्दिन-  
द्वयेऽपि मध्याह्नाद्यस्पर्शित्वे मध्याह्नादौ ।

यद्यपि च तद्वदत्र सूर्योदयास्तमयवर्तित्वप्रयुक्ततिथिसाकल्या-  
वाहितं तत्काले तिथेः सर्वं नास्ति । उदयवाक्येन तदुत्तरभाष्य-  
स्तमयपर्यन्तसत्त्वरूपस्यास्तमयवाक्येन च तत्पूर्वभाष्युदयपर्यन्त-  
स्त्वैक्यरूपस्यैव साकल्यस्य बोधनात् । तथापि “तिथ्याविषु  
मवेद्याधान्” इति वचनबोधितपूर्वतिथ्यधिकरणकोत्तरतिथिक्षयप्रक्षेप-  
प्रयुक्तं तत्संभवत्येव । कर्मसमाप्ते तु मुख्यतिथिसत्तां ज्ञात्वापि  
क्रियमात्रे न दोषः । प्राक्षिकनक्षत्रोत्तररूपस्याहुस्तु प्रधानानुरोधेन

गौणकालेऽप्यनुष्ठानम् । सर्वेषामप्यत्र तन्मुख्यकालस्य प्रधानेनानुरोधेन तस्य तथवानुष्ठानम् ।

एवमनेन न्यायेनोभयेषुः प्रदोषास्पर्शित्वे एवेति यद्यपि प्रतिपाति । तथापि माधवादिभिर्निरुक्तवत्त्वमात्राभिधानादिशेषानभिधानाच्चात्यन्त-भोजनात्मकनक्तव्रतस्याभ्यप्रतीतेर्न घराश्रयवतेऽप्येतादृशी उत्तरैव प्राप्या । अत्रापि सायाह्नस्यैव गौणकालत्वात् ।

“प्रदोषव्यापिनी यत्र त्रिमुहूर्ता विद्या तथा ।

तदा नक्तव्रतं कुर्यात्साध्यायस्य निषेधवत्” ॥

इत्यस्य बध्याकर्म्म मुख्यगौणकालावेदकस्य भोजनात्मकनक्तव्रत-इवात्रापि प्रवृत्तेरप्यसौः ।

समापनं तत्र प्रधानपूजायाः सायाह्नस्यापि वृत्तकालत्वोक्तियत्ता-सद्वृत्तितिथावुपक्रम्य प्रदोष एव कर्त्तव्यम् । तस्या तद्विस्तंबन्यस्या-वश्यकर्त्तव्यत्वात् । “सायाह्ने तु भुजिक्रियाम्” इतिवद्व-वचनाभवाच्च । तिथ्यभावेऽपि तत्तिथिकृत्यसमापनस्य च—

“यो यस्य विहितः कालः कर्मणस्तदुपक्रमे ।

विद्यमाना मध्वेदज्ञं नोज्जितोपक्रमेण तु” ॥

इत्येतत्प्रयुक्तनिर्णयविषये दृष्टत्वात् । उद्यवाक्यस्योद्यत्वा-सामान्योपस्थितद्वितीयसूर्योदयपर्यन्तसाकल्यबोधकत्वेन तत्प्रयुक्त-तत्कालीनतत्तिथिसंस्वस्यापि वक्तुं शक्यत्वाच्च । संकल्पपूर्वाह्न-मध्याह्नपूजाकालव्याप्तिताभावाच्च बहवो गुणा उत्तरस्यामिति सैव युक्ता ।

एवं ग्रामाश्रितनिबन्धकारोक्तनक्तव्रतस्यानुरोधेन पूर्वद्युरेव प्रदोष-व्याप्तौ दिनेऽस्तत्वेऽपि तत्र स्मृत्यैव स्मृतरां दर्शयुक्ताया एव प्रतिपदो

नेवरात्रव्रतग्राह्यत्वे न्याय्ये यदिदानास्तनानां केषांचिदाक्षिणात्यानां  
नक्तमत्तत्वापह्वयेन—

“अमायुक्ता न कर्त्तव्या प्रतिपत्पूजने मम ।

मुहूर्त्तमात्रा कर्त्तव्या द्वितीयादिगुणान्विता” ॥

इत्यादिकाप्यदृष्टवचनपुरस्कारेण त्रिमुहूर्त्तदर्शयुक्तामहोरात्रव्या-  
पिनीमपि प्रतिपदमुल्लङ्घ्य मुहूर्त्तमात्रापि द्वितीयायुक्तैव सा  
ग्राह्येति निर्णयकरणं तादृशमेव आनुष्ठानप्रवर्त्तनं तत्साहसमाश्रम् ।

### अथ दुर्गापूजानुष्ठानपद्धतिः ।

एवं निर्णीतायां प्रतिपदि पूर्वाह्ने कृतमङ्गलस्नानो यजमानो  
नित्यक्रियां कृत्वा अक्षयभृतिनवमीपर्यन्तमुपवासाद्यभ्यतरमियमोपेतो  
दुर्गापूजममहमनुकफलकामः करिष्ये इति संकल्प्य शुभदात्मये  
‘देवीपूजार्थमेव निर्मिते कदलीस्तम्भादिमण्डिते गृहे उत्तमवस्त्रादि-  
भूषिते पूर्वगृहे अथ वा अतुरस्त्राद्यमुहूर्त्तवेदिकोपरिसर्वतोभद्रादि-  
मण्डलं विधाय मृगमय्यादिप्रतिमां तस्मभ्यस्थापिते आसने तदग्रे  
अथ कक्षशं विधिना स्थापयित्वा सौवर्णादिप्रतिमां तु मण्डलमभ्य-  
स्थापितकलशोपर्येव स्थापयित्वा पूजयेत् । “पूज्य मण्डलकुम्भस्था”  
इति देवीपुराणात् । प्रतिमा च हेमादिमयी भवति—

“तस्मिन् देवी प्रकर्त्तव्या हैमी वा राजती तथा ।

मृद्धार्क्षी लक्ष्मणोपेता सङ्गे शूलोऽथ पूजयेत्” ॥

तथा—“हेमराजतमृद्धातुशूलचित्रार्पितापि वा ।

सङ्गे शूलोऽचिता देवी सर्वकामफलप्रदा” ॥

तथा—“मृगमयीं प्रतिमां कृत्वा चित्त्वे वा यस्तु पूजयेत् ।

आत्मविचारसमयेण स हर्षेन्मीलिकं फलम्” ॥

इत्यादिदेवीपुराणादिवचनात् । प्रतिमास्तक्षणां च मन्त्रस्यपुराणे—

“जटाजूटसमायुक्तामूर्द्धं द्युक्तलक्षणाम् ।  
लोचनत्रयसंयुक्तां पद्मेन्दुसदृशाननाम् ॥  
अतसीपुष्पवर्णाभां सुप्रतिष्ठां सुलोचनाम् ।  
नवयौवनसंपन्नां सर्वाभरणभूषिताम् ॥  
सुचारुवदनां तद्वत्पीनोन्नतपयोधराम् ।  
त्रिभङ्गस्यामसंस्थानां महिषासुरमर्दिनीम् ॥  
त्रिशूलं दक्षिणे दद्यात् कङ्कां चर्मं कम्पादधा ।  
तीक्ष्णं बाणं तथा शक्तिं वामतोऽपि नियोजयत् ॥  
कोटकं पूर्णस्वार्यं च पाशमङ्कुशमूर्द्धजम् ।  
घण्टां वा परशुं चापि वामतः सन्निवेशयेत् ॥  
अभस्ताङ्गमहिषं तद्वद्विशिरस्कं प्रदर्शयेत् ।  
शिरश्छेदोद्भवं तद्वद्दानवं कङ्कगपाणिनाम् ॥  
इति शूलेन निर्मिषं निर्यदभ्रविभूषितम् ।  
रकरक्तीकृताङ्गं च रक्तविस्फारितेक्षणम् ॥  
वेष्टितं नागपाशेन मुकुटीभीषणाननम् ।  
सपाशवामहस्तेन धूतकेतुं च दुर्गया ॥  
वमदुधिरक्षकं च देव्याः सिंहं प्रदर्शयेत् ।  
देव्यास्तु दक्षिणं पादं समं सिंहोपरिस्थितम् ॥  
किञ्चिदूर्ध्वं तथा वाममङ्गुष्ठं महिषोपरि ।  
स्तूयमानं च तद्रूपममरैः सन्निवेशयेत् ॥ इति ॥

आवाहनपूर्वमावि ध्यानमप्येवमेष कार्यम् । आवाहनमन्त्र—

“एहि दुर्गे महाभागे रक्षार्थं मम सर्वदा ।  
आवाहयाम्यहं देवि सर्वकामार्थसिद्धये ॥  
अस्यां भूमौ समागच्छ स्थितिं मन्त्राण्यम कुम् ।  
रक्षां कुरु सदा मद्दे विश्वेश्वरि नमोऽस्तु ते ॥ इति ॥

पतन्मन्त्रपाठानन्तरं भगवति दुर्गे इहत्वाप्लव इह तिष्ठ इह संनिधेहि इह स्थिरा भव सुप्रसन्ना भवेत्यपि पठन्ति । पूजाङ्ग-  
प्रतिमाप्रतिष्ठाप्रकारश्च जन्माष्टमीप्रकरणोक्तो द्रष्टव्यः । वेदिकोशेषु च  
चत्वारः कलशा विधिना स्थाप्याः ।

“वतुरः कलशान्यस्तु दद्याद्देवगृहे नरः ।

अतुःसमुद्रवेलायां स तु भुङ्क्ते वसुधराम्” ।

इति विष्णुधर्मोत्तरात् । वृजामन्यञ्च “जयन्ती” इत्यादिः । कुर्या-  
द्देव्यास्तु मन्त्रेणैव अभिषेकः—

“जयन्ती मङ्गला काली मङ्गकाली कपालिनी ।

दुर्गा क्षमा शिवा धात्री स्वाहा स्वधा नमोऽस्तु ते” ।

अनेनैव तु मन्त्रेण अष्टहोमादि कारयेत्” ।

इति देवीपुराणात् ।

दुर्गासिङ्गको वैदिक ऋगमिको वा । “तल्लिङ्गे पूजयेन्मन्त्रैः  
सर्वदेवान्समाहितः” इत्यभिपुराणात् । प्रणवादिस्तुर्ध्वस्तं तमोऽन्तः  
नाम वा । “नमोऽस्त्यै समापयेत्” इति साधारणवाक्यम् ।

पूजा च षोडशोपचारैः पञ्चोपचारैरन्यैश्च राजोपचारैश्च नमः  
सामरादिभिः । सा च त्रिकालम् । प्रदोषे विशेषेण । पूजोपकरणानि  
च गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यफलादीनि देवीपुराणादिवृत्तानि । पूजा-  
नन्तरं च मार्कण्डेयपुराणादिगतं वेङ्गीमहात्म्यं पठेच्छृणुयाद्वा ।

“माहात्म्यं भगवत्यास्तु पुराणादिषु कीर्तितम् ।

पठेच्च शृणुयाद्वापि सर्वकामसमृद्धये” ।

इति वचनात् । पाठं दिक् च न स्मर्येव । किन्तु फलभूमार्थि-  
नोऽसहृदयैः । अन्यत्र तस्या दर्शनात् । “संस्मृत्यस्तोत्रपाठे संत्यज्यै

कृत्वा पठेत्सुधीः ॥ इति वाराहीतन्त्रवचनाच्च । आष्टसिखसंख्याभेदेन  
भक्ताभेदश्च तत्रैवोक्तः ।

“अष्टादीपाठफलं देवि शृणुष्व गदतो मम ।  
एकावृत्तादिपाठानां यथावत्कथयामि ते ॥  
संकल्प्य पूर्वं संपूज्य न्यस्याङ्गेषु मनुस्सकृत् ।  
पाठाद्वलिप्रदानाच्च सिद्धिमाप्नोति मानवः ॥  
उपसर्गोपशान्त्यर्थं त्रिरावृत्तं पठेन्नरः ।  
अहोपशान्तौ कर्त्तव्यं पञ्चावृत्तं वरानने ॥  
महाभये समुत्पन्ने सप्तावृत्तं समुत्थयेत् ।  
नवावृत्तं श्रेष्ठं त्रिर्वाजपेयफलं लभेत् ॥  
राजवश्याय भूत्यै च द्वादशमुदीरयेत् ।  
सौख्यं पञ्चदशाद् वृद्धिर्वैरहानिश्च जायते ॥  
मन्यावृत्ताद्विपुर्लभ्यस्तथा स्त्रीवश्यतामियात् ।  
सौख्यं पञ्चदशावृत्ताच्छ्रियमाप्नोति मानवः ॥  
कलावृत्त्या पुत्रपौत्रधनधान्यागमं विदुः ।  
राज्ञां भीतिविमोक्षाय घैरस्योष्णाटनाय च ॥  
कुर्यात्सप्तदशावृत्तं तथाष्टादशकं प्रिये ।  
महाराजविमोक्षाय विंशावृत्तं पठेत्सुधीः ॥  
पञ्चविंशावृत्तं नाक् भवेद्द्वन्द्वविमोक्षणम् ।  
संकटे समनुप्राप्ते दुष्प्रवृत्तिस्तमये तथा ॥  
जातिध्वंसे कुलोष्ण्डे च आयुषो नाश आगते ।  
घैरिवृद्धौ व्याधिवृद्धौ धननाशे तथा क्षये ॥  
तथैव त्रिविधोत्पाते तथा चैवातिपातके ।  
कुर्याद्यज्ञाच्छ्रुतावृत्तं ततः संपद्यते शुभम् ॥  
भेयोषृद्धिः शतावृत्ताद्भ्राज्यवृद्धिस्तथा परा ।  
मनसा चिन्तितं देवि सिद्धयेदष्टोत्तरावृत्तात् ॥



ज्ज्ञातृमेधयज्ञानां फलमाप्नोति सुव्रते ।

सहस्रावर्तनादुल्लक्ष्मीरावृणोति स्वयं स्थिरा ॥

भुक्त्वा मनोरथान् कामाक्षरो मोक्षमवामुयात् ।

यथाश्चमेधः कतुराद् देवानां च यथा हरिः ॥

स्तदात्मानपि सर्वेषां तथा सप्तशतीस्तयः ।

अथवा बहुनोक्तं किमेतेन वरानने ॥

अथवाः शतावृत्तपाठास्पर्धाः सिद्ध्यन्ति सिद्धयः” इति ।

अथवा च ब्राह्मणादेव कर्त्तव्यम्—

“ब्राह्मणं वाचकं विद्याभ्यासवर्णजमादरात् ।

भुक्त्वाभ्यासवर्णजद्राक्ष्णवाचकाक्षरकं व्रजेत् ॥

इतिभविष्यत्पुराणात् । स धैर्यगुणयुक्तः—

“विस्पष्टमद्भुतं शान्तं स्पष्टाक्षरपदं तथा ।

कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ॥

बुध्यमानः सदा ह्यर्थं प्रथमार्थं कृत्स्नशो नृप ।

ब्राह्मणादिषु सर्वेषु प्रथमार्थं चार्पयेन्नृप ॥

य एवं वाचयेद् ब्रह्मन् स विप्रो व्यास उच्यते” इति ।

धीराणस्तोत्रपाठश्च स्वार्थं परार्थं वा नारायणादीशमस्कृत्य कर्त्तव्यः—

“नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।

देवीं सरस्वतीं व्यासं ततो जयमुदीरयेत्” ॥

इतिवचनात् । जयशब्दार्थश्च भविष्यत्पुराणे—

“अष्टादश पुराणानि रामस्य चरितं तथा ।

विष्णुधर्मादिशास्त्राणि शिवधर्माश्च भारत ॥

कात्स्न्यं च यज्ञमो वैदो यन्महामारुतं स्मृतम् ।

शैवाश्च धर्मा राजेन्द्र मानवोक्ता महीपते ॥

जयेति नाम पतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः” ।

पाठप्रकारश्च मत्स्यसूक्ते—

“प्रणवं चाथौ जप्त्वा च स्तोत्रं वा संहितां पठेत् ।  
 अन्ते च प्रणवं यथादित्युवाचादिपूरकः ॥  
 सर्वत्र पाठे विज्ञेयो ह्यप्यथा विफलं भवेत् ।  
 शुद्धेनानम्यचित्तेन पठितव्यं प्रयत्नतः ॥  
 न कार्यासक्तमनसा कार्यं स्तोत्रस्य वाचनम् ।  
 आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं प्रजपेत्सुधीः ॥  
 हस्तसंस्थापनादेव यस्मादल्पफलं लभेत् ।  
 स्वयं च लिखितं यस्तु कृतिनाऽलिखितं च यत् ॥  
 आग्राहणेन लिखितं तथापि विफलं भवेत् ।  
 अर्धचन्द्रादिकं (१) यस्य पठेत्स्तोत्रं विप्रक्षणः ॥  
 स्तोत्रे न दृश्यते यत्र प्रसक्त्यासमाचरेत् ।  
 संकल्पिते स्तोत्रपाठे संख्यां कृत्वा पठेत्सुधीः ॥  
 आध्यायं प्राप्य विरप्तेन तु मध्ये कदाचन ।  
 कृते विरामे मध्ये तु अध्यायादि पठेत्पुनः” ॥ इति ॥

दुर्गामन्त्रं वा वैदिकमागमिकं वा उपेक्षापथेन । “दुर्गाप्रतो  
 उपेक्ष्यन्त्रमेकचित्तः समाहितः” इति देवीपुराणात् ।

कुमारीपूजनं च अथर्वं यथाप्राक् यक्षप्रयादिकमेव कर्तव्यम् ।  
 तत्प्रकारश्च देवीपुराणे—ब्रह्मोवाच—

“न तथा तुज्यते शक होमदानजपेन तु ।  
 कुमारीभोजनेनात्र यथा देवी प्रसीदति ॥  
 पितरो वसवो रुद्रा आदित्या गणलोकपाः ।  
 सर्वे ते पूजितास्तेन कुमार्यो येन पूजिताः ॥

(१) छन्दादिकमित्यर्थः प्रयोगः ।

शुक्लाष्टमीवतुर्दस्योर्नवम्यां च विशेषतः ।

हृत्पापक्षे विशेषेण भोजयेत्तु कुमारिकाः ॥ इति । अत्र नवरात्रे ।

प्रसङ्गादन्यत्रापि तद्विधानम्—

“प्रक्षाल्य पादौ सर्वांसां कुमारीणां च वासव ।

सुलिते भूतले रम्ये तत्र ता आसने स्थिताः ॥

पूजयेद्गन्धपुष्पैश्च अग्निध्यापि मनोरमैः ।

पूजयित्वा विधानेन भोजनं तासु दापयेत् ॥”

आण्डलङ्कुगुर्धं सर्पिर्दधि क्षीरं समाक्षिकम् ।

तासां देयं कुमारीणां शतैर्भुञ्जयन्ते ताः ॥

पानीयं चाखितं देयमन्नं वाऽद्याखितं शुभम् ।

तास्तुतास्तु पदा सर्वास्तवासां चमनं ददेत् ॥

आचम्य चाक्षनाम् द्रवा रक्ष्या स्तब्धमिरयुत ।

दातुः शिरस्त्रि दातव्याः कन्यकाभिरथाक्षताः ॥

तेनापि प्रणिपातस्तु कर्त्तव्यो भक्तिपूर्वकः ।

अनेन विधिना शक्यं देयी क्षिप्रं प्रसीवति ॥

ददाति विविधान् कामान् मनोऽभीष्टान् सुराधिप ।

“रात्र्यं कृत्वा ततः पश्चाद्देवलोकं च गच्छति” ॥ इति ।

पूजान्ते च प्रणम्य देवीं प्रार्थयेदनेन मन्त्रेण—

“महिषाग्निं महाभाये चामुण्डे मुण्डमाक्षिनि ।

द्रव्यमारोग्यविजयं देहि देवि नमः सदा ॥

भूतप्रेतपिशाचैभ्यो रक्षोभ्यश्च महेश्वरि ।

देवेभ्यो मानुषेभ्यश्च भयेभ्यो रक्ष मां सदा ।

सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके ।

सरण्ये इयम्बके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥

कर्णं देहि यशो देहि मर्गं भगवति देहि मे ।

पुत्रान्देहि धनं देहि सर्वान्कामान्प्रदेहि मे” ॥ इति ।

देवीपुराणे च घृतपूरितास्तिललेकपूरिता वा इति अहोरात्र  
प्रज्वालनीयाः । वाद्यादिवादनं च कारणीयम् ।

“गीतवादित्रनिर्घोषं देवस्याग्रे च कारयेत् ।

घण्टा भवेदशकस्य सर्ववाद्यमयी यता” ॥

इतिमत्स्यपुराणात् । अथपि च—

“कन्यासंस्थे रघौ शक शुक्लामाहृत्य नन्दिकाम् ।

अयाची त्वथवेकाशी गजाशी वाच वायवः ।

प्रातःप्रायो जितद्वन्द्विकार्त्तं शिवपूजकः ।

अपहोमसमायुक्तः कन्यका भोजयेत् सदा”

इति देवीपुराणे प्रतिपदाधूपकमास्तदेतिवचनात् पूजाजपदि-  
बन्धोमोऽपि प्रत्यहं कर्त्तव्यत्वेनोक्तस्तथापि ब्रह्मपुराणे “तत्राहर्न्वा  
सद्रकाष्टी” इत्युपक्रम्य “होमैर्ब्रह्मसुतपत्नौ” इत्यहमीकृत्यमध्येऽ-  
भिधानात्,

“नवम्यां बलिदानं च कर्त्तव्यं वै कथाविधिः ।

अपं होमं च विधिबन्धुर्यात्तत्र विमृतये” ॥

इति कालिकापुराणे च नवमीकृत्यमध्येऽभिधानाच्छिवसमीपारा-  
ज्येभ्यतिथिसम्बन्धेन नवम्यामेव वा होमः कर्त्तव्यः । शिवस्य  
शिवा च शिवौ तयोः पूजकः । देवीपूजात्मकत्वाद् अतस्तथ । अत्र च  
देवीपुराणे नन्वा प्रतिपदेव । अथमोपस्थितत्वात् । अयमचित्वाहीना  
नियमानां वासन्धभवषाढयासांस्यासंभवाच्च सर्वदा विकल्पः ।  
पूर्वलिखितकालिकामपुराणे तु एत्रिकापूजायाः वष्ट्यादित्वान् वष्ट्येव  
वत्त्वा । अयाचित्वादीनां च कथासंख्यसम्बन्धः । अथान्धभवत्वात्  
संभवाच्च । बलिदानं त्वष्टमीतक्योरेव ।

“पुनः पूजां तथा ह्यस्यां विशेषेण समाचरेत् ।

जागरं च स्वयं कुर्याद्वलिदानं, महानिशि ।

प्रभूतबलिदानं, च भवस्यां विधिषश्चरेत् ।

इति कालिकापुराणात् ।

यद्यपि च, देवीपूजायां ब्राह्मणानामप्यधिकारः ।

“कर्त्तव्यं ब्राह्मणायैस्तु क्षत्रियैर्लोकपालकैः ।

शोभनार्थं तथा वैश्यैः शूद्रैः पुत्रसुखाधिभिः ॥

सौभाग्यार्थं, तथा ह्यस्त्रीभिरप्येव धनकाक्षिभिः ।

महामतं महापुण्यं शङ्कराद्यैरनुष्ठितम् ॥

कर्त्तव्यं सुरराजेन्द्र देवीभक्तिसमन्वितैः” इति देवीपुराणात् ।

“कालैः प्रमुदितैश्च ऐर्वाहणैः क्षत्रियै नृपैः ।

वैश्यैः शूद्रैर्मक्तियुक्तैर्मल्लैरप्येव, मानवैः ॥ इति भविष्योत्तराख्य ।

तथापि यथा सुरया स्वगात्ररुधिरेण च पूजा ब्राह्मणस्य  
न भवति ।

“स्वगात्ररुधिरं इत्यादि ब्रह्मर्ष्यार्मवामुपात्तं ।

मयो दत्त्वा ब्राह्मणस्तु ब्राह्मण्यादेव हीयते” ॥

इति कालिकापुराणात् । “मद्यमयेयमदेयमनिग्राह्यम्” इत्युक्तो-  
चचनाच्च । तथा; पशुबलिदानमांसनैवेद्यपूजापि तस्य न भवति ।  
तस्याः “राजसी बलिदानेन नैवेद्यैः सामिषैस्तथा” इति राजसत्त्वात् ।  
ब्राह्मणस्य च सात्त्विककर्मस्वेवाधिकारस्य भगवद्गीतादिषु प्रसिद्ध-  
त्वात् । तेन “सात्त्विकी अपयज्ञाद्यैर्नैवेद्यैश्च निरामिषा” इतीयमेव  
भवति । स्पष्टमेव च, “कम्यासंस्थे; रवौऽश्वक” इत्यादिमा ।

“सुगतिं प्रीतिं जपेन्मन्त्रमेकचित् संमाहितः” इत्यन्तेन सर्वसा-  
धारणपूजाप्रकारमभिधाय—

“तद्वर्द्धयामिनीशेषे विजयार्थं मृपोस्तमः ।  
वञ्चान्दं लक्षणोपतं गन्धधूपकगन्धितम् ।  
विधिवत्कासि कालीति जप्त्वा सङ्घेन घातयेत्” ।

इति पशुबलिदानादि राजकृत्यत्वेनैव देवीपुराणेऽभिहितम् । एवं च—

“पशुघातः प्रकृत्यो (१) गवलाजवधस्तथा ।  
तथा देवीं पूजयित्वा येऽर्जरात्रेऽहमीषु च ॥  
घातयन्ति पशून् भक्त्या ते भवन्ति महाव्रजाः ।  
बलिं च ये प्रकुरुन्ति सर्वभूतविनाशनम् ॥  
तेषां तु तुल्यते देवी यावत्कल्पं तु शाकुरम्” ।

इत्यादि, यावत्किञ्चिन्नान्यपशुघाततद्बलिदानविधानं शिष्टपरि-  
शुद्धीतकालिकादेवीपुराणादिगतं तद्वर्द्धयामीत्यादिपशुहिंसाभ्यायेन  
अर्घ्यमपि क्षत्रियादिप्रियमेवेति तत्प्रकारो न लिख्यते । अत एव  
विस्तारमिषा चारवादिपूजाविधिरपि न लिख्यते । मायमकादिना  
तु बलिदानं ब्राह्मणस्य भवति ।

“म.च (२) कुल्मायमांसाद्यैर्वैद्यो दिक्षु बलिनिशि ।

कूपमारुहमिधुद्वयञ्च मधमांसव पक्ष च ।

मन्त्रे बलिस्तमा ज्ञेयास्तुतौ क्षणक्षणा मताः” ।

इतिकालिकापुराणात् । होममन्त्रश्च “जयस्ती” इत्यादि ।  
“जनेनैव तु मन्त्रेण जयहोमादि कारयेत्” इति शान्तिजितदेवीपुरा-  
णात् । होमद्रव्ये चास्पतिलादि । “पूजयेत्तिलहोमैश्च दक्षिणीपूजा-  
दिभिः” इतिदेवीपुराणात् ।

(१) गवलो महिषा ।

(२) “कुल्मायं कालिके, यावत्कै. पुमान्” इति मूर्धन्यान्ते मेदिनी ।  
कुल्मायो म.पादिमिश्रमर्धस्त्रिभोदनमिति मुकुटः ।

केचित् मार्कण्डेयपुराणागतसप्तशतीस्तवेन प्रतिश्लोकं स्वाहा-  
काराभ्यो तिलसर्पिमधपायसेन होमं कुर्वन्ति । प्रतिश्लोकं च  
“जुहुयात्पायसं तिलसर्पिणा” इति रहस्याख्यग्रन्थवचनं च तत्र  
प्रमाणमुपन्यस्यति ।

एवं नवम्यां होमं समाप्य प्रत्यहवन्धियमयुक्तो देवीपूजाकुमारी-  
पूजनब्राह्मणभोजनादि कृत्वा दक्षिणामाचार्याय दद्यात् ।

“नवम्यां पूर्ववत्पूजा कर्त्तव्या भूतिमिच्छता ।  
दक्षिणां ब्रह्मयुग्मं च आचार्याय निवेदयेत्” ॥

इति मात्स्यसूक्तम् ।

“आदिबने मासि शुक्ले तु कर्त्तव्यं नवरात्रकम् ।  
प्रतिपदादिकमेतैव यावच्च नवमी भवेत् ।  
विराजं चापि कर्त्तव्यं सप्तम्यादि यथाक्रमम्” ।

इति भविष्योत्तरवचनात् ।

“सम्भामिषेका वरदा शुक्ले त्रयवयुजस्तथ च ।  
तस्मात्का तत्र संपूज्या नवम्यां चरित्रका बुधैः” ॥

इति भविष्यवचनाच्च नवम्यां प्रतिपदादिवत्पूजा आवश्यकौ ।  
अर्थाहसम्यां देवोक्तिर्जननं नियमस्याभावात् ।

अत एव भविष्यपुराणोक्ते प्रतिपदादिविशेषपूजाप्रकारेऽपि  
नवमीपर्यन्तं पूजामुक्त्वा दशम्यामेव विसर्जनमुक्तम् ।

“केशसंस्कारद्रव्यादि श्रद्धात्प्रतिपदिने ।  
षट्कोरं द्वितीयायां केशसंयमहेतवे ॥  
वर्षं च तृतीयायां सिन्दूराक्षकं तथा ।  
मधुपर्कं चतुर्थ्यां तु तिलकं नेत्रमण्डनम् ॥

- पञ्चम्यामङ्गरान् च शक्यालङ्कुरजानि च ।  
 १. षष्ठ्यां क्रिस्वतरो धोषं सार्यसंभ्यास्तु कारयेत् ॥  
 सप्तम्यां प्रातरानीच गृहमध्ये प्रवेशयेत् ।  
 २. उपोषणमथाष्टम्यामात्मशक्त्या च पूजनम् ॥  
 नवम्यामुग्रचण्डायास्तद्वेवार्चनं दिवा ।  
 पूजा च बलिदानं च तत्त्वमातुः प्रपूजयेत् ॥  
 कुमारी पूजनीया च भूषणीया च भूषयैः ।  
 संपूज्य प्रेषणं कुर्याद्दशम्यां शाबरोत्सवैः ॥  
 अनेन विधिना यस्तु देवीं पूजयते नरः ।  
 स्कन्दवत्पालयेत्तं तु देवी सर्वापि स्थितम् ॥  
 पुत्रदारधनर्द्धिणां संख्या तस्य न विद्यते ।  
 भुक्त्वेह परमान् भोगान् प्रेत्य देवगणो भवेत् ॥

इति कालिकापुराणेऽपि कथास्तरे रामराक्षसयोर्जयपरजयार्थं प्रतिपदि देव्याः प्रबोधनं द्वितीयाप्रवृत्त्यष्टमीपर्यन्तं रामराक्षसयुद्ध-  
 दर्शनपूर्वकं नवम्यां कृतस्व राक्षसवधस्य दर्शनं बोधत्वा—

“निहते राक्षसे वीरे नवम्यां सकलैः सुरैः ।

विशेषपूजां दुर्गायाश्चक्रे लोकपितामहः” ॥

इति नवम्यां देव्या विशेषपूजामुक्त्वा तेनैव च प्रतिपत्प्रभृति-  
 पूजां सूचयित्वा “उतः संप्रेषिता देवी दशम्यां शाबरोत्सवैः” इति  
 दशम्यामेव विसर्जनमुक्तम् ।

एवं सति षट्कैषां जिह्वाभ्यास्तानां नवमीपारणाक्षरं तन्मूल-  
 भूतवचनकल्पनं च तत्सर्वं शिष्टैः कवाचिदष्टमीयुक्तनवम्यां नवमीकृत्यै-  
 जाते द्वितीयनवम्यां क्रियमाणं पारणामुपलभ्य । तत्र नवमीप्रयुक्तत्व-  
 ज्ञास्या प्रवृत्तः शक्तिज्ञानस्यैवासाधुशब्दप्रयोग इत्युपेक्षणीयम् ।

प्रतिपदादिदेवीपूजाशक्तौ सप्तम्यादिदिनत्रये यथाकर्म मूलादि-  
 नक्षत्रत्रययुक्ते केवले वा महाष्टम्यादिदिनत्रये नवम्यामेव वा संपूज्य



भवणोपेतायां केवलायां वा दशम्यां देव्या निमग्नानां च विसर्जनम् ।  
अष्टम्यामेव वा स्तम्भ्य नवम्यामित्युक्तम् । अष्टम्याविपश्चरु  
पञ्चिकापूजायाम् । सा च वक्ष्यते ।

इयं चाष्टमी नवमीसिद्धा प्राक्ता । 'घसुत्तमयोः' इति शुभ-  
वचनात् ।

‘अष्टम्यामुदिते सूर्ये दिनांस्ते नवमी भवेत् ।

कुजवारो भवेत्तत्र पूजनीया मयन्तः’ ॥

इति विशेषवचनाच्च ।

“नाष्टमी सप्तमीयुक्ता सप्तमी नाष्टमीयुक्ता” इत्यादीनि आष्टमी-  
नवमीनिर्णयप्रकरणलिखितानि वचनाम्यत्रोपोद्बलकानि । तेन नवरात्र-  
व्रतस्य नक्तव्रतत्वेन प्रतिपदादिकमेण विशेषवचनाच्चाष्टम्यामपि  
रात्राद्येव पूजेति कर्मकालव्यापित्वात्सप्तमीविद्द्वैव रात्रियोगिस्यष्टमी  
तत्र प्राप्नोति यद्यपि प्रतिभाति । अत एव दुर्गाभक्तितरङ्गिण्यामपि—  
“रात्रिपूजायामष्टमी रात्रियोगिनी पूर्वैव प्राह्या । कालव्याप्तिशालात् ।  
शुक्लादिवचनं तु दिवापूजाविषयम्” इत्युक्तम् । तथापि—

‘अष्टम्या नवमी युक्ता तद्व्या आष्टमी युक्ता ।

अर्जुनारीश्वरप्राया तिथिः सर्वव्रतादिषु’ ॥

सर्वेषु रात्रिस्तध्येष्वपि ।

“नवमीसंयुता कार्या सदा दुर्गाष्टमी बुधैः ।

सप्तमीसंयुता हस्ति पूर्वपूर्वकल हतम्” ॥

सदा रात्र्यस्पर्शोऽपि ।

‘नवमीसहसंयुक्तामष्टमी, कश्यपेदुध्रम् ।

दुर्गा देवी तथा पूज्या पूर्वविद्धा, न कारयेत्” ॥

अथाविभिन्नपुण्यमौल्येवीपुराणसम्बद्धपुराणादिगणैः सर्व-  
समस्तैर्विशेषव्रतैर्विद्वत्तत्त्वविद्यादिष्वकर्मकालव्याप्तिशालं वाचित्वाः

नवमीयुताशमेव श्रावस्त्यामप्यष्टम्यां नवमीपूजया सह तन्त्रे-  
ष्टमीपूजोचिता । अत एव कामरूपीयादितिकण्ठेषु वचनम्—

“अष्टम्याः शेषदण्डस्य नवम्याः पूर्वं एव च ।

तत्र या क्रियते पूजा विधेया सा महाफला ॥” इति ।

“अष्टमीनवमीसंधौ तृतीया कालु कथ्यते ।

तत्र पूज्या त्वहं पुत्र योगिनीगणसंयुता” ॥

इति कालिकापुराणोक्ता तृतीया सन्धिपूजाप्यष्टमीनवमीपूजाभ्यां  
तन्त्रेणैव सिद्ध्यति । “उपोषितो द्वितीयेऽङ्घ्रि पूजयेत्पुनरेव ताम्”  
इत्यष्टम्युपवासपरदिनविहिता तु नवमीपूजा प्रातर्घर्चमानायां नवम्यां  
कर्तुं शक्यैव । “विसर्जनात्पूर्वम्” इति न तदनुरोधेनापि सप्तमीयुता-  
शममष्टम्यामुपवासादि । उपवासे तु विशेषतोऽपि नवमीसप्तमी-  
विद्याविधिविधेयौ । गर्गः—

“एकादश्याष्टमी चतुर्दशी चैवमासी चतुर्दशी ।

अमावास्या नयोदशी ता उपोष्याः परान्विताः ॥” इति ।

स्कन्दपुराणे—

“षष्ठ्येकादश्यमावास्या पूर्वविद्या तथाष्टमी ।

सप्तमी परविद्या च सौषोम्यं तिथियज्ञकम्” ॥ इति ।

अत्र चाष्टमी शुक्ला ।

“शुक्लपक्षेऽष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।

पूर्वविद्या न कर्त्तव्या कर्त्तव्या परसंयुता ॥

उपवासादिकार्येषु पञ्च धर्मः सनातनः” इति निमग्नात् ।

अत एव तुर्गोत्सवप्रकरणे नवमीयुताया अष्टम्याः अष्टंसा  
मीमपराकमे ।

“न दिवा न निशापि च विष्टिहता न च सप्तमिशयसम्प्रापहता ।  
यदि चाष्टमिशेषमवा नवमी अमरैरपि पूज्यतमा कथिता” ॥ इति ।

यदि तिथिद्वये अष्टमीशेषमवा नवमी भवेन्नवमीविज्ञाष्टमी  
सम्यत इति यावत्तदा सा अमरैरपि पूज्यतमा भवेत् । यतो दिवा  
निशाप्यामपि विष्टिहता न भवति । विष्टिद्वितस्य तत्पूर्वद्वयस्य  
पूर्वाह्णे भवेत्तत्वात् । सप्तमीशय्येन शय्यवदतिदुष्टेन सप्तमीशेषेण  
चोपहता न भवतीत्यस्यार्थः । यदा तु नवमीदिने सूर्योदयोत्तर-  
मष्टम्यास्त्रिमुहूर्त्तव्यापित्वा नवमीविज्ञात्वेऽपि परेषुः शय्यवशाच्च नवमी  
सूर्योदयं न स्पृशति तदाष्टमी सप्तमीविज्ञैव ग्राह्या ।

“यदा सूर्योदये न स्यान्नवमी चापरेऽहनि ।  
तदाष्टमीं प्रकुर्वीत सप्तम्या सहितां नृप” ॥

इति स्मृतिसंग्रहवचनम् । तथाच—

“अहं भद्रा च भद्रा च नाशयोरन्तरं क्वचित् ।  
तस्माद्वै सप्तमीविज्ञा कार्या दुर्गाष्टमी तिथिः” ॥

इत्यादीन्त्यपि वचनान्येतद्विषयाण्येव ।

“सूतेनापि हि संयुक्ता सदा तयाज्याष्टमी बुधे ।  
लेशमात्रेण सप्तम्या अपि स्याद्यदि दूषिता” ॥

इति निषेधश्च पूर्वोक्तविषयः । अत्र यद्यपि “अष्टम्यामुदिते सूर्ये”  
“अर्धनारीश्वरप्राया” इत्यादिवचनेभ्यः शुद्धाया अपि पूर्वाष्टम्याः  
परित्यागेन नवमीयुक्ताया ग्राह्यत्वं प्रतीयते । तथापि बहुषु वचनेषु  
सप्तमीयुताभिषेधसाहचर्येणैवोत्तराग्राह्यत्वविधानाभाविज्ञोत्तरदिने न-  
वमीयुक्तापि पूर्वैव ग्राह्या । अत एव गौरीतृतीयायाश्चतुर्थीयोग-  
प्रशंसाभात्रेण माधेवनोकः शुद्धात्यांगो नादृतः । केवलं “वर्जनीया  
प्रयत्नेन सप्तमीबोधसंयुता” “पूर्वविज्ञां न कारयेत्” इत्यादिवचनेभ्यः

अतोऽयमर्थः श्रीःसर्गिकलिमुहूर्त्तवेध एवात्र निवेद्यप्रयोजको न चोत्तर-  
स्तिने त्रिमुहूर्त्तसत्त्वमेव ग्राह्यताप्रयोजकम् । किन्तु—

“सप्तमीशाल्यसंविद्धा वर्जनीया सदाष्टमी ।

स्तोकापि सा तिथिः पुरया यस्यां सूर्यादयो भवेत् ॥

लेशमात्रेण सप्तम्या सप्त कार्यादयगाग्निनी” ।

इत्यादिवचनाद् गौरीस्तुतीयाषष्ठेवाहपेनापि सप्तमीत्येवम् तत्तज्ज्यत्वं  
षट्तिशोऽप्युद्यमात्रसत्त्वेनापि चोत्तरस्या ग्राह्यत्वं द्रष्टव्यम् ।  
“अतोऽपवासनियमे षट्तिक्का यदा भवेत्” इत्यादिसामान्यवचनेभ्यः ।  
नवमी तु सदाष्टमीविद्भैव ग्राह्या युगमवाक्यात् ।

“अवषणी दुर्गनवमी तथा दूर्वाष्टमी च या ।

पूर्वविद्भैव कर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेदिनम्” इति वचनात् ।

“अश्वयुक् शुक्ल पक्षे या अष्टमी मूलसंयुता । सा महानवमी  
शोका” इत्यादिवचनात् । यदा तु नवम्याष्टमीविद्धा भूत्वा द्वितीया  
दिनेऽपि सूर्योदये कियती भवति तदा नवमीप्रयुक्तस्य पूजान्ते  
हस्तवेऽपि महाबलिदानमात्रं द्वितीयदिने कर्त्तव्यम् ।

“अष्टम्यामुदिते सूर्ये दिनान्ते नवमी भवेत् ।

प्रभाते बलिदाने च क्रियन्मात्रापि लभ्यते ॥

नवम्यां तत्र संपूज्या दुर्गा दुर्गातिनाशिनी” ।

इति वचनात् । अत्र पूजा बलिदानरूपैव ।

“सूर्योदये परं रिक्ता पूर्णा स्यादपस यदि ।

बलिदानं प्रकर्त्तव्यं तत्र देव्याः शुभावहम् ॥

बलिदाने कृतेऽष्टम्यां राष्ट्रभङ्गो भवेन्नुद” ।

इति देवीपुराणात् ।

अत्र बलिदानं नवमीप्रयुक्तम् । अष्टमीप्रयुक्तस्य तत्रैव कर्त्तव्यत्वात् । द्वितीयदिने नवम्या अलाभे तु पूर्वैद्युरेव नवमीमथ्ये कार्यम् ।

“दशम्यां बलिदानं तु दीयते यत्र मानवैः ।

तद्वाष्ट्रं नाशमायाति मरकोपद्रवैः स्फुटम्” ॥

इति भविष्ये, नवमीप्रयुक्तबलिदानस्य दशम्यां करणे दोषश्रवणात् ।  
या तु—

“आश्विनस्य सिते पक्षे सुमुहूर्त्तेन सप्तमी ।

तस्यां च पत्रिका पूजा कर्त्तव्या नवनायकैः ।

प्रशस्तां सफलां बिल्वशास्त्राभादृत्य पूजयेत्” ।

इति ज्योतिःशास्त्रे विहिता बिल्वशास्त्रायां दुर्गापूजा तदङ्गभूता बिल्वतरौ देवीबोधनमाश्विनकृष्णनवम्यामाद्र्यायुक्तायां केवलायां वा कर्त्तव्यम् ।

“कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वाष्ट्रं दिवा ।

नवम्यां बोधयेद्देवीं महाविभवविस्तरैः” ॥ इति लिङ्गपुराणात् ।

“इषे मास्यसिते पक्षे” इति प्रागुदाहृतदेवीपुराणाच्च । नवम्यां बोधनासामर्थ्ये नवरात्रान्तरगतषष्ठ्यां तत्कर्तव्यम् ।

“षष्ठ्यां बिल्वतरौ बोधं स्थायं संख्यासु कारयेत्” इति भविष्य-  
धचमात् । तेन दिवेषु कृत्वा सप्तमी पूर्वाह्नव्यापिनी बोधने प्राज्ञा ।  
उभयत्र तद्व्याप्तावाष्ट्रयोगो विनिगमकः । षष्ठी तु, स्थायं संख्या-  
व्यापिनी । आमन्त्रणं तु- षष्ठ्याग्रेव । “ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायां षष्ठ्यां  
बिल्वामिदम्भ्रणम्” इति प्रागुलिखितदेवीपुराणाच्च । बोधनाविधु

तत्तत्तिथिषु तत्तत्तद्विषयोने फलाधिक्यम् । न तु स फलादरणीये  
किङ्कपुराणदेवत्ववचनाभ्यामित्युक्तम् ।

“तिथिः शरीरं देवस्य तिथौ नक्षत्रमाश्रितम् ।  
तस्मात्तिथिं प्रशंसन्ति नक्षत्रं न तिथिं विना” ॥

इति ज्योतिःशास्त्राच्च । अत्र च

“युगाद्य वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्वतीप्रिया ।  
सूर्योदयमुदीक्षन्ते न तत्र तिथियुग्मता” ॥

इति वचनेन, “प्रातराषाढयेद्देवीम्” इत्यादिप्रागुक्तिक्रियवचनैः ।

“पञ्चीयिसर्जनं रात्रौ प्रवेशं वा करोति यः ।  
तस्य राज्यविनाशः स्याद्वाजा च विकसो भवेत् ॥  
ऋग्योगानुरोधेन रात्रौ पञ्चीप्रवेशनम् ।  
विशर्गं वा शरेद्यस्तु सराष्ट्रः स विनश्यति” ॥

इति निषेधेन च पञ्चीप्रवेशेन स्यादष्टमीविद्यायां सप्तम्यां प्रातः-  
कर्तव्यत्वात्तद्व्यवहितपूर्वदिनं एव सायाह्ने षष्ठ्यमावेष्टयामन्त्रं  
कार्यम् । तदुक्तं ब्राह्मणपुराणे—

“पञ्चीप्रवेशात्पूर्वेद्युः सायाह्ने बिल्वस्यसिनीम् ।  
अष्टमीमामन्त्रयेद्विद्याधाम षष्ठीपुरस्त्रिया” ॥ इति ॥

मत्स्यसूक्ते च—

“ज्येष्ठा वाप्यथवा षष्ठी सार्व काले न चेद्भवेत् ।  
साथमेव तथापि स्याद्विल्वशाखाभिर्मन्त्रसम् ॥  
पूर्वां षष्ठीं सनक्ष्त्रां सार्वं प्राप्तामपि त्यजेत् ।  
यदा तु पत्रिकापूजा न शरेद्युर्भविष्यति ॥  
सन्निकृष्टं तु यत्पूर्वं पत्रिकादिवसस्य तु ।  
तद्दिने वरुणं कृत्वा परे शास्त्रं प्रवेशयेत्” ॥ इति ।

तेन पत्रिकापूजायां सप्तम्यादिति धिग्रथं प्रातःकालीनमुत्तरौत्तर-  
तिथिधिवत्तमेव प्राक्तम् ।

“प्रातरावाहयेत्” इति घञ्नेन प्रातरेव तत्प्रवेशादिति धातुः ।

“भगवत्याः प्रवेशाद्विषयसंगन्ताश्च या क्रियाः ।

तिथावुद्यगामिभ्यां सत्त्वास्ताः कारयेदुधत्” ॥

इति नन्दिकेश्वरपुराणः ॥ एवं सति —

“शरत्काले महापूजा क्रियते या च षाण्णिकी ।

सा कार्थोद्यगामिभ्यां न तत्र तिथियुग्मता” ॥

इत्यपि वचनं पत्रिकापूजापरमेव । न तु नवरात्रिपञ्चम्यादि-  
विहितकेवलप्रतिमापूजाविषयमिति न पूर्वोक्तद्विषयतिथिनिर्ण-  
यस्यानेन विरोधः ।

यदा तु तिथिवृद्ध्या संपूर्णसप्तमीरूपपत्रिकाप्रवेशदिनापेक्षया  
चतुर्थदिने तृप्तो तुल्ययुजपूजायोग्य पौर्णमासी सम्भवते । पूर्ववचनै-  
रष्टमीयुग्मतायास्तत्र तस्या वाचितत्वात् । यदा वा पत्रिकाप्रवेश-  
दिनोत्तरदिन एव त्रिमुहूर्ताद्युत्तरं वर्तमाना नवमी शयवशा-  
त् उत्तरदिने नास्ति तदा चतुर्होत्राग्निनी द्वयद्व्यापिनी वा पत्रिकापूजा  
भवति । अत एव भविष्ये —

“मती प्रपूज्येद्ध्वी सप्तम्यादिसित्तत्रये ।

श्राम्या चतुरहोत्रिर्वा हासपूजिवशात्तिये ॥ इति ।

इदमेव लिङ्गं सर्वपक्षेषु त्रिप्राम्यस्य तिथिपरत्वे । “अष्टम्या  
नवमीयुक्ता” इत्येतदपि वचनमेतादृशनवमीविषयमेव । पूर्वोक्तपूजा-  
विषयं तु वस्तुतः । संधिपूजाविषयमिति गौडाः । यत्किंचन च  
पत्रिकापूजायामप्यष्टम्यां महानिशायां नवम्यां च दिक्षेव भवति ।

“पुनः पुनः” तथाहम्याम्” इत्यादिभाग्यलिखितसालिकापुराण्यात् ।  
विसर्जनं वक्ष्यामि चेत्पुनः ।

पत्रिकापूजा च प्रतिपत्तिप्रतिष्ठापितदेवीप्रतिमासमीपे च । यथा  
प्रतिमापूजायामपि सप्तम्यादिपक्षस्तदा पत्रिकयेव चाह प्रतिमाया  
अपि देव्यर्थकृतयुद्धे प्रवेशादिचिह्नानां चर्चमिति दुर्गाभक्ति-  
तरङ्गिण्याम् ।

### अयमत्र संक्षेपतः पत्रिकापूजाविधिः ।

अत्राश्विनकृष्णनवम्यामार्द्रायुकायां केवलतायां वा तच्छुद्धयष्ट्यां  
वा ज्येष्ठायुकायां केवलतायां सायंकाले शोभनविलम्बतरुसमीपे अस्या  
ईदं विल्ववृक्षाय नम इत्यर्च्यगन्धपुष्पधूपदीपौघपुष्पाञ्जलिभि-  
र्विल्वतले संपूज्य “अयमस्मी” इत्यादि दुर्गे इष्टागच्छेद् तिष्ठेति  
विल्ववृक्षे दुर्गाभावाद्वा बोधशभिः पञ्चमिवोपचारैस्तं तत्रैव  
संपूज्य गीतवासुधोपपुरासरं तत्रैव देवीं विबोधयेद्देवे ।

“रावणस्य वधार्थाय रामस्यानुग्रहाय च ।

अकाले ब्रह्मणा बोधो देव्यास्त्वयि कृतः पुरः ॥

इमे मास्यसिते पक्षे नवम्यामार्द्रयोगतः ।

भीवृक्षे बोधयामि त्वां यावत्पूजां करोम्यहम्” इति ।

षष्ठ्यां बोधने तु “इमे” इत्यादिश्लोकस्थाने “अहमन्यादिवरे  
षष्ठ्यां सायाहे बोधयाम्यतः” इति । ततो विल्वतलमाम्ब्रवेष्ट ।

“मेरुमन्दरकैलासहिमवच्छिन्दकरे गिरौ ।

जातः श्रीफलवृक्ष स्वमम्बिकायाः सदा शिषः ॥

भीशूलशिखरे जातः श्रीफल भीनिकेतन ।

नेतव्योऽसि मया वृक्ष पूज्यो दुर्गास्वरूपतः” इति ।



तत आशिवन्शुक्लसप्तर्ष्यां मूलयुक्तीनां केवलानां वा पूर्वदिना-  
मन्त्रितवित्तवत्समीपं गत्वा पुनस्तं संपूज्य कृतश्रुतिः प्रसादयेत् ।

‘वित्तवृक्षं महामाद्यं सर्वेषां शङ्करप्रिय ।

गृहीत्वा तव शाखां तु दुर्गापूर्वम् करेम्यहम् ॥

आस्ताद्येदोद्गर्भं दुःखं न च कार्यं त्वया प्रभो’ इति ।

ततः फलद्वययुतां शोभनामपराजितादिभगतामेकां शाखां  
छेदयेत् “वानस्य” इत्येव मन्त्रेण । इति तु द्विधिः फट् स्वाहेति मन्त्रः ।

कलकलं शतकलकोयं गृह्णातु ये पीठेऽवस्थाप्य मुखोदकेन  
शङ्काया विस्तरकायै नम इत्यर्घ्यादिभिः पूजयित्वा निम्नस्थानम्  
मृण्मयप्रतिमायां च देवीमावाहत्पुनश्चरं तथैव पूजयित्वा, मण्य-  
पूजयित्वा च इत्यादिना शाखां प्रतिमां च पूजागृहद्वारदे-  
कातीय तत्रैव स्थापयित्वा पूजागृहस्थितानि भूतानि भूतेभ्यो नम  
इति गन्धादितिः संवृज्य—

“भूताः प्रेताः पिशाचाश्च ये वसन्त्यत्र भूतले ।

ते बृहन्तु मया इष्टो बलिरेव प्रसाधितः ॥

पूजिता गन्धपुष्पाद्यैर्बलिभिस्तर्पितास्तथा ।

देशादस्त्रभिर्निस्तृत्य पूजां पश्यन्तु मत्कृताम् ॥

भूतेभ्य एव माघमकबलिर्नम इति सप्तपञ्चार्कात्सर्गोऽथ बलि  
तेभ्यो इत्या—

“अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिपालकाः ।

भूतानामविरोधेन पूजाकर्म करेम्यहम्” ॥

फरिति तानपस्यत्तेत्सर्पप्रदीप विचिरेत् । तत्रकारणे दोष-  
स्मरणात् । तथा च कालिकापुराणे—

स्थितेषु तत्र भूतेषु वैशेष्यं मण्डलं तथा ।

विलुप्यन्ति महत्सुखा न न युक्तसि देवताः ॥

तस्माद्यत्नेन कर्तव्यं भूतात्मपुत्रारम्भम् ॥ इति ।

शारदातिलके—

“विकिरान्विकिरेष्व सत जतान् संराणुना ।

लाजचक्ष्मसिद्ध्यर्थफलपुष्पकुरासताः ॥

विकिरा इति संश्लोकाः सर्वविघ्नविनाशनाः” इति ।

शराणुः फलित्यस्यम्भः । स आभिमन्त्रेणे विकिरले च । ततः पुनः शाखायां प्रतिमायां च देवीं संपूज्य “श्रीमैत्र” इत्यादि, “मेघोऽत्रिं मममच्छ पूज्यो दुर्गास्वकपतः” इति दुर्गास्वकपतः शाखां स्थाप्य गीतवाद्यादिभ्योऽपि प्रतिमाचक्षितां तां पूजायाम् प्रवेश्य—

“आरोपितासि दुर्गे त्वं सुप्रमये श्रीफलेऽपि च ।

स्थिरा निताम्सं भूत्वा मे गृहे त्वं कामदा मया” ॥

इति पूजास्थाने शोभनपीठोपरि स्थितोक्त्यै पूर्वोक्तप्रकारेण प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा प्रतिष्ठामन्त्रेण प्रतिष्ठाप्य सपुष्पानक्षतानावाय—

“आवाहयाम्बा देवीं सुप्रमये श्रीफले तथा ।

कैलाशशिखरादेवि विष्णुपद्मेहिमपर्वतात् ॥

आगत्य विल्वशाखायां चदिङ्के कुरु संनिधिम्” ।

“भगवति दुर्गे इहागच्छ” इत्युभयोऽप्युक्तम्—

“स्थापितासि मया देवि श्रीफले सुप्रमयेऽपि च ।

आयुसारोग्यमैश्वर्यं देहि देवि नमोऽस्तु ते” ॥

भगवति दुर्गे इह तिष्ठेति स्थापयित्वा कृताञ्जलि—

“दुर्गे दुर्गास्वरूपासि सुप्रोन्नोमहाबले ।

सदाबन्धकरे देवि जघीर्ष मम सिद्धये ॥

यद्येहि भगवन्मम शत्रुस्यजन्मभये ।

भक्तितः पूजयामि त्वां दुर्गे देवि सुरर्षिते ॥

यत्नवैद्य कलोपेतैः पुण्यैश्च सुमनोहरैः ।

पल्लवे संस्थिते देवि पूजये त्वां प्रसीद मे ॥

दुर्गे देवि दद्यागच्छ सांनिध्यमिह कल्पय ।

यत्नभागान् गृहाण त्वं योगिनीकोटिमिः सह” ॥

इति पद्ये । ततो ‘अपमती’ इत्यादि ।

इदं पाद्यं दुर्गायै नम इति गन्धपुष्पादियुक्तपाद्यं दत्त्वा, सौषर्गा-  
चर्घ्यपात्रे पुष्पाक्षतकुङ्कुमदधिदूर्वाकुशातिलविल्वपत्रसहितं जलं  
निधाय तेनैव ‘मन्त्रेण इदमर्घ्यं दुर्गायै नम इत्यर्घ्यं दत्त्वा तेनैव  
इदमाचमनीयमित्यादिक्रमेणाचमनीयपञ्चामृतस्नानीयपुनराचमनीय-  
बलपुनराचमनीयानुक्षेपनानि दत्त्वा पुष्पाक्षतत्रयं दद्यात् ‘ओ दुर्गायै  
नमः’ इत्याहुते । ततः—

“अमृतोद्भवं श्रीवृक्षं शंकरस्य सदा प्रियम् ।

विल्वपत्रं प्रयच्छामि मन्त्रितं ते सुरेश्वरि” ॥

इति विल्वपत्रम्,

“महाविष्णुशिवादीनां द्रोणपुष्पं सदा प्रियम् ।

तत्ते दुर्गे प्रयच्छामि सर्वकामार्थसिद्धये” ॥

इति द्रोणपुष्पं च निवेद्य “अपमती” इत्यादिनेमानि पुष्पाणि  
दुर्गायै नम इति जातिचप्यकादिस्तुगन्धिपुष्पाण्यपि दत्त्वा तथैव  
धूपदीपनाभ्यङ्गैश्च पुनराचमनीयताम्बूलानि दत्त्वा पूजास्तुत्यार्थं

किंचिद्वृक्षिणो व दत्त्वा स्तुतिभिः स्तुत्यः प्रसन्नः वरदाहसि-  
मार्थयेत् ।

“महिषाग्निं महामावे कामुखे मुखमाहिनि ।

द्रव्यमारोग्यमैश्वर्यं देहि देवि नमोऽस्तु ते ॥

कुङ्कुमेन समालम्ब्ये चन्द्रेण चित्तेपिठे ॥

विद्वत्पञ्चमूर्तये पुनोऽहं तव्यं यतः ॥

सर्वमङ्गलेति कर्पं देहि इति च श्लोकस्य पठेत् । वलिं च  
दद्यात् । एवमेव महाहम्यामपि देवीपूजनम् । अर्चरात्रे विशेषतः ।  
गतिवाचनान्यादिना आगरणं च कार्यम् ।

राजा तु विजयकामोऽर्चरात्रे विशेषपूजापूर्वकं वलिं दद्यात् ॥  
ब्रह्मपुराणाद्युक्तप्रकारेण शङ्खादिपूजनं च कुर्यात् । महानवम्यामन्त्रेण-  
मेव पूजयित्वा प्रभूतवलिदानं कार्यम् । होमश्च पूर्वोक्तप्रकारेण ।  
राजा त्वष्टृपीडाशान्तके ब्रह्मपुराणोक्तप्रकारेण (१) रेवन्तादिपूजादि-  
कार्यं । सर्वं प्रतिपदादिपठेत् देवीप्रतिमां सप्तम्बादि च पत्रिकां  
महानवमीपर्यन्तं पूजयित्वा स्वाम्यां भवत्युतायां केवलायां च  
अतर्द्धया विसर्जनं कार्यम् । तद्यथा पूर्ववत्पूजां विधाय प्रणम्य—

“दुर्गा शिवो शान्तिकरी ब्रह्मणी ब्रह्मणः शिवाम् ।

सर्वलोकप्रणेयी च प्रणमामि तदा शिवाम् ॥

मङ्गलां शोभनां दुर्गां निष्कलां परमां कलाम् ।

विश्वेश्वरीं विश्वमातां चण्डिकां प्रणमम्यहम् ॥

सर्वदेवमयीं देवीं सर्वशेममयापहाम् ॥

ब्रह्मशक्तिभुजमितां प्रणमामि तदा उमाम् ॥

(१) रेवन्ता सूर्यपुत्रविशेषः । तत्पूजामन्त्रस्तु निम्नवसिष्ठो-  
-२ चरिच्छेदे विजयावरासीप्रकरणेऽभिहितः ।

यथा—“सूर्यपुत्रं महारवाहो ह्यकाहव्यमन्दनं ।

शान्तिं कुर्वन्तु रूपायां रेवन्ताय नमो नमः” इति ॥

किञ्चिद्विस्था किञ्चिन्नित्यया किञ्चिद्विस्थानतिवासिनीम् ।

योगिनीं योगमार्तां च चरित्रकां प्रणमाम्यहम् ॥

ईशानमातरं देवीमीश्वरीमीश्वरप्रियाम् ।

प्रणतोऽस्मि सदा दुर्गां संसारार्णवतारिणीम् ॥

य इदं पठति स्तोत्रं भूतपुत्रादपि यो नरः ।

स मुक्तः सर्वपापेभ्यो दुर्गया सह मोदते" ॥ इति,

अग्नौर्वा स्तोत्रैः स्तुत्या ब्रह्माकृतिः "महर्षि" इत्यादि-  
श्लोकैर्बहुश्रेयसं प्राप्य—

"विशिष्टीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं यद्वर्धितम् ।

पूर्णा भवतु तत्सर्वं स्वप्नसाक्षात्तमहेश्वरि" ॥

इति प्रसाद्य क्षमश्वेत्युक्तैर्बहुं पुण्यं ॐ दुर्गायै नम इत्यैशान्या

निःक्षिपन्विसृज्य—

"उत्तिष्ठ देवि अण्डेशि शुभां पूजां प्रयच्छ च ।

कुरुष्व मम कल्याणमष्टाभिः शक्तिभिः सह ॥

गच्छ गच्छ परं स्थानं स्वस्थानं देवि अण्डिके ।

व्रज कोतोऽज्ञेन वृद्धैर् तिष्ठ गेहे च भूतये" ॥

इत्युत्थाप्य गीतवाद्यमङ्गघोषपुरःसरं कोतोऽज्ञसमीपं गीत्वा—

"दुर्गे देवि जगन्माताः स्वस्थानं गच्छपूजिते ।

सम्पत्सरे व्यतीते तु पुनरागमनाय वै ॥

इमां पूजां मया देवी यथाशक्त्या निवेदिताम् ।

रक्षणार्थं समादाय व्रज स्वस्थानमुत्तमम्" ॥

इति श्रोतस्त्रिप्रवाहयेत् ।

अथ देवीपूजास्थानमागत्य शान्तिकलशोदकेन ब्राह्मणैरभिषिक्तो  
वज्रमानः कृतधारदुर्गापूजाप्रतिष्ठासिद्धार्थं ब्रह्मणेभ्यः सुवर्णाग्नि-  
वह्निषां इत्या यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वबन्धुभिः सार्द्धं  
भुञ्जीतेति ॥

१ राजा तु तस्यामेव वक्ष्यन्ताम् “अथातः प्रस्थाप्येत्प्रास्थास्यामः” इत्यादिना गोपयन्नाह्वयेन विवाहमुद्दिष्योक्तं प्रास्थानिकविधिं कृत्य अथापराजितादश्व्यां पूर्वोक्ते विजयमुद्धर्त्त, उक्तं प्रास्थानिक-  
मियुपक्रम्य, तदप्येते श्लोकाः—

“अलंकृतो भूषितभूषणैः परिष्कृतोऽङ्गुलिहस्तमणः ।  
वादित्रनादप्रतिनादिताराः सुमङ्गलाचारपरम्परायीः ।  
राजा निर्गत्य भवनात्पुरोहितपुरोगमः ।  
प्रास्थानिकविधिं कृत्वा प्रतिष्ठेत्पूर्वतो दिशि ।  
गत्वा नगरसीमाम् वास्तुपूजां समादमेत् ॥  
संपूज्य चाथ दिक्पालान् पूजयेत्पथि देवताः ।  
मन्त्रैर्देविकपौराणैः पूजयेच्च शमीतकम् ॥

अमङ्गलानां शमनीं शमनीं वृणुतंस्यं च ।  
तुल्यमशमनीं धर्म्यां प्रपद्येऽहं शमीं शुभाम् ॥  
ततः कृताशीः पूर्वस्यां दिशि विष्णुकामान् कमेत् ।  
रिपोश्च प्रकृतिं कृत्वा व्यात्वा च मनसाथ तम् ॥  
शरेण स्वर्गपुङ्खेन विष्येद्दृष्टव्यममंवि ।  
दिशाविजयमन्वाह्य पठितम्याः पुण्यवसा ॥  
यज्ज्येव विधिं कुर्माहस्मिन्विद्विषास्वयि ।  
पूज्यान् द्विर्जाह्य संपूज्य सप्तमस्तपुणेहितौ ॥  
गजवाजिपदातीनां प्रेताकौतुकमाशरेत् ।  
अयमङ्गलशब्देन ततः स्वभवनं विरोह ॥  
नीराज्यमाणः पुण्याभिर्नामिकानिः समङ्गलम् ।  
आयुरारोग्यमैश्वर्यं विजयं च सः लब्धवति ॥  
अथमेव श्वशुरस्तस्य भवन्ति न पराजयः ।  
श्रियं पुण्यमवाप्नोति विजयं च सदा भुवि ॥

इति गोपयद्वाहज एवोक्तं प्रस्थानादि कुर्वन् । सर्वे च  
जनास्तस्यामेव “उल्लङ्घयेयुः सीमानं तद्विन्दे ततो नराः” इति कंसस्य-  
वचनादुपमासीमानमुल्लङ्घयार्शिवशुक्लपुत्रं प्रकम्ब—

‘वशम्यर्षे च तदैः सम्यक् पूजनीयापराजिता ।

देशानां विरामाभित्य अपराद्धे प्रयत्नतः” ॥

इति पुराणसमुच्चयवचनाद् उपमादेशाभ्यामपराद्धेऽपराजिता-  
पूजां कर्तुं । सा कथा—अद्याश्विनशुक्लशुक्लार्धे क्षेमसिद्धयर्थं राजा  
हु वाचायां विजयासिद्धयर्थमपराजितापूजामहं करिष्ये इति लज्जुल्लभ्य  
कम्बनादिलिखितादृष्टकमस्तमप्ये अपराजितायै नम इत्यपराजितां  
सहस्रिकताः क्रियायां कस्यै नम इति विजयां प्रतिष्ठाप्य अपराजितायै  
नमः जयायै नमः विजयायै नम इत्यावाहनाद्युपकारैः संपूज्य  
प्रणम्य—

“इमां पूजां यथा देवि यथाशक्या निवेदिताम् ।

रक्षार्थं तु समाधाव मङ्गलं कृणुममुत्तमम्” ॥

इति विसर्जयेत् । राजा हु मङ्गलमन्तरं—

“वाकला मुक्तपद्मेन विवित्रकनकोज्ज्वला ।

जया देवी शिवे भक्ता सर्वकामान् वदातु मे ॥

काञ्चनेन विविधैश्च केयूरेण विभूषिता ।

जयप्रदा माहामाया शिवभाषितचेतसा ॥

विजया च महाभाग्यं वदातु विजयं नम ।

हारेण सुविभिजेण भास्वत्कनकमेकता ।

अपराजिता कुरुता करोतु विजयं नम” ॥

इति श्राव्यं हरिद्वारकवस्त्रे कृत्वापुनस्तिस्रमन्त्रान् भवसिद्धि-  
करीणां हरेण कथ्य—

“सदापराजिते यस्मात्सं कृतासुखम् एवम् ।  
 सर्वकामार्थसिद्धयर्थं यस्मात्सर्वं भार्याभ्यहम् ॥  
 अवापराजिते देहि मम सर्वसमुद्भवे ।  
 पूजितायां त्वयि भयो ममास्तु पुरितं हतम् ॥

इति तद्वलपमभिमन्त्र—

“जयदे वरदे देवि वरम्यामपराजिते ।  
 आर्यामि भुजे वक्षे अपलाभमिवुद्भवे ॥  
 बलमाधेहि बलय मयि शत्रौ पराजयम् ।  
 स्वखारणाङ्गवेयुर्म धनवान्यसमुद्भयः ॥

इति मन्त्रेण दक्षिणबाहौ आरयित्वा पूर्ववदपराजितां विसृज्ये-  
 वेति । सर्वे स्वाचारादुग्रामस्त्रीमातो बहिरीशानविभक्तं शमी  
 पूजयित्वा “अमङ्गलानां शमनीम्” इति स्त्रां मार्षयेयुः ।

इयं च दशमी अवस्था पूर्वोक्तैश्च अवस्थुषा तदेवेकादशीमुक्ता  
 पूर्वोक्तविधौ प्राज्ञा ।

“उदये दशमी किञ्चित्संपूर्णैकादशी यदि ।  
 अवशं यदा कार्या सा तिथिर्बिजयामिषा ॥  
 अवशं तु पुर्यायां काकुत्स्थाः प्रस्थितौ यताः ।  
 उल्लङ्घयेयुः सीमार्थं तदिहं ततो मरताम् ॥

इति कश्यपवचनात् ।

“अवश्ये वापराजिता” इति पूर्वोक्तवचनात् । “अपूर्वैकादशी” इति-  
 वचनात् । तदा कर्मकाक्षण्यातिरिचि नपेक्षिता । इतरथा सर्वपक्षेण  
 वचनोपेक्षैव प्राज्ञा । अपराङ्मत्ताभात् ।

“दशम्यां तु जनैः सम्यक् पूजनीवापराजिता ।  
 ऐशानी दिशमाभित्य अपराङ्गे प्रवर्ततः ॥



इत्यपराहस्य कर्मकालत्वोक्तेः ।

“या पूर्णा नवमीयुक्ता तस्यां पूज्यापराजिता ।  
 सेवार्थं विजयार्थं च प्रसिद्धविधिना नरैः ॥  
 नवमीशेषसंपुक्तदशम्यामपराजिता ।  
 ददाति विजयं देवी पूजिता जयघर्षिणी ।  
 आश्विने शुक्लपक्षे तु दशम्यां पूजयेन्नरः ।  
 एकादश्यां न कुर्वीत पूजनं आपराजितम् ॥  
 दशमीं यः समुल्लङ्घ्य प्रस्थानं कुरुते नरः ।  
 तस्य सम्पत्सारं राज्यं न कापि विजयो भवेत् ॥

इत्यादिचबेभ्यश्चेति संक्षेपः ।

तदर्थं संग्रहः—

अनेकतिथिसाप्येषु कर्मस्येकस्य कर्मणः ।  
 अभ्यस्तस्य प्रतिदिनं निशमिन्नस्य वा पुनः ॥  
 यत्र सत्यपि मुख्यत्वे पूर्वापरदिनोक्ततः ।  
 उपजीव्यत्वमेकस्याः प्राप्ताभ्यां तदुपगतस्य वा ॥  
 तां तिथिं तत्र निर्णयं तत्पूर्वादिदिनेषु च ।  
 तत्तत्तिथ्यंशसत्त्वेऽपि तत्तत्कर्मैति निर्णयः ॥  
 अत्र त्परोपप्राधान्यं न नैकत्रोपजीव्यता ।  
 स्वात्मन्येण विनिर्णयास्तत्र तास्तिथयोऽक्षिताः ॥  
 कर्मव्यादितिथ्यम्बेवं चतुरादिषु वास्तु तत् ।  
 एकस्या उपजीव्यत्वं उदाहरणमष्टकाः ॥  
 सावित्र्यादिप्रधानत्वे सर्वसाम्ये बहुनि तु ।  
 अभ्यस्तदेवीपूजात्मप्रधाने नवरात्रके ॥  
 उपवासादिनिशमाङ्गकेऽप्येवैवं च स्थितिः ।  
 आश्विन्यादि बहुधादि सप्तम्यादि जयादि वा ॥

नवम्यन्तमथाष्टम्यां नवम्यामेव हेत्वमी ।  
 आश्विनश्चेतपक्षश्चे पक्ष उक्ता प्रतोत्तमे ॥  
 तत्र द्वेषीपूजनस्य मत्स्या पूर्वाह्णकालताम् ।  
 मुद्रार्त्तमात्रापि परा न तु दर्शने संयुता ॥  
 ग्राह्या प्रतिपदित्येवं बुधः केचित्प्रवक्षते ।  
 नक्षत्रतत्त्वमिच्छन्तो ग्राधवायः प्रदोषगाम् ॥  
 पूजां मुख्यतयेच्छन्ति विहितेऽपि त्रिकालगे ।  
 पूजने नक्षत्रजिवत्तेनात्रापि विनिर्णयः ॥  
 ग्रामाणिकानां महतां तेषामिष्टो मयाप्यतः ।  
 नक्षत्रमोजन एवोक्तो निर्णयोऽत्रापि योज्यते ॥  
 पूर्वत्रैव प्रदोषास्तौ पूर्वान्येषु परैश्च सा ।  
 दिनद्वये प्रदोषास्तृक् सायाह्नस्यापि नो परा ॥  
 वा तु तत्र विशेषोऽयं तिथौ साबाहुवर्त्तिनि ।  
 ग्राह्यं पूजा संस्थाप्या प्रदोषे तिथ्ययोगिनि ॥  
 न तु सायाह्न एवात्र भुक्तेरिव समापनम् ।  
 महाष्टमी तु नवमीविज्ञा रात्रावसत्यपि ॥  
 नवम्यन्तमष्टमीविज्ञा वसिदानं तु तत्कृतम् ।  
 द्वितीयदिनवर्त्तिन्यां कार्यं सूर्योदयस्तृशि ॥  
 तिथिद्वयप्रयुक्तं च तन्त्रेकैवार्चनादिकम् ।  
 कार्यं पूर्वेऽह्नि नवमी वदि न स्यात्परेऽह्नि ॥  
 सप्तमीयुक्तदा ग्राह्या न नवम्या युताष्टमी ।  
 नवमीकृतमेवेह कार्यं च नवमीदिने ॥  
 पूजादिबलिदानं च न दशम्यां कथञ्चन ।  
 मिलिते केवले चापि अष्टमीनवमीध्वये ॥  
 अनुकल्पतया प्रोक्ता पूजैतद्भवगोचरा ।  
 अष्टम्याश्च नवम्याश्च तत्रापीत्यर्थं विनिर्णयः ॥

केवलाष्टमीभिन्नेषु सर्वपक्षेषु खोदिता ।  
 विसर्जनात्मिका पूजा समाप्तिर्दशमीतिथौ ॥  
 तेनात्रैवोपवासादिनियमानां समापनम् ।  
 उचितं तेन नवमीपारणा भ्रान्तिकल्पिता ॥  
 चिद्वशात्ताम्रिकायां च पञ्जिकायामुमार्चनम् ।  
 विहितं यत्पुराणेषु सप्तम्यादितिथित्रये ॥  
 देव्या चिद्वतरौ बोधस्तदङ्गमिषकृष्णगे ।  
 आर्द्रायुक्ते केवलौ वा पूर्वाह्ने नवमीदिने ॥  
 कर्त्तव्यस्तेन सा ग्राह्या तत्र पूर्वाह्णमिनी ।  
 इमपत्र तथास्वे तु ग्राह्यार्द्राश्रययोगिनी ॥  
 इयशुकुम्भपुष्पां तत्तथम्यां तदसंभवे ।  
 ग्रामभरणं तु तत्रैव सार्यं चैतद् द्वयं भवेत् ॥  
 तेन तद्व्यापिनी तत्र सा ग्राह्या तादृशी द्वयोः ।  
 ज्येष्ठायुक्ता यदा पत्रीपूजार्हा समग्री भवेन् ॥  
 प्रातः परे षवि तदा कार्यं पूर्येद्युरेव तत् ।  
 पञ्चमभावेऽपि सप्तम्यां सप्तम्यादितिथित्रयम् ॥  
 मूलादिमन्त्रयुतं केवलं चोत्तरोत्तरम् ।  
 प्रातःकालीनमेवेष्टं यस्मिन् पत्रीप्रपूजने ॥  
 तथा च द्वासवद्वयोः स्याद् द्वित्रिचतुर्दिनगामिता ।  
 यतिशब्दानं तत्रापि स्वष्टमीनवमीकृतम् ॥  
 अर्द्धरात्रे दिवा चैव कर्त्तव्यमिति निर्णयः ।  
 अथराजितापूजार्हा दशम्येकादशीयुता ।  
 ग्राह्या तदैव भवत्यं यदा तस्यामतोऽभ्यया ।  
 सर्वपक्षेषु पूर्वैव तत्कृत्येऽक्षिलं पयः सा ॥  
 संप्रहो निर्णयस्येत्यं कर्त्तव्यं पूर्वमीरितम् ।

इति श्रीमीमांसकमुकुटमाणिक्यश्रीरघुनाथवाजपेययाजिकृतौ सामा-  
 न्यतौऽनेकसिधिसाध्यकर्मसु विधिनिर्णयो तत्तत्रानिर्णयस्य संपूर्णः ।

## अथ कौमुदीमहोत्सवकालविवेचनम् ।

श्रीकृष्ण उवाच—

“पुरा धामनरूपेण प्रार्थयित्वा चरामिमाम् ।

इदामतिथिरिन्द्राय बलिं पातालवासिनम् ॥

कृत्वा दैत्यपतेर्दत्तमक्षोरावग्रयं भूय ।

सरहस्यं तदेतच्छे कथयामि शृणुष्व मे” ॥

शृणुष्वकथ्य युधिष्ठिरप्रभपूर्वकम्—

“काशिके कृष्णपक्षे तु चतुर्दश्यां विनोदये ।

अथश्यमेव कर्त्तव्यं स्नानं तरुणीर्यामः ॥

अपामार्गस्य पञ्चाणि भ्रामयेच्छिरसोपरि” ।

इत्यादिना भविष्योत्सरे पूर्वमाप्तकाशिककृष्णचतुर्दशमात्रा  
स्यातनुत्तमतिपद्मपतिविग्रये वो विद्वितः कौमुद्यान्तवस्तवेन अमा-  
वास्यान्तपक्षेवादि । भारद्वाजद्वितीयाय च—

“इवास्तित्वमुर्वस्यामिभुक्ष्यसिवावपि ।

ऊर्जावौ स्वातिसंयुक्ते तदा दीपावली भवेत् ।

तैले लक्ष्मीर्जले गङ्गा दीपावसितियो वसेत् ॥

अलक्ष्मीपरिहारार्थमभ्यङ्गज्ञानमाचरेत् ।

इभुक्ष्येऽपि संकल्पता वारे घाते विवक्षये ।

तत्राभ्यङ्गमन्त्रेणाय प्राग् दीपापञ्चयम्” इति ।

अथ-चतुर्दशी तावदभ्यङ्गयन्ते ।

“ततश्च तर्पणं कार्यं धर्मराजस्य तामभि” ।

अमाय धर्मराजस्य द्युतवे चाप्तकाय च ।

वैवस्वताय काकाय सर्वभूतक्षयाय च ।

श्रौतुम्भराय दध्नाय बीलाय परमेष्ठिने ॥

बृकोदराय विश्रवाय चित्रगुप्ताय ते नमः” ।

इति भविष्योत्तर ऋषि विहिते यमतर्पणे च “दिनोदयप्रातः-  
शब्दयोः” समानार्थत्वात्प्रातःकालव्यापिनी पूर्वा परा वा प्राज्ञा ।

गौडनिबन्धेष्वपि दिनोदय इत्येव लैङ्गत्वेन तु पठितम् ।  
“अग्निदिनोदये” इति वदितं तत्पूर्वसम्भाव्येव । अचिन्त्यायोदासिणा-  
त्याचारसंवादी “विधूदये” इति पाठः । तत्र अन्द्रोदयकालीना ज्ञाने  
प्राज्ञा । तत्र या पूर्वैव प्रातश्चन्द्रोदये वा वर्तते सा जगद्धा  
सर्वकृत्येषु दीपदानान्तेषु समीचीनैव । या तूत्तरैव प्रातश्चन्द्रोदये  
वा तावत्येव च समाप्ता तस्यामेव ज्ञानं यमतर्पणं च कार्यम् ।  
“ततश्च तर्पणं कार्यम्” इति ज्ञानान्तरं तद्विधानात् । तस्य  
कास्तविशेषानुक्रमः ।

दीपदानमपि यद्यपि “इति ज्ञात्वा प्रदातव्या दीपाः संपूज्य  
देवताः” इति ज्ञानान्तरमेव विहितास्तथापि—

“ततः प्रदोषसमये दीपाद् दद्यान्मनोहरान् ।

ब्रह्मविष्णुशिवादीनां भवनेषु मठेषु च” ।

इति तस्य स्वतन्त्रकालविधानात्कामानुरोधेन च कालबाधस्या-  
संभवात् । उक्त्यप्यप्रातश्चन्द्रोदये तु प्रधानधर्मत्वेन समयाभ्युषितसूर्य-  
रूपाङ्गशोडशस्तोत्रकालबाधकत्वात्पूर्वेषुरेव प्रदोषव्यापिनीं ज्ञानार्थं  
कर्तव्यम् ।

अचित्तु “इति ज्ञात्वा” इत्यस्य स्थाने “नरकाय प्रदातव्याः”  
इति पठितं तदा संपूर्णचित्तुर्वशपामार्थिकमेव दीपदानस्य ज्ञानानन्तर्य-  
मिति न तदनुरोधेन जगद्धायां कालषशायात् मित्रविनाशुष्टेयत्वं  
ज्ञानदीपदानयोस्त्याज्यम् । नरकायेति नरकासुरोद्देशेनेति बहवः ।  
अचित्तु “महाकार्यो धूमः” इतिवशिवस्यप्रयोजनपरत्वेन व्याख्यातम् ।

या तु दिनद्वयेऽपि तादृशी तत्र पूर्वस्यामेव सर्वं ज्ञानादि ।  
संपूर्णत्वात् । भूयःकृत्यक्रमानुग्रहाच्च । यापि दिनद्वयेऽपि न तादृशी  
सापि पूर्वैव ।

“स्वकासादुत्तः काले गौः पूर्वस्य कर्मणः” इत्युत्तमौष्ठकतयाहि  
ज्ञासात् ।

“पूर्वविद्धचतुर्वर्षा कार्तिकस्य स्थितरे ।

प्रपूर्वसमये ज्ञानं कुर्यात्तत्र प्रयत्नात्” ॥

इति पूर्वाश्विनोदयभूतवचनात् । चन्द्रोदयज्ञानपक्षे रात्रावेव  
वर्तमानया त्रयोदश्या चतुर्वर्षी विद्धा भवति । रात्रिकर्मत्वात् ।

ज्ञानं त्वत्स्यामपि चतुर्वर्षा प्रातरेव चन्द्रोदय एव वा भवति ।  
“तिथ्यादौ च भवेद्यथा” इत्युत्तरतिथिरुत्तरपक्षेण वाक्यतस्तत्र  
तिथेः सत्त्वात् । प्रातःपक्षे “यां तिथिं समनुमान्य ज्ञस्तं वाति  
दिवाकरः” इत्यनेनापि तथात्वात् ।

अपामार्गशब्दा च तुम्बीचक्रमर्दकसितलोहोष्ठपुष्पा ज्ञानमन्त्रे  
क्षिरस्य चरदि ग्रामलोपा पुनः पुनः ।

“अपामार्गमथो तुम्बीं प्रपुष्पाद्यथापरम् ।

ग्रामपेक्षानमये तु मरकत्वं ज्ञेयं वै” इति ऋगपुराणात् ।

“सितलोहोष्ठसमायुक्तं सकाष्टकं दत्ताम्बित ।

एव पापमपामार्गं ग्राम्यमाणः पुनः पुनः” ॥

इति ग्रामकर्मन्त्रविकृतिः ।

अमर्त्यं चोपवीतेन प्राचीनावीतेन वा कार्यम् ।

“अमर्त्यवीतिना कार्यं प्राचीनावीतिनाथवा ।

देवत्वं च पितृत्वं च अमरत्वास्ति द्विकपतः” ॥ इतिवचनात् ।

हेतुकिं दत्ताष्टकं कृत्वा तिस्रस्तिस्रान् वृत्तादिकपदेव पित्र्यधर्म-  
कर्मोऽपि द्रष्टव्यः ।

अत्र च दीपदानानन्तरं यज्जशक्तिरौचविभान् भोजयित्वा माष-  
पत्रशाकमिश्रं नक्तं भोक्तव्यम् ।

“ततः प्रेतचतुर्दश्यां भोजयित्वा तपोवनान् ।  
 शैवान् विप्रान् धर्मपरान् शिवलोके महीयते ॥  
 माषपत्रस्य शक्रेण मुक्त्वा तत्र दिने नरः ॥  
 प्रेतचतुर्दशीकाले सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥  
 नरं प्रेतचतुर्दश्यां यः कुर्यान्निवृत्तपुत्रे ।  
 न तत्कतुश्चतेनापि प्राप्यते पुण्यमोदशम्” ॥

इति लिङ्गपुराणवचनेभ्यः ।

अमावास्यामपि चतुर्दशीवदेव प्रातरभ्यङ्गान्नं कर्त्तव्यम् ।  
 मन्दिष्योष्ठरे चतुर्दशीज्ञानमभिधाय—

“एषं प्रभातसमये त्वमावास्यां नराभिष ।

छात्वा देवान् पितॄन् मक्त्या स्तूपज्याय प्रणयं च” ॥

इत्येवं छात्वेत्यतिदेशात् । नास्वसंहितायामपि तिथित्रयं  
 दोषावलित्वेनाभिधाय “तैले लक्ष्मीः” इत्यादिना तन्नाभ्यङ्गज्ञान-  
 विधानाच्च ।

अमावास्याकर्त्तव्यदीपदानं च यद्यपि “कृत्वा तु पार्ष्णधातम्”  
 इत्यभिधाय “ततोऽपराह्नसमये” इत्यादिराजकर्त्तव्याभिधानमध्ये—

“दीपमाकाकुले रम्ये किञ्चस्तभ्यामस्तुचन्दे ।

प्रदोषे दोषरहिते शस्ते दोषागमे शुभे” ॥

इत्यभिधानात्सर्वैरपि आदानान्तरं कर्त्तव्यमिति प्रतीयते ।  
 आह्नविने प्रदोषध्यापिन्यां च तस्यां तत्समवत्येव । तथापि यदा  
 पूर्वोदरेव प्रदोषध्यापिन्यमात्रास्या आह्नयोग्या च (१) द्वितीयदिने  
 तदा पूर्वोदरेव प्रदोषे लक्ष्मीं यथाविमर्षं पूजयित्वा दीपदानं च कृत्वा  
 ब्राह्मणादिभ्यश्च भोजनं दत्त्वा स्वयं ब्राह्मणैः सह भोजनं कार्यम्—

“दिवा तत्र न भोज्यमृते बाह्यानुराजमात् ।

प्रदोषस्तमये लक्ष्मीं पूजयित्वा यथाक्रमम् ॥

(१) तिथित्रयस्याभ्यमहोत्सवद्वितीयदिन इति भाषा ।

दीपवृक्षास्तथ कार्याः शकत्वा देवपूरेषु च "इत्यभिधानम्—

"प्राज्ञान् मोञ्जयित्वाद्यौ संमोज्य च मुमुक्षितम् ।

असंकुतेन भोक्तव्यं नववस्त्रोपशोभिता ॥

आद्यैर्मुग्धैर्विदग्धैश्च निवृत्तैर्बान्धवैः सह" ।

इत्यादित्यपुराणेऽभिधानात् ।

विधेयत्वेऽपि काक्षविरोधे क्रमस्यानादृत्यत्वात् ।

चस्तुतस्तु स्वकालप्राप्तधास्यानुवादात् क्रमस्यात्राविधानमेव ।  
ओत्सर्गिकाक्षण्डतिथेरेव प्रायोव्यवहारविषयत्वेन तस्य प्राप्तत्वात् ।

उल्कादानमपि प्रदोष एव ज्योतिर्ग्रन्थे विहितं तत्रैव कार्यम् ।

"तुलासंस्थे सहस्रांशौ प्रदोषे भूतदर्शयोः ।

उल्कादस्ता नराः कुर्युः पितृणां मार्गदर्शनम्" ॥ इति ।

स्यैव च पूर्वामाह्वस्वमुक्तं तत्रैव ।

"अमावास्या यदा रात्रौ दिवाभागे चतुर्दशी ।

पूजनीया तदा लक्ष्मीर्विद्मेया सुखराजिका" ॥ इति ।

प्रतिपद्यधि दीपावलीत्वात्प्रातरभ्यङ्गस्नानं कृत्वा घृतादि कर्त्तव्यम् ।

"तस्माद् घृतं प्रकर्त्तव्यं प्रसाते तत्र मानवैः ।

तस्मिन् घृते ज्यो यस्य तस्य सम्बन्धर्तं शुभम् ।

पराजये चिह्नं तु लब्धनाशस्ततो भवेत् ॥

श्रोतव्यं गीतवाद्यादि स्वनुलितैः स्वतङ्कृतैः ।

विशेषञ्च भोक्तव्यं प्रशस्तैर्बान्धवैः सह ॥

तस्यां निशायां कर्त्तव्यं शय्यास्थानं सुशोभनम् ।

गन्धैर्वस्त्रैस्तथा पुष्पैरलैर्मान्यैरलङ्कृतम् ॥



दीपमास्त्रापिद्विर्धितं तथा धूपेन घृषितम् ।

वयिताभिश्च सहितैर्नैवा सा च भवेन्निष्ठा ॥

नवैर्वस्त्रैश्च संपूज्या द्विजसम्बन्धिवत्पूज्याः ॥ इत्यादित्युपाहात् ।

तथास्यां सर्वं दिनं संतोषेणावस्थानं प्रदोषे च बलिराजं संपूज्य  
सुदुर्दशेन दीपानामन्येषां च वस्तूनां यथाविभवं दानं सर्वं कुर्यात् ।

“यो यादृशेन भावेन तिष्ठत्यस्यां युधिष्ठिर ।

वर्षदेन्याविरूपेण तस्य वर्षं प्रयाति हि ॥

रुदितो रोदते वर्षं हृष्टो वर्षं प्रहृष्यति ।

भुक्तो भोक्ता भवेद्द्वर्षं स्वस्थः स्वस्थो भविष्यति ॥

तस्मात्प्रहृष्टैस्तुष्टैश्च कर्षण्या कौमुदी नरैः ।

चैव्यश्री दानवीयेयं तिथिः पैत्री युधिष्ठिर” ॥ इति ।

“लोकश्चापि गृहस्यान्तःशय्यायां शुक्लतण्डुलैः ।

संस्थाप्य बलिराजानं फलीः पुष्पैश्च पूजयेत् ॥

बलिमुद्दिश्य दीयन्ते दानानि कुलमन्वन ।

पाणि ताम्बूलप्राद्याः शुभं यैस्तत्संप्रवर्धितम्” ॥

इति भविष्योत्तरात् ।

अत्र ध्वजे यद्यपि बलिपूजार्थां काशविशेषो लोकस्वधाम्येतत्पूर्व-  
वचनोक्त राजकर्षण्यतत्पूजार्थां—

“कृत्वैतत्सर्वमेवेह राशौ दैत्यपतेर्बलेः ।

पूजां कुर्यान्नुपः साक्षाद्भूमौ मण्डलके कृते ॥

बलिमालिख्य दैत्येन्द्रं वर्णकैः पञ्चरङ्गकैः ।

सर्वाभरणसंपूर्णं चिन्ध्यावस्त्रा समन्वितम् ॥

कृष्णावडवाणजम्नोरुमुखानवसंवृतम् ।

संपूर्णद्वयवदनं किणोदोत्कटकुरङ्गकम् ॥

त्रिभुजं दैत्यराजानं कारयित्वा वृषा स्वयम् ।

गृहस्व मध्ये शास्त्रार्था विशास्त्रार्था ततोऽर्चयेत् ॥

इति राज्ञोः कालत्वामिषाभात्सर्वेषामपि तत्र स एव कालः ।  
शुक्लतटदुलनिर्मिता प्रतिमापि तादृश्येव ।

बलपुद्गेन दीपवानमुर्ध्वं वामनपुराणे वामनकर्तृकवलिचरदान-  
व्याजेन कार्तिकशुक्लपक्षमधिकृत्य—

“वीर प्रतिपद् प्राप्य तव भावी महोत्सवः ।

तत्र त्वां नटशार्दूल इष्टाः पुष्टाः स्वर्लकुनाः ॥

अर्घ्यं दीपप्रदानेन अर्चयिष्यन्ति मानवाः ।

आक्षिप्य राज नमस्तुभ्यं विरोचनसुत प्रभो ॥

अविष्येन्द्र सुराराते पूजेयं प्रतिगृह्यताम्” इति ।

इयं च प्रतिपद्वलिपूजने पूर्वविज्ञा ग्राह्या कालव्याप्तिसाभात् ।  
“प्रतिपदाप्यमावास्या” इति शुभभाषणात् ।

“भाषणी पुर्गन्वमी पूर्वा चैव हुताशनी ।

पूर्वविज्ञैव कर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनम्” ॥ इति बृहद्यमवचनात् ।

अद्यपि गवां पूजनं क्रीडनं चाद्यैव प्रतिपदि “नन्दोदये तु सर्वैश्च  
पूजयेत्सुरमीस्तथा” इति “शिवः क्रीडन्त्यमावास्यां गायो नन्दासु  
कार्तिके” इति च विहितं तथापि सा पूर्वविज्ञैव ग्राह्या ।

“प्रतिपद्वर्शसंयोगे क्रीडनं तु गवां मतम् ।

परविज्ञेषु यः कुर्यात्पुत्रदारधनक्षयः ॥

था कुहः प्रतिपस्मिन्ना तत्र गाः पूजयेन्मृग ।

पूजने त्रीणि वर्ज्यं प्रजा गायो महीपतिः” ॥ इति देवलवचनात् ।

नन्दा प्रतिपत्तन्तस्मिन्नुदये सूर्योदयोपलक्षिते मानःकाले

यद्यप्येतद्वचनात् “पूर्वाह्णे क्रीडनं गवाम्” इति वचनाच्च तत्कालस्या-  
पिन्मुखरा प्रतिपद्वाक्रीडनादौ प्रतिभाति ।

तथापि —

“गवां क्रीडादिने यत्र राज्ञो दृश्येत चन्द्रमाः ।

सोमो राजा पश्यन् हन्ति सुरभीपूजकं तथा” ॥

इति देवलेन निषिद्धत्वात्सा तत्र न प्राह्यः । अत एव चन्द्र-  
दर्शनाभावे कचिदुत्तरापि तत्र प्राह्येनेका ।

“त्रियाम्ना दशत्रिभिर्मवेष्टेत्सार्द्धत्रियामा भतिपञ्चिबुद्धौ ।

दीपोत्सवे ते मुनिभिः प्रदिष्टे अतोऽन्यथा पूर्वयुते विधेये” ॥ इति ।

पुराणसमुच्चयेऽपि—

“यर्द्धमाननिधो मन्दा यदा सार्द्धत्रियामिका ।

द्वितांशः बृद्धिगामी स्यादुत्तरा तत्र धांष्यते” ॥ इति ।

उत्तरा मन्दा । तत्र गोक्रीडनादौ । पूर्वंवचनेऽपि दीपोत्सव-  
पदेनेदमेव गृह्यते । तत्र काक्यामुन्नयनात् । न तु बलिपूजादिकाल-  
बाधप्रसङ्गः । चन्द्रदर्शनाभावेलाभार्थं सार्द्धत्रियामेकिसामप्यर्थाच्च ।

“कार्तिके शुक्लपक्षे तु विधानद्वितयं भवेत् ।

मारीनोराजनं प्रातः सायं मङ्गलमालिका” ॥

इति ब्रह्मपुराणोक्तं तु कर्मद्वयं स्वव्यायामवि द्वितीयायुकायामेव  
प्रतिपदि कर्त्तव्यम् ।

“लभ्येत यदि वा प्रातः प्रतिपद्वृष्टिकाद्वयम् ।

तस्यां नीराजनं कार्यं सायं मङ्गलमालिकाम् ॥

श्राद्धिनान्ते यदादर्शो मारीनोराजनं भवेत् ।

मारीनौ तत्र वैद्यव्यं त्रेते दुर्मिहमेव च ॥

कासिके शुरुपक्षादावमावास्यामदीत्यम् ।

वेशमङ्गभावेव कुर्यान्मङ्गलमाशिक्षाम्" ।

इति देवोपराखगताम्बयत्यतिरैकवचनाच्चेति । कश्चिदमीमूरी-  
नियित्रयपूर्वमावित्रयोदश्यामपि यमाय दीपदानमुक्तम् ।

"अथयथुक्कृष्णपक्षे तु त्रयोदश्यां निशामुक्ते ।

यमदीपं बहिर्द्वादपमृत्युदिनश्रयति" । इति ।

तत्र मन्त्रोऽप्युक्तः—

"मृत्युना पाशद्वयान्यां कालेनामलया सह ।

त्रयोदश्यां दीपदानासूर्यजः प्रीयतां नमः" ॥ इति ।

अत्र चतुर्दश्यमावास्यादिकचतुष्टयोक्ता दीपदानरहस्योपूजादिषु  
मन्त्रादिर्विशेषः प्राप्यमिच्छन्ते । तत्रोक्ताग्रहणे मन्त्रः—

"शस्त्राशस्त्रहतानां च भूतानां भूतदर्शयोः ।

उज्ज्वलज्योतिषा देहं दहेयं ध्योमवहिना" । इति ।

तद्वाक्ये—

"अग्निपञ्चाश ये जीवा येऽप्यवस्थाः कुले मम ।

उज्ज्वलज्योतिषा दग्धास्ते यान्तु परमां गतिम्" ॥ इति ।

तद्विलम्बने—

"धमलोक्तं परिच्यज्य आगता ये महालयैः ।

उज्ज्वलज्योतिषा बर्तमं प्रपश्यन्तो व्रजन्तु ते" । इति ।

सहस्रोपज्ञानन्तरं प्रार्थना—

"नमस्ते सर्वदेवानां वरदासि इतिप्रिया ।

या गतिस्त्वन्नमज्जानां सा मे भूयास्त्वदर्चनात्" ॥ इति ।

“सुखरात्र्यां प्रदोषे तु कुबेरं पूजयन्ति वै ।  
 धनदाय नमस्तुभ्यं निधिपद्मनिधाय च ॥  
 भवन्तु त्वत्प्रसादाग्ने घनधान्यादिसम्पदः” इति ।

दीपशाले—

“अग्निज्योतीं रविज्योतिश्चन्द्रो ज्योतिस्तथैव च ।  
 उत्तमः सर्वज्योतीनां दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम्” ॥ इति ।

अधिष्ये—

“सुखरात्रेऽथः काले प्रदीपोज्ज्वलितालये ।  
 सर्वान् बन्धूनबन्धूंश्च धात्रा कुशलयार्चयेत् ॥  
 प्रदीपवन्दनं कार्यं लक्ष्मीमङ्गलहेतवे ।  
 गोरक्षनाशतं चैव दद्यादङ्गेषु सर्वतः ॥  
 विश्वरूपस्य भार्यासि पद्मे पद्मालये शुभे ।  
 महालक्ष्मि नमस्तुभ्यं सुखरात्रिं कुरुष्व मे ॥  
 वर्षाकाले महाघोरे यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।  
 सुखरात्रिप्रभातेऽथ तस्मै लक्ष्मीर्भ्यपोहतु ॥  
 या रात्रिः सर्वभूतानां या च देवेष्ववस्थिता ।  
 सम्यक्सरमिया या च सा ममास्तु सुमङ्गला ॥  
 माता त्वं सर्वभूतानां देवानां सुहृत्समवा ।  
 आक्याता भूतले देवि सुखरात्रि नमोऽस्तु ते” ॥ इति ।

दीपावलीप्रतिपदुत्तरयमद्वितीयाक्यद्वितीयाकृत्यं लिङ्गपुराणे—

“कार्तिके तु द्वितीयायां शुक्लायां सातपूजनम् ।  
 या न कुर्याद्विनश्यन्ति भूतदः सप्तजन्मसु” ॥

तस्या इति शेषः । अधिष्योत्तरे तु —

“प्रथमा भावणे मासि तथा भाद्रपदे परा ।  
 तृतीयाश्चतुर्थे मासि चतुर्थी कार्तिके भवेत् ॥

आद्ये कलुषा नाम तथा आद्रे च यीमंसा ।

आश्विने प्रेतसंचारा कार्तिके साम्यका मता ॥

इति अतस्तो द्वितीया उपरुच्य प्रथमायां किञ्चित्प्रायश्चित्तं  
द्वितीयायां सरस्वतीपूजां तृतीयायां आद्यं कर्त्तव्यत्वेन सूचयित्वा  
अनुष्ठ्यामस्यां कर्त्तव्यमुक्तम् ।

“कार्तिके शुक्लपक्षे तु द्वितीयायां युधिष्ठिरः ।

यमो यमुनया पूर्वं भोजितः स्वगृहे स्वयम् ॥

अतो यमद्वितीया सा भोक्ता लोके युधिष्ठिरः ।

अस्यां निजगृहे पार्थ न भोक्तव्यमतो दुर्धः ॥

यन्नेन भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं पुष्टिर्वर्जितम् ।

दानानि च प्रदेयानि भगिनीभ्यो विशेषतः ॥

स्वर्णालङ्कारयस्त्राणि पूजास्तकारभाजनैः ।

सर्वा भगिन्यः संपूज्या अभावे प्रतिपन्नकाः ॥

पितृभ्यभगिनीहस्तात्प्रथमायां युधिष्ठिरः ।

भानुलस्य सुताहस्ताद् द्वितीयायां तथा वृषः ॥

पितुर्मातुः स्वसुः कन्ये तृतीयायां तयोः करात् ।

भोक्तव्यं सहजायाश्च भगिन्या हस्ततः परम् ॥

सर्वासु भगिनीहस्ताद्भोक्तव्यं वलवर्जितम्

यस्यां तिथौ यमुनया यमराजदेवः

संभोजितः प्रतिजगत्स्वसृसौहृदेन ॥

तस्यां स्वसृ करतलादिह यो भुज्जति

प्राप्नोति रत्नशुभ्रं धनमुत्तमं सः” ॥ इति ।

अन्यत्रापि—

“यमं च विजगुहं च यमदृताञ्च पूजयेत् ।

अर्घञ्चात्र प्रदानय्यो यमाय सहजद्वयैः ॥

पठेद्दि मातंगदज पाशहस्त यमान्तकालोकधरामरेण ।  
 स्नातृद्वितीयकृतदेवपूजां शृङ्गाख्यं चार्घ्यं भगवत्कमस्ते ॥  
 धर्मराज नमस्तुभ्यं नमस्ते यमुनाप्रभ ।  
 पाहि मां किङ्करैः सार्द्धं सूर्यपुत्र नमोऽस्तु ते ॥  
 यमरूपसर्नमस्तेऽस्तु यमुने लोकपूजिते ।  
 वरदा भव मे निःशं सूर्यपुत्रि नमोऽस्तु ते' ॥

इति यमुनापूजानन्तरं तत्पत्रम् ॥

अतिपक्का मित्रमगिम्य इति हेमाद्रिः । पितृभ्यभगानी पितृव्य-  
 सङ्गच्छेन मगिनी पितृव्यकन्येत्यर्थः । सहजद्वयैर्ध्यातुमर्गिनीभिः ।

अतश्चन्द्रोदये वास्ते येषां कृष्णचतुर्दशी ।  
 संवाभ्यङ्गाद्ये प्राह्वा पूर्वा वा यदि वोत्तरा ॥  
 यच्चतुर्दशसंज्ञामिस्तदनन्तरमोरितम् ।  
 यमस्य तर्पणं तच्च कार्यं तथैव यत्पुनः ॥  
 दीपदानं तथैवेह विहितं रक्षणीमुखे ।  
 पूर्वैतत्कर्मयोग्यायां संभवकमप्यवशः ॥  
 प्रातरेष समाप्तायां त्यक्त्वा काश्यालोककमम् ।  
 प्रदोषे वर्त्तमानायां पूर्वस्यामेव संमतम् ॥  
 प्रातश्चन्द्रोदये चापि यदा न स्याद्दिनद्वये ।  
 तदाद्यदिनगा अ ह्य गौणकाले यतोऽस्ति सा ॥  
 दिनद्वये तत्र सती पूर्वाकारप्रथमा मता ।  
 लक्ष्मीपूजादीपदानाद्यमावास्याप्रदोषकम् ॥  
 आर्द्धैतत्कर्मयोग्यायां संभवकमप्यवशः ।  
 प्रदोषकायां पूर्वेषुः पूर्वस्यामेव पूर्ववत् ॥  
 बलिपूजा प्रदोषे या शुक्लोर्जप्रतिपद्गता ।  
 कर्त्तव्या पूर्वैविद्धायां सा कालव्याप्तिनो नरेः ॥

शोकौडनादि तत्रैव यदुक्तं तच्च पूर्वतः ।  
 क र्थं पौर्णमासीकमपि निषेधमन्त्रोद्वेगं ॥  
 अत एव यदा सार्धत्रियामामतिपन्नवेत् ।  
 पूर्वत्र च त्रियामामा परत्रैव तु तत्तदा ॥  
 नारीन्दिराजनं प्रातः सार्धं मङ्गलमालिका ।  
 तत्रैवाहं ब्रूयं यस्तद्विद्वितीयायुजि तत्तियी ॥  
 कार्यं मुहूर्तमात्रावामपि स्यादिति निर्णयः ।

### अथहोलिकाकालविवेचनम् ।

यथाकालगुनपौर्णमास्यां प्रदोषे शुक्लकाष्ठकरीषसंज्ञकस्य  
 राक्षोघ्नेर्मन्त्रैरग्निना दीपनं किलिकितातालशब्दपूर्वकं तस्याग्नेशि-  
 परित्पन्नमणं निःशङ्कानाविधभयलिङ्गनामकोर्तनमिदं हारस्यगानादि  
 बालानां परस्परं दाहस्वर्गयुक्तादीत्येवंप्रवृत्तपरतिपदि च—

“वन्दितासि सुरेन्द्रेण ब्रह्मण शङ्करेण च ।

अतस्त्वं पाहि नो देवि विभूते भूतिदा भव” ।

इति मन्त्रेण प्रातःकृतपालस्तरे होलिकाविमूतिदम्बनमित्येव—  
 कथंस्तिथिग्रहसाध्यो होलिकोत्सवो भाविष्योत्तरेऽभिहितस्तत्र पौर्ण-  
 मासीपूर्वविज्ञेयं प्राज्ञा युष्मन्वाक्यात् ।

“आवणी पुर्गनवमी पूर्वा षैव हुताशनी ।

पूर्वविदेव कर्त्तव्या शिवरात्रिर्बलेर्दिनम्” ॥

इति बृहद्यमवचनाच्च । हुताशनी होलिकापूर्णिमा । “पूर्वविदा  
 प्रकर्त्तव्या कालगुनी पूर्णिमा सदा” इति शिवरात्र्यसम्भावात् ।

होलिकादोषनं च प्रदोषे कार्यम् । तथा च पृथ्वीचन्द्रोदये  
 दुर्वासो वचनम्—“निशागमे तु पुञ्जेन होलिका सखनो मुग्धैः”  
 इति । तत्र भद्रायां सख्यां तु न कर्त्तव्यम् ।



“भद्रायां दीपिता होला राष्ट्रभङ्गं करोति वै ।  
नगरस्य च नैवेष्टा तस्मात्तां परिवर्जयेत्” ॥

इति पुराणसमुच्चयवचनात् ।

“भद्रायां द्वे न कर्त्तव्ये भावणी फलगुनी तथा ।  
भावणी नृपतिं हन्ति ग्रामं दहति फलगुनी” ॥ इति स्मृत्यम्तराश्च ।

एवं सति भद्रायां विहितं कार्यं होलिकायाः प्रपूजनमित्यादि-  
निबन्धाभासवचनं हेयम् । तथा च सति यैव प्रदोषे वर्त्तते पूर्वा परा  
वा सैव प्राज्ञा । तत्र पूर्वस्यां प्रदोषे भद्राया असत्त्वे सम्मतेऽ । यदा  
तु क्षेत्र भद्रा भवति तदा “शेषः सूर्योदयः स्मृतः” इति परिभाषित-  
सूर्योदयात्पूर्वं भद्रान्तं प्रतीक्ष्य होलिकादीपनाय यदि कश्चिदपि कालो  
लभ्यते तदा प्रदोषातिक्रमेऽपि तत्रैव तत्कर्त्तव्यम् ।

“राकायामद्रयादूर्ध्वं क्षतुर्वक्ष्यां यदा भवेत् ।  
होला भद्रावसाने च होलिका तत्र दीपयेत्” ॥

इति पुराणसमुच्चयवचनाच्च । निशीधान्ते निशीथोत्तरम् । एवं सति—

“भस्मयाम्भतिकम्ब विष्टेः पुच्छं यदा भवेत् ।  
प्रदोषे म्वाकयेद्बहिः सुखसौम्यदायकम् ॥  
प्रदोषाम्भयरात्रान्तं होलिकापूजनं शुभम्” ।

इत्यादिनिबन्धाभासवचनं हेयम् ।

यदा तु पूर्वत्र भद्राद्विहाः कालो न लभ्यते । उत्तरदिने च  
सूर्यास्तात्पूर्वमेव पूर्णिमा समाप्ता । तदा भद्रापुच्छे ज्योतिषिक-  
प्रसिद्धे पूर्वदिन एव तत्कार्यम् ।

“पुच्छिभ्यां यानि कार्याणि शुभानि त्वशुभानि च ।  
यानि सर्वाणि सिद्धयन्ति भित्तिपुच्छे न संशयः” ॥

इति लल्लवचनात् ।

यदा त्वस्मिन्नेव दिवसे उत्तरा पौर्णमासी सार्द्धकामत्रयमिता सतोऽधिका वा प्रतिपन्नास्तरदिने बृद्धिनामिनी तदा प्रतिपत्प्रदोष एव न पौर्णमास्युत्तरभाविनी होलिका वीपरीणा न तु पूर्वरात्रौ विहितपुच्छे । तथा च भविष्योत्तरे—

“सार्द्धकामत्रयं पूर्णं द्वितीये दिवसे यदा ।

प्रतिपद्गर्धमाना तु तदा सा होलिका स्मृता” ॥ इति ।

तथा च वा पूर्वप्रदोषे सत्ययुनरप्रदोषेऽपि तत्रैव वा कृच्छ्रे तदेकदेशे वा वर्तते सा सुनरामुनरा प्राज्ञा । पूर्वरात्रेर्भद्राव्यासत्वा-  
दुत्तरत्र प्रदोषे लाभाच्च । पुर्योणं च पूर्वविज्ञाप्तात्प्रमुत्तरत्र प्रदोषा-  
स्पर्शं धृजयभावे च ।

न केवं कालग्यामिशाम्नादेव तत्सिद्धेर्व्यर्थं विशेषवचनमिति वाच्यम् । पूर्वदिनेऽपि प्रदोषास्पर्शं प्रतिपद्गृह्यभावे च सार्धकमात् । तत्र पूर्वरात्रौ भद्रारहितदीपनकाक्षात्तामात्यदोषकृत्येषु च नक्त-  
भोजनाविततपूर्वभाविनः सायाह्नस्य गौलकालव्यवशान्प्रतिपत्सवे-  
ऽप्युत्तरदिने तत्प्रसक्तोः सत्त्वात् । तत्र पूर्वरात्रावेव भद्रापुच्छे तदक्षामेऽपि वा तत्कर्तव्यत्वार्थं पूर्वविज्ञाप्तात्प्रवचनम् । एतावता-  
विचयमेव च—

“दिवा भद्रा बदा रात्रौ रात्रिभद्रा यदा दिवा ।

सा भद्रा भद्रदा वस्माद्भद्रा कल्याणकारिणी” ॥

इति ज्योतिषिकवचनमिति ।

न च यदा पूर्वा रात्रिः सर्वा भद्राव्याप्ता, उत्तरदिनप्रदोषप्र-  
पौर्णमासीशेषयुक्तोऽपि प्रस्नवन्त्रोदयात्रात्रिप्रथमघटिकायामेव वा  
चन्द्रप्रासादप्रहणाक्रान्तस्तदा “सर्वेषामेव वर्णाणां सूनकं वाहुर्गर्भे”  
इत्यशुत्रिन्वात्कथं तत्र नदनुष्ठानमिति वाच्यम् । तदुत्तरमेव “आ-  
या

कर्माणि कुर्वीत शृणुमन्त्रं विवर्जयेत्' इत्यभिधानास्त्राजोत्तरं नित्य-  
नैमिषिकेष्वधिकाराविधातात् । न च तत्र ग्रहणनिमित्तकानामेव  
कर्मणां ग्रहणम् । "स्मार्तकर्मपरित्यागो राहोरस्यत्र सूतके" इति तत्र  
सर्वस्मार्तकश्यककर्मणां प्रसवात् । राहोः सूतकादिति हेमाद्रिः ।  
अतो ग्रहणे वेधप्रभृतिभोजनं ग्रहणान्तरिनपकोपयोगश्च निषिद्धो  
नाम्यत्किञ्चित् । काम्यानि तु महावेधप्रभृत्येव निषिद्धानीति ।

प्रदोषश्चापिनी प्राह्या परा पूर्वोक्तकालमुनी ।  
होलिका दीपने पूर्वा प्रदोषो यदि भद्रया ॥  
स्यात्तस्तदा पुरा सूर्योदयतः परिभाषितात् ।  
नन्मुक्तो यदि लभ्येत कालस्तत्रापि दीपनम् ।  
अलाभे विष्टिपुच्छे तत्पूर्णिमा यदि नूतना ।  
साहचर्यामत्रयमिता प्रतिपद्वृद्धिगामिनी ॥  
तदोत्तरा प्रदोषे तत्प्रतिपद्वयं चाप्यथा ।  
पूर्वस्यामेव भद्रान्तरपि स्यादिति निर्णयः ॥

इति श्रीसद्भाद्रपदपरिधुनाथबाजपेययाजिहृतो नालातिथि-  
साध्यकौमुदीहोलिकोत्सवनिर्णयः ।

### अथ श्राद्धकालविवेचनम् ।

अथ श्राद्धतिथिनिर्णयः । तन्निर्णयश्च वेलाकूपश्राद्धकर्मकाल-  
ज्ञानाधीनः । वेला च तत्तच्छ्राद्धमेवेन व्यवस्थितेति श्राद्धमेदा-  
निरूपणीयाः । तत्र पार्षण्यैकोदिष्टरूपेण द्विविधे श्राद्धे । पार्षण्यमेदा-  
स्तावत् । तत्र याज्ञवल्क्यः—

"अमावास्याहका वृद्धिः कृष्णपक्षोऽयनद्वयम् ।

द्रव्यं ब्राह्मणसंपत्तिर्विबुधसूर्यसंकमः ॥

व्यतीपातो गजच्छाया ग्रहणं चन्द्रमूर्ययोः ।

आद्यं प्रति कश्चिर्धैव आद्यकालाः प्रकीर्त्तिताः ॥ इति ३

अष्टकाशब्दः कर्मनामधेयमप्यत्र तदधिकरणकालपरः पूर्वोक्त-  
निष्पत्त्युपलक्षणं च । तेनाभाषास्याष्टकाकृष्णपक्षव्यतीपातगजच्छा-  
यानां मुख्यमेव कालत्वम् । वृद्धिर्लोकमद्रव्यादिसंपदप्रवृत्त्यवधीनां  
तु लक्षाभिमितभूतानां तदुपलक्षणमेव । अत्र च वचनेन  
कश्चिद्विहितस्य आद्यकर्मणः कालमात्रसम्बन्धः क्रियते । “य इष्ट्या”  
इत्यादिवचनेनैवेष्ट्यादीनाम् । अस्यां स्मृतौ कालाभासिहितस्य  
आद्यकर्मण इष्ट्यादेरेव कश्चिद्विधानान् । तथाप्येव सायं च  
प्रातश्च जुहोतीतिवत्सकृत्प्रयोगात्सम्भवविधेशानेककालसमुच्चयकशेता-  
भ्यामममापत्तेः । स्मृत्यन्तरगतानांस्तत्तच्छाब्दविधीनपक्षेभ्यः तत्करणाच्च  
च तत्कालविशिष्टानामेव तेषां तत्र विधानेमात्सर्यम् । अनु-  
वादमात्रस्य च समवति विधायन्याव्यवसायत्वात्तत्त्वेनेति कर्त्तव्य-  
तानाकाङ्क्षणेनोत्तरतद्विधानानुपपत्तेः ।

तेनानया वाचोयुक्तया विशिष्टप्रतिषेधायम् । एते आद्यकाला  
एतेषु कालेषु आद्यं कुर्यादित्यर्थः । तत्र च विधेयकत्वेऽपि एककर्म-  
सम्भवविधेशानेककालप्रशेन संग्रहान्यायेन न्यायसुधाकर्मणे निरुप-  
पत्तिर्यावत्काले आद्यभेदो ‘यदाज्ञेयः’ इत्यत्राज्ञेयमेतद्वत् । मुख्यमने  
तु न सिध्यतीति वक्तुनांऽत्र च ‘कथमन्वयतामाश्रमः’ पर्यवसानगत्या  
न विधिभेद इव यावत्कालम् । कालानां विधेयत्वेन गुणभावेन  
चकविध्यनुप्रवेशसम्भवेऽपि निमित्तानामनन्त्यात्वेन तदसम्भवात्तद्वशे  
विधिभेदस्यावश्यकत्वात्तन्मिश्रत्वाच्च कालानां तत्रापि तद्विधिन्याम् ।  
तज्ज्ञेयं च विहितस्य विधानायोगात्प्रति विधिभेद एव आद्यानाम् ।

स्मृत्यन्तरेषु च भिन्नभिन्नप्रकरणगतेः कालादियुक्तविधिभिः  
स्पष्ट एव भेद इत्यत्रापि तदेकवाक्यतालाभाय तथैव युक्तम् । एवमेव-  
ज्ञानीयकेष्वन्येष्वपि वक्ष्येतेषु द्रष्टव्यम् ।

गौतमीयेऽपि—“अमावास्यायां पितृभ्यो दद्यात्, पञ्चमीप्रभृति  
वापरपक्षस्य, यथाश्रद्धं सर्वस्मिन्वा, द्रव्यदेशब्राह्मणसंनिधाने  
वा कालनियमः” इति त्रिभिः सूत्रैर्विधास्यमानानां त्रयाणां श्राद्धानां  
तदुपलक्षितानां चाभ्येष्टामपि सहोपक्रममात्रम् । “अथ श्राद्धम्” इति,  
“साहस्राः साद्यस्काः”, “अथेष्टययानि” इत्यादिषु । अतएव दूरवसेन  
तद्व्याख्यावसर एव पञ्चविधं श्राद्धं प्रपञ्चेन दर्शितम् । न तु विधिः ।  
अत एव नैकफलत्वं नाप्येकप्रयोगत्वं वक्ष्यमाणश्राद्धानाम् । सहोप-  
क्रमप्रयोजनम् च । “अथैतन्मनुः श्राद्धशब्दं कर्म प्रोवाच प्रजानिः-  
भ्येष्टसाय” इत्यापस्तम्बीयव्याख्येयत्वं स्तुत्यप्रतीतेः । किन्तु  
“शक्तिः प्रकथेत्तु गुणसंस्कारविधीनस्य” इत्यादिवक्ष्यमाणधर्माणां  
साधारण्यम् ।

न च गौतमोक्तानां ब्राह्मणविशेषविधिपतिषेधाद्विहितधर्माणां  
साधारण्येऽपि काचित् क्षतिः । ऊषाधविषयभूतानामसंभवत्सा-  
मानविधानां होमपिण्डदानां तेनानुकरेव ।

यद्वा (१) निकायित्वसिद्ध्या साद्यस्कादिवच्छ्राद्धशब्दवत्त्वाद्वा पूर्व-  
दर्शश्राद्धविध्यन्तस्योत्तरेऽप्यपरपक्षश्राद्धाद्विधित्वेतिदेशसिद्धिरेव प्रयो-  
क्तमस्तु । इत्थं हि मनुयाद्यवल्क्यादिरुत्तिष्ठु मत्स्यमार्कण्डेयादि-  
पुराणेषु च बहुषु धर्मनिबन्धनेषु श्राद्धशब्दवत्त्वकृपात्कचिद्वैधतादि-  
सामान्यरूपादपि श्रोतृनासामान्यात्सर्वश्राद्धेषु दर्शश्राद्धविध्यन्ता-  
तिदेशः ।

(१)—“साहस्राः साद्यस्काः” इत्येवमेकसंज्ञायामिनो यमास्ते संघात-  
कथनिकाययोगाद्विकायिन उच्यन्ते । तेषां य एवैको धर्मवान्  
तस्याधर्मकेषु प्रवृत्तिः । एकसंज्ञावर्गित्वसादृश्यात्” इति भाट्ट-  
वैपिक्यायां शरद्वेवेनोक्तम् ।

शाबरभाष्ये च निकायिनामतिदेशस्य विवरणं विशिष्य  
विहितम् । यथा—‘निकाय इति संघ. त आत्तराधयेष्वर्थास्त्यक्त उच्यते

केषुचिरेव न कानोयापस्तम्बीयादिसूत्रेष्वपरसमाहविध्यस्ता-  
तिदेशोऽभिमतः । तेषु नरेष्वधर्मोपदेशात् ।

यत्तु मेघानिधिनः “भाद्रपदशोऽमावास्यायां विहित एव  
पिण्डदानब्राह्मणभोजनानिर्गणे कर्मणि मुख्योऽन्यत्र तु नित्यभाक्षादी  
मासःप्रिहोत्रे नक्षत्रमन्त्रेणा धर्मातिदेशः सर्वधात्रेषु” इत्युक्तम् ।  
तच्छ्राद्धं द्विविधं पञ्चविधमष्टविधं द्वादशविधमित्यादिमुख्यतयेव

एषां ते निकायिनः । यथा ‘साहस्राः साद्यस्काः’ तेषां पूर्वस्य  
केचित्तुधर्मा आम्नाताः । उत्तरे स्वधर्मकाः । तत्र चिन्त्यते । किं  
ज्योतिष्टोमस्य विध्यन्त उत प्रथमस्य निकायिन इति । अथक-  
चोदनाज्योतिष्टोमस्य इति प्राप्ते उच्यते । निकायिनां च पूर्वशततरेषु  
प्रवृत्तिः स्यात् । कुतः निकायित्वसामान्यत् । साहस्राणां साहस्र-  
सामान्यात् । साद्यस्काणां साद्यस्कसामान्यात् । एवं सर्वत्र पूर्वस्मिन्  
च साहस्रे सहस्रं दक्षिणध्माज्ञायोत्तरस्मिन् दर्शयति “यावदस्य  
साहस्रस्य उत्तरा गौः समाहिता भवति । तावदस्मादलोकात् अग्नौ  
लोकः” इति, तथा पूर्वस्मिन् साद्यस्के ‘साद्यस्त्रिदशमः सोमकयणः  
स्पर्धमानाम्’ इत्याज्ञाय उत्तरस्मिन्त्रयि तमेव दर्शयति । ‘अग्नी गौः  
सोमकयणी व्यावृत्ता हि एषां स्पर्धिता’ इति । तस्मात्पूर्वस्यांस्तरेषु  
धर्मः” । इति ।

तत्र सप्तहस्रा यागाश्चत्वारो ज्योतिः-विश्वज्योतिः-सर्वज्योतिः—  
त्रिरात्रसमित-नामभिरभिधीयमानाः एकहः सहस्रगोदक्षिण स्वैव  
साहस्रा इत्युच्यन्ते । अत्र तृतीयः साहस्र उक्थयसंस्थः, इनरेऽग्नि-  
ष्टोमसंस्थाः । साद्यस्कान्तु सद्यो दीक्षाद्वयस एव कयप्रवृत्ति  
अभिपद्यन्तं कर्म भवति येषु ते तद्यज्ञोच्यन्ते । ते च पदेव । तत्र  
प्रथमद्वितीययोर्न विशेषसंज्ञा, इनरे चत्वारः क्रमेण अनुक्री-विश्व  
जिच्छिन्नप-श्येन-एकत्रिकसंज्ञकाः इति स्पष्टं कात्यायनश्रौतसूत्रे  
( २२ अध्याये २—३ कण्डिके ) ।

सर्वत्र आद्वैतशब्दप्रयोगदर्शनाभिव्यङ्ग्यमिदं सर्वानुवृत्तआद्वैतशब्दवाच्यो-  
पाधिनिर्वचनकेशकरणाप्राप्तीवावस्थायीयम् । आद्वैतशब्दस्त्वैकेनापा-  
धिना प्रवर्तमानः सर्वत्रेष्टशब्दवन्मुख्य एव । स ओपाधिः आद्वैतस्व-  
विवेचने निष्कस्यते ।

गोभिलीयान्यवि—“अथ आद्वैतसमावाच्यायां पितृभ्यो वक्ष्यः ।  
पञ्चमीप्रभृति वापरपक्षस्य, यद्द्वैतरूपयोनं” इति सूत्राणि  
गौतमीयवदेषच्छेदेन व्याख्येयानि । “पञ्चमीप्रभृति वा” इति  
विकल्पाभिधानं तु शास्त्रात्तरोकप्रतिपत्प्रभृतिपक्षाभिप्रायेण न  
त्वमावास्याभिप्रायेण । तस्यां पृथक् आद्वैतविधानात् । अत एव  
तद्भाष्यकृता तथैवोक्त्वा “प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा  
अतुर्वंशीम्” इति योगीश्वरवचनमुपभ्यस्तम् ।

यत्तु तेनैव आद्वैतशब्द आद्वैतमेव भुक्तमिति वच्छादप्रवेद्याक-  
षण्णमङ्गीकृत्योत्तरेणैकवाक्यतयैव पूर्वसूत्रं व्याख्यातं न त्वधिकारार्थ-  
त्वेन पृथक्कृत्यम् ।

यच्च गौडैः—आद्वैतशब्दमभिहोत्रवचनौगिकं द्वितीयान्तं नामधेय-  
मङ्गीकृत्य तथैव व्याख्यातं तदस्तु नाम । सर्वथा कास्तत्त्वविशिष्टकर्म-  
विधय एवेते ।

यस्तु तस्तु पृथगेव “अथ आद्वैतम्” इति सूत्रं विधेयकवाच्यत्वेऽ-  
धिकारार्थाप्यशब्दान्वयान् । न च पिण्डपितृयज्ञानन्तर्यं गार्हस्थ्य-  
न्तर्यं बाधशब्देनोच्यते इति युक्तम् । गृह्यसूत्रापेक्षयास्य प्रस्थाप्तरात्र-  
विशेषतस्तयोरेवानुपस्थितेऽपि । पिण्डपितृयज्ञानन्तर्यस्य आत्म्यवृत्त्य-  
स्यास्तीपाकधर्मातिदेशेनामावास्यायां पिण्डपितृयज्ञं विधाय “तच्छा-  
दम्” इत्युक्त्वा “इतरवन्वाहार्यम्” इति गृह्येऽभिधानादनुशब्दादेव  
सिद्धत्वात् । पिण्डपितृयज्ञप्रसङ्गेन तद्वानन्तर्यविधातुमेव हि स्वतन्त्रे  
ग्रन्थे विधास्यमानस्य दर्शनाद्वैतस्य तत्र परामर्शः परामुष्टस्य च तस्य

“यथाभासीनम्” इति सूत्रेण प्रतिप्राप्तिकर्त्तृविधिः पितृदत्तित्यङ्ग-  
साहित्येन । अत एव “दक्षिणाग्नौ हविषा संस्करन्” इत्यादिना  
पितृदत्तित्यङ्गस्यैवाग्रे इतिकर्त्तृव्यताविशेषविधिर्न प्रसङ्ग इति  
न्यायेन ।

एवं सति गौतमीयादिमतस्य सामान्योपक्रमस्याप्यधिकार-  
मात्रार्थत्वेन कर्मविधित्वाभावात्कालसमभिव्याहृतानामेव विशिष्ट-  
विधिकरणेण तद्विधिचार्त्तकाल आद्यकर्मभेदे सत्यभावात्वायाः  
कृष्णपक्षात्तरगतत्वेऽपि कृष्णपक्षभाद्राद्रिभ्रममेव तच्छास्त्रम् । कर्मभेदे  
वाङ्मलक्यादिवचनेषु पृथग्भावास्याग्रहणवैयर्थ्यापत्तेः ।

न अयमविबुधतोरेव शास्त्रस्यातिशयघोतनार्थं तदग्रहणम् ।  
अत एव निगमः “अपरपक्षे यदहः संपद्यते, अमावास्यायां तु  
विशेषेण” इतीति वाच्यम् । (१) अत्रयुत्यानुवादवशेन तदघोतनेऽमा-  
यास्यापदान्वितस्य आद्यकालपदस्यानुवादत्वेन, इतरान्वितस्य च  
विधित्वेन वैकल्यापत्तेः । पुनर्विधानादेव तद्योग्यतामिति चेत् ।  
न । तस्यासंभवादेव । न ह्यप्रवृत्तप्रवर्त्तनात्मकं विधानमेकगोचरं पुनः  
संभवति । अत एव विधिभेदादेव कर्मभेदः । शब्दान्तरादीनि तु  
विधेः कर्मस्वरूपपरतामात्रं गमयन्तीति भेदन्यायरहस्यम् ।

अयमविबुधतोस्तु आद्यस्य विधानमेव गोबलीवर्द्धन्यायेन ।  
तदितरसंक्रान्तिपरेण सूर्यसंक्रमपदेन तयोस्तस्याविधानाद् । स्पष्टं  
च गोबलीवर्द्धन्यायेन तस्यायनादिभिन्नपरत्वमुक्तं शुक्लपाणिना ।  
इतरसंक्रान्त्यपेक्षयाऽयनादिआद्यस्यावश्यकत्वज्ञापनं तु यदीदं न  
स्थासद् किं स्यादिति परिसंख्यान्यायेनापूर्वआद्यविधेरेव कालस्या  
समभिव्याहृतसामान्यविधेः स्वविषयेतरविषयत्वङ्गेरकारस्य प्रयोजन-  
मात्रम् । निघण्टु एव चेतरेतसंक्रान्तिआद्येभ्योऽयनादिआद्यानि ।

(१) अत्रयुत्य पृथक्कृत्यानुवाद इति भावः ।



यदि चात्राप्यमावास्याशब्दसमभिव्याहारात्कृष्णपक्षशब्दं तद्विध-  
तिधिसमुदायपरं कृत्वा मावास्याशब्दं तेन न विहितममावास्या-  
पदेनैव विधीयत इत्युच्यते । सिद्धयः येष तथा पक्षभाज्यादमावास्या-  
शब्दस्य भेदः । न त्वेदत्र संभवदुक्तिकम् ।

यदि हि कृष्णपक्षशब्देन सर्वासु तत्तिथिषु भिन्नान्येव  
आद्यान्येकस्यैवेतावन्तः प्रयोगा वा समुचित्य विधीयेरस्तदा-  
मावास्याशब्दसमभिव्याहारात्तद्विधतिधिस्येव ते न विधीयन्ते ।  
अमावास्यायां स्वमावास्याशब्देनैव । अयश्चकत्वज्ञापनं च  
तत्प्रयोजनमित्युक्तिः संभवेत् । न त्वेतदस्ति । आद्यभेदे  
तावत्प्रमाणमेव नास्ति । आधुनिरपि “अथयुक्कृष्णपक्षे तु भाद्रं  
कुर्याद्दिने दिने” इति यद्वीप्साभ्रवणाभावात् पक्षनिमित्तकभाद्रस्य च  
वसन्तनिमित्तज्योतिष्टोमवस्तुत्करणेनैव सिद्धेरयुक्ता ।

यन् “सर्वेष्वेवापरपक्षस्याहस्तु क्रियमाणे पितृन् ग्रीणाति,  
कर्तुंस्तु कालाभिनियमात्फलविशेषः” इत्यापस्तम्बवचनं तेनापि न  
समुचितासु सर्वतिथिषु भाद्रं विधीयते । किन्तु पितृप्रीतिर्यस्यां  
कस्यांचिदप्यपरपक्षतियौ भाद्रे क्रियमाणेऽविशिष्टा । मतिप्रदेश  
द्वितीयायामेवेत्यादिकालाभिनियमाद्यः भाद्रं करोति तस्य कर्तुंस्तु  
तत्कालनियमात्प्रथमेऽहनि क्रियमाणे श्रीप्रायमपत्यं जायते द्वितीये  
स्तेना पुत्रा जायन्ते इत्यादिः फलविशेषो भवति इत्युच्यते । व्याख्यानं  
येनमेव तद्वद्वत्तेन ।

यदपि देवलवचनं पार्ष्णभाद्रमभिधाय—

“अनेन विधिना भाद्रं कुर्यात्सम्बत्सरं सकृत् ।

द्विभ्रतुर्षा यथाभ्रं मासे मासे दिने दिने” इति ॥

तत्रापि “दिने दिने” इत्यहरहः भाद्रमुच्यते न तु दिने दिन  
इति वीप्साभ्रव्यापारपक्षभाद्रमवगम्यत इति श्रुतपाठयुक्तिर्युक्ता ।

सम्पत्सम्पत्कामास्येव मासि मासीत्यनेन दिने दिन इत्यवयवव्यव-  
भूतिः । अत एवापस्तम्बेन निम्नार्थः प्रकथ्योक्तः—“एवं  
सम्पत्सम्पत्” इति । मासि मासीत्यनेन तु मासः कुमारसिद्धिमनुष्य-  
स्वावमावास्याभार्द्रं च “मासि मासि वैश्व” इत्युक्तवत्परपक्षभार्द्रं  
वा गृह्यते । “यद्वा संपद्येत” इति कालोपसूत्रं तु तद्दर्शनाद्व्यावा-  
भक्त्येत्येतेष्वेकवाक्यतयैव कर्कादिभिर्न्याय्यात्मम् । एवं गोमिहोक्तमपि  
“यद्वाक्यपद्येत” इति । भिन्नमपि द्रव्यमात्रवत्सम्पत्तिरित्येतत्समः प्र-  
विशयतया । न तु द्वयमपि कृष्णपक्षे एकदिनपक्षविधायकम् । तेन  
पूर्वसूत्रस्य समुच्चयेन सर्वनिर्णयविधायकता गम्येत ।

तेन सामान्यकृष्णपक्षे प्रतिपत्प्रभृतिवस्थां कस्यांश्चित्ततोऽपि  
विशेषकामनायां दशम्यादियस्यां कस्यांश्चित्ततोऽपि विशेषकामनाया-  
ममावास्यायां सद्यदेव भार्द्रं कर्त्तव्यम् ।

एवं च मार्गादिकृष्णपक्षेऽपि शक्यत्वं प्रतिपदादिस्ततो हीनशक्ये-  
पञ्चम्यादिस्ततोऽपि हीनशक्येर्दशम्यादिस्ततोऽपि हीनशक्येर्मावास्या-  
भार्द्रं भार्द्रकाल इति वाचस्पत्युक्तेः कृष्णपक्षे अथहमिति हेमाद्रुक्तं  
मूलं चिन्त्यमेव । ग्रीष्मपक्षसारापरपक्षविशेषे तु पञ्च पक्षा वस्थाने ।

तेनात्र गोबलीवर्द्धन्यायानुपपत्तेः प्राप्ते कृष्णपक्षभार्द्रं फलविशेषा-  
र्थममावास्यायां तु विशेषेलेतिवद्मावास्याविजिरित्येवापमनि । तच्च  
“भार्द्रकालः” इति बहुवचनावगतपरम्परानपेक्षतन्प्राप्त्यविधानक-  
थैक्यापत्तेरयुक्तम् । निगमत्रयने तु पृथग्विधित्वाद्युक्तोऽप्यपक्षभार्द्रं  
एव फलविशेषार्थममावास्याविधिः । यद्यपि च “अमावास्यावामपराहे  
मासिकमपदपक्षस्य वायुश्चहःसु” इति हिरण्यकेशिसूत्रे-  
ऽमावास्याया इतरायुर्मतिविभिः सह तुल्यमद्विकल्पः प्रतीयते ।  
तथापि निगमैकवाक्यतया तस्याः प्रशस्तत्वं तत्रापि द्रष्टव्यम् ।  
एवं कैश्चित्पठ्यमाने “मासि भार्द्रमपक्षस्ततोऽहनि” इत्यात्म-  
न्येऽपि ।

यद्यपि तथा "पक्षस्य जघन्यान्यहानि" इत्युत्तरसूत्रेणैव तथाशब्देन "अपरपक्षस्यापराहः श्रेयान्" इत्युक्तश्रेयस्त्वनुकर्षणाप्रति-  
पक्षेक्षया द्वितीयादीनि द्वितीयापेक्षया तृतीयादोनीत्यनेन क्रमेणा-  
मावास्यायाः श्रेयस्तरत्वं हरदत्तव्याख्यया सिध्यत्येव । तथापि  
वास्तुतः "कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम्" इति मनुष्य-  
नैकवाक्यतया जघन्याहःपदेन दशम्यादीनामेयोपादानेन तेषामेव  
तत्र श्रेयस्त्वाभिधानासन्मध्येऽपि श्रेयस्तरत्वप्रतिपादनार्थं पूर्वसूत्रम् ।  
"न दर्शेन विना भाद्रमाहिताग्नेर्द्विजन्मनः" इति मनुष्यनैक-  
वाक्यतयाहिताग्निविषयं वास्तु । कृष्णपक्षभाद्रविषयतया हीर्दं  
मनुष्यजनं पार्वण्यारधिमिधैः प्राच्यैश्च व्याख्यातम् । तस्मिन्निमेषे  
कृष्णपक्षभाद्रादमावास्याभाद्रम् । तस्य फलविशेषलोभेन तत्रैव  
क्रियमाणेन कृष्णपक्षभाद्रेनाधिकज्ञाङ्गकत्वे ख्यावृत्तिरस्तु । मनुना  
तु स्पष्टमेव—

"पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य चित्रशुक्लपक्षेऽभिमान् ।

पिरङ्गान्वाहार्यकं भाद्रं कुर्यान्मासानुमासिकम्" ॥

इति शुक्लपक्षसंज्ञिकायाममावास्यायां भाद्रं सर्वाधिकं विधाय—

"कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

भाद्रं प्रशस्तास्तिथयो यचैता न तथेतराः" ॥

इति पञ्चाङ्गपक्षभाद्रविधानासंशयोभवो दर्शितः । आश्व-  
लायनेनापि "मासि मासि चैवं पितृभ्यः" इत्यनेन पूर्वसूत्रगता-  
परपक्षपदानुषङ्गं शान्वष्टक्यधर्मातिदेशेन प्रतिमासमपरपक्षभाद्रं  
विधाय "अथातः पार्वणे भाद्रे" इत्यादिना चतुर्थेऽध्याये पृथगेवा-  
मावास्याभाद्रं पार्वणशब्देन प्रस्तावपूर्वकं पिरङ्गपितृयज्ञव्यतिषङ्गेण  
कृत्स्नविधानतया विहितम् ।

यद्यपि च तत्र सप्तम्या निर्दिष्टानां पार्वणादीनां करिष्यमाण-  
धर्मविधानावचित्वसंकीर्तनरूपोद्देश एव प्रतीयते न तु विधानम् ।

स्तुपयस्यमेव चैकोविष्टस्व "आद्यमस्मै दद्यात्" इति स्वशास्त्रगतं  
काम्याभ्युदयिकयोश्च शास्त्रान्तरगतं विधानं व्याख्यातुमिर्देशितम् ।  
तथापि पर्वणि मयं पार्वर्षं तथान्येकस्मिन्नेव पर्वणि मयस्यमाषास्यायं  
शौमयोः पर्वणोः पितृपितृपतेन सह व्यतिषङ्गदयंमादिति वृत्तिप्रस्था-  
त्पार्वणशब्दस्य कालविशिष्टकर्मविधायित्वप्रतीतिः । तस्य काल-  
विध्ययित्वाभावे तद्विशेषविचारानुपयोगात् । न च कर्मनामधेय-  
त्वोक्तिविरोधः । कर्मनामधेययोरपि पार्वणोपांशुयाजराभ्युपेय-  
यतासिद्धयर्थं द्वेषतोपांशुव्यतिष्वस्येष्टत्वात् । तद्वदेतस्यापि  
कालविशिष्टकर्मविधायित्वसंभवात् ।

कर्मविध्यभावे तदीयकृत्कविध्यस्तोपदेशानुपपत्तेश्च कर्मविधिः  
पार्वणशब्दः । अत एव च पार्वणशब्दस्यैवात्र विधानं पितृपितृ-  
पद्यव्यतिषङ्गदितस्य विध्यन्तस्यान्यत्रासंभविमस्तत्प्राधान्यादित्वात् ।  
अत एवैकैकमेकैकस्य द्वौ द्वौ श्रीक्षीप्वेति ब्राह्मणसंख्याविधेः पार्वण-  
मात्रविषयत्वं वृत्तिकारेणोक्तं पार्वणे तु नश्यतीति ।

काम्यादीनां तु शास्त्रान्तरस्य शास्त्रान्तरलिङ्गानामेवात्रोपादानमति-  
देशप्राप्तपार्वणविध्यन्तसम्बन्धानुवाङ्मयः सामान्यः । कर्तव्यताविध्यर्थं  
चेति वृत्तिप्रस्थोऽपि पार्वणविषय एव । सर्वेषामत्र विध्यकाम्युपगमे  
सर्वान् प्रकृत्य विहितस्य विध्यमन्यातिशयादियद्विध्यमविशेषमनुप-  
देकत एव साधारणपापत्तेः, तत्र च यदुपन्याविरोधमसङ्गात्,  
तत्तत्काम्यरूपस्य विध्यतत्तत्तत्तिथिवारादिरूपसाधनविशेषानुपादाना-  
न्वानुपपन्नः काम्यविधिः । मासि ब्राह्मेण समं विकल्पाभिधानादपि  
पार्वणस्य ततो भेदः, आश्वत्थायमसूत्रन्याक्यातृणां समतः । न  
चैकस्मिन्नेवापरपक्षश्चाद्ये प्रकारविकल्पाभिप्रायं तत् ।

अत एव हेमाद्रिणा दशब्राह्मणस्यापरपक्षश्चाद्येदं प्रसाधनेनैव तयो-  
र्विकल्पमत्र निरस्तम् । एककर्मत्वे हि पितृपितृपते आर्जयजिदानप्रकार

विष्णुवत्मासि भ्रातृपार्षणप्रकारयोर्विकल्पो युज्यते न तु तदस्तीति  
वाच्यम् ।

“अथैकं च पूर्वमुमासि मासि च पार्षणम् ।

आम्यमभ्युदयेऽष्टम्यामेकोद्विष्टमथाष्टमम्” ॥

आचार्येणाष्टौ भ्रातृभ्युक्तानीत्यादिबहुशो भेदव्यवहारेण  
तदसंभवात् । प्रकारविकल्पे समानकालत्वस्य हेतुत्वानुपपत्तेः ।  
कर्मभेदेऽष्टपार्षयोः भ्रातृयोः समानकार्यत्वे प्रमाणाभावात् कर्म  
तेन हेतुना विकल्प उच्यते इति चेत् । श्रूयतामत्रोपपत्तिः । तत्तदर्थ-  
वादवशात्पितृवृत्तिविशेषार्थमुत्पन्नादिमासविशेषादिरूपतत्तद्वृत्त्यवस्था-  
प्रत्यक्षस्यादिरूपकालविशेषपुष्करादिरूपदेशविशेषपक्षिपाजनादिरूप-  
पात्रविशेषोपदेशाच्च मुख्यत्वेन प्रजानिःश्रेयसायेत्युक्तत्वाच्छ्राद्ध-  
कर्तृगामिन्यपि फले द्वारत्वेन पितृवृत्तेः भ्रातृकर्मफलत्वेन सर्वैरपि  
निकल्पाकारैरभ्युपगतात्वात् कृष्णपक्षे पितृवृत्तिः कर्त्तव्येत्येतावन्मात्रे-  
च्छ्रोत्रस्यतरकरणेनापि तत्सिद्धेर्युक्त एव पार्षणमासिभ्रातृयोर्विकल्पः ।  
द्वयोरपि च नैमित्तिकत्वेऽपि मासिभ्रातृकरणहेतुकप्रत्यवायपरि-  
हारस्य च “अनेन विधिना भ्रातृम्” इति पूर्वोद्घातदेवत्ववचनात्स-  
म्बन्धरमग्रे ककुद्भिरादिकरणेनापि सिद्धेः ।

मनुनाप्युक्तम्—

“अनेन विधिना भ्रातृं त्रिरब्दस्येह निर्वपेत् ।

हेमन्तग्रीष्मवर्षासु पाञ्चयज्ञिकमन्वहम्” ॥ इति ।

अत्र हेमन्तप्रयुक्तं कुम्भस्थेऽर्केऽमावास्यायां ग्रीष्मप्रयुक्तं बुधस्थे  
वर्षाप्रयुक्तं कन्यास्थे इति द्रष्टव्यम् । अतवच्च त्र्युत्सन्वत्कराभिप्रायेण  
मासचतुष्टयात्मकाः ।

“अनेन विधिना भ्रातृं त्रिरब्दस्येह निर्वपेत् ।

कन्याकुम्भप्रयुक्तेऽर्के कृष्णपक्षे च सर्वदा” ॥

इति । मरस्यपुराणैकवाक्यमभ्यात् । अत एव केचुचिद्वचनेषु महाशयापरपक्षः खमधराश्रयतयोर्वर्णाकाशत्वमुक्तम् । अतस्मान्मरस्य-  
पुराणवचनादपि स्पष्टोऽमावास्यामाहस्य कृष्णपक्षमावासीदेव ।  
दशांशमाहस्य सम्बन्धरे विराटनुदानकरानुक्त्यविधानात् । कृष्णपक्ष-  
माहस्य च सर्वदैव कर्त्तव्यत्वविधानात् ।

अभ्योऽप्यनुकणः सार्वभिकस्य पितृपितृभ्यश्चिद्वचनेनैव  
सिद्धिमिरभिकस्य ब्राह्मणमोजतमात्रमित्येवंप्रकारं पार्वताक्षमके उक्तो  
निगमः—“आह्विताग्नेः पित्र्यर्चनपितृर्हरेण निरग्नेः पूर्णमन्त्रदानम्”  
इति । तथाप्यशक्तिरभिहितये विष्णुपुराणे—

“अग्नेन वा यथाशक्ति कालेऽस्मिन् भक्तिनम्रधीः ।

मोक्षयिष्यति विप्राग्रयांस्तन्माश्रयिमधो गतः ॥

असमर्थोऽन्नदानस्य आभ्यमाशस्वभक्तिता ।

प्रदास्यति द्विजास्येभ्यः स्वकपाभ्यामपि दक्षिणाम् ॥

अत्राप्यसामर्थ्ययुक्तः कराग्रावस्थितांस्तितान् ।

प्रतिपत्य द्विजाग्राय कस्मैचिद्रूप दास्यति ॥

तिलैः सतः प्रमिर्वापि समवेतांस्तितान्जलीन् ।

भक्तिनम्रः समुद्दिश्य भुज्यस्माकं प्रदास्यति ॥

यतः कुतश्चित्संप्राप्य गोभ्यो वापि गवाह्विभ्यम् ।

अमावे प्रीक्ष्यन्नस्माच्छुजायुतः प्रदास्यति ।

सर्वाभावे वनं गत्वा कक्ष-मूलप्रदक्षिणः ।

सूर्यादिलोकपालानामिदमुच्चैः पठिष्यति ॥

न मेऽस्ति वित्तं न धनं न वाग्यम्—

ब्रह्माहोपयोज्यं स्वपितृभ्योऽस्मि ।

तृप्यन्तु भक्त्या पितरो ममैतो

कृती भुञ्जी यत्तमनि मांस्मरन्त्यः” ॥ इति ।

भोजयिष्यतीत्यादिप्रार्थना पितॄणाम् । तस्मात्सत्त्वप्यभावा-  
स्यायाः कृष्णपक्षाविनाभावे कृष्णपक्षभावाद्वाग्निप्रमेव तच्छ्राद्धम् ।  
एवमष्टकाभाज्जमपि ।

### अष्टकाश्राद्धविवेचनम् ।

(१) अष्टकाशब्दश्च यद्यपि सूत्रस्मृतिपुराणेषु कर्मणि कालविशेषे-  
ष्वप्रयुक्ते दृश्यते तथापि “अष्टकाः पितृदेवत्याः” इति व्याकरणादष्टमी-  
ष्वष्टका इत्याद्युत्पत्तिविध्यालोचनया च कर्मण्येव शक्यम् । काले तु  
तत्सम्बन्धाज्ज्ञातृणां एव तत्रापि सत्त्वपि प्रचुरप्रयोगे । अतः  
एवैकवचनं समुचितकालानुरोधेनावृत्तवप्याग्नेयवत्कर्मण एकत्वात् ।

(१)—अष्टकाकर्म वैदिकेषु प्रसिद्धम् । अष्टाष्टकाशब्दः कर्मवचनोऽपि  
कालोपलक्षकः । यथा चार्वाङ्गी पौर्णमासी वृधन्वती अमावास्येत्यत्र  
कर्माभिधायकौ पौर्णमास्यमाधास्याशब्दौ कालस्यान्युपलक्षकौ ।  
अन्यथा आप्रहायण्या ऊर्ध्वं तिस्रोऽष्टका इत्यनेन प्रतिपद्येष्टकाकर्म-  
प्राप्तिः स्यात् । तस्मादष्टकाशब्देन अष्टम्युपलक्ष्यते । तथा च श्रुतिः—  
“द्वादश पौर्णमास्यो द्वादशाष्टकाः द्वादशामाधास्याः” इति ।  
आश्वलायनस्मृतिश्च — “हेमन्तशिशिरयोश्चतुर्धामपरापक्षाणामष्टमी-  
ष्वष्टकाः” इति । तत्राप्रहायण्या ऊर्ध्वमिन्द्रदेवत्या प्रथमाष्टकापृ-  
थक्कर्मिः कर्तव्या । पौष्या ऊर्ध्वं वैश्वदेवी मांसेः कर्तव्या । लोकयित्रि-  
ष्ट्वान्मांसं हेयमिति धर्मनिबन्धकाराः । प्राजापत्या तृतीयाष्टका  
माध्या ऊर्ध्वं काशशक्रेण वास्तुकेन च निवर्त्तनीया । प्रौष्ठपद्या ऊर्ध्वं  
चतुर्थी पितृदेवत्या शकाष्टका ।

नीलकण्ठेन भास्वमयूखे पञ्चाष्टका उक्तम् । ता यथा “हेमन्त-  
शिशिरयोश्चतुर्धामपरापक्षाणामष्टमीष्वष्टकाः” इत्याश्वलायनोक्ता-  
स्तत्तत् । भास्वकृष्णाष्टमी च पञ्चम्याष्टका । तथा च पात्रे “वसुनाम्ना  
पिता स्वकर्त्या शशापांनुजग्राह च साष्टकान्धेनोत्पन्ना” इत्युक्ते ।

तथाष्टकानामधेयमाश्वलायनादीनां होमभाद्रकर्मद्रवस्य कात्याय-  
नादीनां होममात्रस्येव । योसौश्वरचक्षणे तु “भाद्रकाक्षान्तरमुक्तेः  
काक्षपर एव । स च काक्षोऽभावात्स्वान्तमार्गस्तीर्थाविभास-  
चतुष्टयभाद्रपदकुष्ठाष्टमीरूपः । भाद्रपदाष्टमीकर्मरव्याश्वलायन-  
व्यतिरिक्तैरष्टकाशब्दप्रयोगात् । “प्रौष्ठपद्यष्टका भूयः पितृलाके  
भविष्यति” इति पुराखाण्ड । आश्वलायनीयानामपि प्रौष्ठपर्वा कर्म

“प्रौष्ठपद्यष्टका भूयः पितृलाके भविष्यति ।

भायुराराम्यदा नित्यं सर्वकामफलप्रदा” इति ।

भाद्रक्रियाकैमुद्यां गोविन्दानन्देन तु तिस्रोऽष्टका एव मित्या  
चतुर्थी तु काम्येति प्रतिपादितम् ( पृ= २५३ ) । यथा—“तिस्रो-  
ऽष्टकाः” इत्यष्टकान्तरस्य नित्यत्वव्युदासार्यम् । सर्वकामाभ्युन्नतवाधि-  
कत्वव्यवच्छेदात् । तथा च वायुपुराणे—

“विष्णुदानाय सूत्रे स्युरष्टकास्तिस्र एव च ।

हव्यापसे वरिष्ठा हि पूर्वा वैन्दो विजात्यते ॥

प्राजापत्या द्वितीया स्यात्तृतीया वैश्वदेविकी ।

आद्यापूर्वे सदा कार्या मांसैः कार्या सदा पक्वा ।

शक्रोऽस्तृतीया कर्तव्या एव द्रव्यगता विधिः ।

अन्वष्टका पितृणां तु नित्यमेव विधीयते ॥

या चाप्यस्या चतुर्थी स्यात्तां च कुर्याद्विशेषतः ।

अ.सु भाद्रं द्वित्रः कुर्यात्सर्वस्वेनापि नित्यशः” ॥

‘अत्रापि तिस्र एवेत्येष्टकाशक्तिसूत्रमेव नित्यत्वम् । अत एवासु  
भाद्रमित्यर्थेन तिसृणां नित्यत्वं प्रतिपाद्य क्षिप्रं प्राप्नोतीत्यर्थेन  
चतुर्थ्याः काम्यत्वं क्रमेण प्रतिपादितम् । सा च वर्षासु कर्तव्या ।  
‘वर्षास्त्वमेभ्यशाकैश्च चतुर्थ्यामेव सर्वदा’ इति खवनान्” इति ।  
अन्वष्टका अष्टम्या उत्तरं धुर्भवन्ति । अन्वष्टका अष्टका अनु पश्चाद्  
अवन्तीत्यन्वष्टकाः ।



तादृशमेव । एतेन माघ्या वर्षे प्रौष्ठपद्या अपरपक्षे कृत्स्नातिदेशा-  
दष्टकाशब्दः परं तत्र नास्ति माघ्या वर्षशब्देन व्यवहारात् । अनुष्ठानं  
परं शास्त्राभेदेन व्यवस्थितम् । यथाश्मश्रयनानां “हेमन्तशिशिरयोश्च-  
तुर्णामपरपक्षाणामष्टमीष्वष्टकाः” इति । एतेन “माघ्या वर्षम्” इति च  
सूत्रकारवचनाच्छक्यं पञ्चसु । एकस्यां वेति पक्षाभ्ययणे द्वयोः ।  
प्रौष्ठपदीभ्यतिरिकाश्चतस्रोऽष्टका गोभिलोऽध्याह — “चतुरष्टको  
हेमन्तस्ताः सर्वाः समांसाश्चिकिर्षेदिति कौत्सः” इति । हेमन्त इति  
अर्तुसम्बन्धस्यभिप्रायेण शिशिरस्यापि संग्रहः । केवांचिद्दर्शान्त-  
कालगुणाष्टमीत्यानेन तादृशमाद्रपदाष्टमीसंग्रहेष चतस्रः । तथा च  
अथपुराणे—

“पेन्द्र्यां तु प्रथमायां च शाकैः संतर्पयेत्पितृन् ।  
प्राजापत्यां द्वितीयायां मांसैः शुद्धैश्च तर्पयेत् ॥  
वैश्वदेव्यां तृतीयायामपूर्वैश्च यथाक्रमम् ।  
वर्षासु मेध्यशाकश्च चतुर्थ्यामेव सर्वदा” ॥ इति ।

अत्र यद्यपि मांसविशेषोपादानं नास्ति । तथा वायुपुराणेऽपि—

“पित्र्यदानाय मूले स्तुरष्टकास्तिस्र एव च ।  
कृष्णपक्षे वरिष्ठा हि पूर्वा चैन्द्री विभाव्यते ॥  
प्राजापत्या द्वितीया स्यात्तृतीया वैश्वदेविकी ।  
प्राजापतैः सदा कार्या मांसैरन्या मवेत्तथा ।  
शाकैः कार्या तृतीया स्यादेष द्रव्यगतो विधिः ।  
या चाप्यन्या चतुर्थी स्यात्तां च कुर्याद्विशेषतः” ॥ इति ।

तथापि “पौषे कृष्णाष्टकायां तु शाकैः संतर्पयेत्पितृन्” इति  
अथपुराण एव शाकाष्टकात्वेनोक्तायाः प्रथमायाः पौषमासीयत्वे-  
नाभिधानात्—

“शाकं तु फाल्गुनाष्टम्यां स्वयं पत्न्यपि वा पचेत् ।

वास्तुशाकादिहोमश्च कार्योऽपूपाष्टकावृता” ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टे च वायुपुराणे शाकाष्टकात्वेनांकाया-  
स्तृतीयायाः फाल्गुनमासीत्यन्वेनाभिधानात्,

“अमासाष्टकास्त्रिषुः पौषमासादिषु त्रिषु ।

त्रिष्वध्याष्टकाः पुण्या माघी पञ्चदशी तथा” ॥

इति कूर्मपुराणाच्च पौषमात्रफाल्गुनगता एव तिस्रः चतुर्थी  
तु वर्षर्तुगतत्वेनाभिधानाद्वाद्रपदगतैव । पौषादित्रयं च पौषमास्यस्त-  
पक्षेण । “आग्रहायणामतीतायां कृष्णास्तिष्ठाऽष्टकास्तथा” इति, “आग्र-  
हायण्या ऊर्ध्वं तिस्रंऽष्टकाः” इति च विष्णुधर्मोत्तरादिवचनात् ।

यस्तु हेमाद्रिणा वायुपुराणे मासविशेषानुपादमासिस्त्रिंशत्ता यदि  
“अग्रहायण्या ऊर्ध्वम्” इति वचनाद्दर्शान्तमार्गशीर्षादिमासत्रयगता  
एव तत्र “या चाप्यस्या चतुर्थी स्यात्” इति फाल्गुनकृष्णाष्टम्या  
आश्वलायनवचनात् “पौषमासादिषु त्रिषु इत्युक्तत्वात्, पौषादित्रय-  
मपि दर्शान्तमेवाभ्युपगम्य प्रतीयते ।

मदनरत्नेऽपि “अग्रहायण्या ऊर्ध्वं तिस्रः” इति पक्षे फाल्गुनीवर्जनं  
“पौषमासादिषु त्रिषु” इति पक्षे मार्गशीर्षवर्जनम् । चतुर्थी तु  
व्यवहिता प्रौष्ठपदं येत्यव्यवहितव्यष्टकापक्षे पक्षद्वयमभिधानात्तयैव  
प्रतीयते ।

तदाग्रहायण्यूर्ध्ववर्जनस्य पौषादित्रयवर्जनस्य च कृष्णादि-  
मानग्रहणेनैकपक्षप्रतिपादकत्वसंभवं विकल्पमूलभेदकल्पनापादक-  
मिभार्यत्वस्यासंभवादयुक्तम् । मार्गशीर्षादित्रिकगतव्यष्टकापक्षे  
फाल्गुनकृष्णाष्टमी चतुर्थीत्युक्तिस्तु हेमाद्रेरन्यस्तायुक्तैव । तथा स्मृतं

हि चतसृणामप्यव्यवधानादाश्चलायनगोमिलीयकौस्मन्तोक्तिवदा-  
 येव चतस्र इत्युच्येत किमिति तिस्रश्चतुर्थी च पृथक्पृथगुच्येरन् ।  
 अष्टकापक्षेऽपि हि प्रौष्ठपदी गृहीत्वा सम्बत्सरश्चतुरष्टक एव ।  
 चतुरष्टकत्रयष्टकपक्षमेदस्तु गोमिलोक्तो हेमन्तामिप्रायः । “अष्टकः”  
 इत्युत्तरसूत्रेऽपि हेमन्तपदानुषङ्गात् । भाद्रपदीग्रहणे तु व्यवधान-  
 हेमन्तानन्तर्गतत्वाच्च पृथक्चतुर्थ्युक्तिः संगच्छते । चतुर्थीशब्दाच्च  
 ब्रह्मपुराणे चतुर्थीशब्देनैवाकायाः प्रौष्ठपद्या एव प्रत्यभिज्ञा । तस्मा-  
 द्वायुपुराणेऽपि चतुर्थी भाद्रपदगतैव । सापि चावश्यक्येव अष्टका-  
 पक्षेऽपि । हेमन्तः परं अष्टकः । अत एव भाद्रपदाष्टकाया  
 अप्यावश्यकत्वे गोमिलस्य स्वमतत्वेन अष्टकापक्षोक्तिर्विबुध्यतेति  
 शुलकाणोः शङ्का भाद्रपदागविवक्षितत्वेन तयोर्विरोधाभिधानं च  
 सर्वमेवायुक्तम् । आश्चलायनविभिन्नत्र होमस्याप्यभिधानाच्च ।  
 शाकादिद्रव्यमेद इन्द्रादिदेवतामेदश्चाश्चलायनव्यतिरिक्तविषयः ।  
 तेषां तु पञ्चस्यपि देवतानां द्रव्याणां चाभेद एव । शाकादिद्रव्यव्यव-  
 स्थार च प्राधान्यामिप्राया । तीर्थयात्राङ्गभाज्ये घृतवत् । “सुम्यर्ज  
 ब्राह्मणस्योक्तम्” इत्यादिच । न तु निरपेक्षत्वामिप्राया । शाकादीन्  
 केवलानां ऋज्यत्वाप्रसिद्धे । ननु देवताचन्द्रोमविषयं निरपेक्षमेव  
 शाकादीनां भवतु । न । “पितॄन् संतर्पयेत्” इति विरोधात् ।

अष्टकाग्रहणं च योगीश्वरवचने तत्पूर्वसप्तमीनां तदुत्तरनव-  
 मीनां चोपलक्षणम् । “पूर्वेद्युः पितॄभ्यो दद्यादपरेश्वरन्वष्टकम्”  
 इति आश्चलायनवचनात् ।

अन्वष्टका अन्यत्राप्युक्ताः । “अमावास्या तिस्रोऽष्टकास्ति-  
 कोन्वष्टकाः” इति विष्णुस्मृतौ । अमावास्यायेत्यादि कूर्मपुराणे च ।  
 एवं च शुक्लादिमार्गशीर्षादिवत्तुष्टयभाद्रपदकृष्णाष्टमीनां तत्पूर्वोत्तर-  
 सप्तमीनवमीनां च भाद्रकास्तत्वे सत्यपि यत्सर्वेषां तत्र तदकारणे  
 यथाश्चलायनव्यतिरिक्तानां फल्गुनाष्टम्यां सर्वासु च सप्तमीषु,  
 सप्त—

“स्वशास्त्रीधयमुत्सृज्य परशास्त्रं धर्मे तु वा ।

कर्तुमिच्छति दुर्मेधा मोघं तत्तस्य चेष्टितम्” ॥

इत्यादिबन्धनविषयव्याहिकसंमतप्रमाणपरिग्रहस्य च स्यात् । अत्र  
स्थितानुष्ठानधरात् ।

## वृद्धिश्चाह्निकविवेचनम् ।

वृद्धिः पुत्रजन्म । अग्न्याधानसोमयागादीनि श्रौताणि महादान-  
तडायाद्युत्सर्गदेवर्षानुष्ठादानीं पौराणानि स्त्रान्स्काराण्यसंस्कारा-  
दीनि सौत्राणि ग्रहशान्तिविनायककृपणादानि स्मार्तानि कर्माणि  
च । तथा च ब्रह्माण्डपुराणे—

“कर्मस्य धाम्युदयिके माङ्गल्ये चातिशोभने ।

जन्मस्य धोपतयने विवाहे पुत्रकस्य च ॥

पितृभ्रान्दीमुखाग्रामं तर्पयेद्विधिपूर्वकम्” इति ।

आभ्युदयिकं स्थाभ्युदयार्थं कर्म राज्याभिषेकनवग्रहमन्त्रमहा-  
दानादि । माङ्गल्यं गर्भाधानसोमस्तांश्रयनार्थं । अतिशोभन इति-  
तद्विशेषणेन ब्राह्मण्यस्य चूडा जीवत्पत्ये जीवत्पत्न्या यद्यनुपदिशे-  
तुस्तत्तत्कुर्युः “अथ कलूषाववा जगपदधर्मा मामभ्रमांश्च तान्नि-  
वाहे प्रतीयात्” इत्यादिसूत्रानुमतस्याचारप्राप्तस्य फलार्थमभिर्गन्धि-  
कुक्षिभरखादेर्विवाहाद्यङ्गहस्तिद्रावण्मादेश्च व्यावृत्तिः ।

अत एवोक्तं मत्स्यपुराणे—“अनिष्टा तु पितृभ्रान्दे कर्म वैदिक-  
माचरेत्” इति । कर्मप्रदोपेऽपि—

“अनिष्टा तु पितृभ्रान्दे न कुर्यात्कर्म वैदिकम् ।

तत्रापि मातरः पूर्वं पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥

आयुध्याणि च शास्त्रार्थं जन्धा तत्र समाहितः ।

षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु भ्रातृदानमुपक्रमेत्” ॥ इति ।

विष्णुपुराणेऽपि—

“कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे चैव वेश्मनः ।

भामकर्मणि बालानां ब्रूडाकर्मादिके तथा ॥

सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।

नान्दीमुखं पितृगणं पूजयेत्प्रयतो गृही” ॥ इति ।

पुत्रादिमुखदर्शने इत्यनेन तद्योग्यतासंभावकं पुत्रजन्ममात्रं  
गृह्यते न तु जातकर्म । पूर्ववचनेन वैदिककर्ममात्रे प्राप्तस्य नान्दीमुख-  
भ्रातृस्य केषुचित्कर्मसु पर्युदासार्थे—

“नाष्टकासु भवेच्छ्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते ।

न सोप्यन्तीजातकर्मप्रोपितागतकर्मसु” ॥

इति परिशिष्टवचने जातकर्मणि तन्निवेधात् । अतश्च ग्रहण-  
धनैर्मित्तिकश्राद्धं पुत्रजन्ममपि भवत्येष न तु कर्माङ्गम् ।  
अत एव—

“निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।

हेयं पुंसवने श्राद्धं कर्माङ्गं वृद्धिचक्रतम्” ॥

इति पारस्करवचने कर्माङ्गश्राद्धविषयत्वेन जातकर्म नोपात्तम् ।

किन्तु वृद्धाविवेति पुत्रजन्मनिमित्तं श्राद्धं दृष्टान्तात्वेन  
पृथगेवोपात्तम् । अत एव च—

“यद्वोद्वाहमतिष्ठाम्बु मेखलाकधमोक्षयोः ।

पुत्रजन्मवृषोत्सर्गे नान्दीश्राद्धं समाचरेत्” ॥

इति आशुलिखनेऽपि पुत्रज्जमेव सूचीतम् । तेन जातकर्मणि  
आशुपर्युदासश्चक्षुदोगबिषयः । तत्परिशिष्टगतत्वात् । इतरेषां तु  
तत्रापि तद्वत्त्वेव । ज्जमेनीप्रियादि केषांचित्कृत्तिनिहस्ता वेदितव्या ।  
बुधात्सर्गश्च काम्यः । प्रेतत्वनिवृत्त्यर्थे “न आशु” इति तन्निवेद्यात् ।  
आशुशब्देन प्रमीतगतफलार्थकर्ममात्रग्रहणात् । अन्यथा पितृ-  
पितृयज्ञे तत्प्रसङ्गात् । अष्टकाशब्देन च गोभिलादितुत्रोक्तहोम-  
कपाष्टकाकर्मग्रहणात्तत्र पुनस्तत्त्वनिवेदः ।

अत्र च “नानिष्टु” इति सामान्यवचनान्नदेव विवाहादिष्वपि  
आशुसिद्धौ तेषु पुनर्वचनमुपसंहारार्थम् । तेन विशेषवचनोपासम्भेद-  
कर्मसु वृद्धिआशु भवति नाम्यत्रेति केचित् ।

तदनुक्तं सामान्यवचनानर्थक्यापत्तेः । यत्र हि शास्त्रान्तरगत-  
त्वेन वा द्वारविशेषसम्बन्धप्रमाणेन वा सामान्यशास्त्रमप्यर्थवत्प्रवृत्ति  
तत्रैवोपसंहारो भवति “पुरोडाशं वतुर्ज्ञा करोति” “अग्रेयं वतुर्ज्ञा-  
करोति” इत्यादौ प्रकरणानामभ्याधीतसाप्तदश्यथाक्यादौ च । न  
कोह तथा संभवति । स्मृतिपुराणादीनां सर्वेषां सर्वान् प्रति  
प्रमाणत्वेन शास्त्रान्तरम्भायामावात्साक्षात्कर्माङ्गत्वेन तस्य बोधयत्रापि  
वाक्यीयत्वेन साप्तदश्यन्यायामावाच । तेन केदुचित्पुनर्वचनं  
सामान्यवचनस्य प्रपञ्चमानं तत्रावश्यकत्वात् वा । अत एवाग्निहो-  
मवैश्वदेवादिषु केषांचित्बुद्धिआशुशब्दानुष्ठानं केषांचित्शानुष्ठानम् ।  
येषामनुष्ठानं तद्विषयमेवेदं—

“असकृद्यानि कर्माणि कियन्ते कर्मकारिभिः ।

प्रतिप्रयोगं नैतः स्युर्मातरः आशुमेव च” ।

इत्युक्त्वा तादृशकर्मपरिगणनार्थं परिशिष्टवचनम्—

“आधाने होमयोऽथैव वैश्वदेवे तथैव च ।

बलिकर्मणि दर्शे च पौर्णमासे तथैव च ॥

नवयज्ञे च यज्ञस्य यदन्त्येवं मनीषिणः ।

एकमेव भवेच्छ्रद्धामेतेषु न पृथक् पृथक् ॥ इति ।

यैस्त्वदेवादिषु अज्ञावृत्तिनिषेधादप्युपसंहारो न युक्तः ।

उपसंहारे तत्र भास्यस्यैवाप्रसक्तः ।

### कृष्णपक्षीयश्राद्धविवेचनम् ।

कृष्णपक्षः सर्वोऽपि । कात्यायनोऽपि—“अपरपक्षे श्राद्धं कुर्वी-  
तोदुर्ध्वं वा क्षतुर्ध्याः” इति । तत्र सकृदेव न तु प्रतिदिनं चर्तते  
“सकृत्कृते कृतः शास्त्रार्थः” इति न्यायात् । वसन्ते ज्योतिष्टोमधत् ।  
“अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कुर्याद्दिने दिने” इति च वीभताया  
अध्वव्यात् ।

यत्र “पञ्चमीप्रभृति वापरपक्षस्य यथाश्राद्धं सर्वस्मिन्धा” इति  
गौतमसूत्रम् । तत्रापि न सर्वस्मिन्धित्यनेन समुच्चितासु सर्वतियिषु  
श्राद्धं विधीयते केनावृत्तिः स्यात् । किन्तु पञ्चम्याः पूर्वतिथीनामपि  
श्राद्धकाङ्क्षत्वम् । तेन कातीयसम्प्रदायमेव तदपि । अश्विर्द्ध  
सैतप्रसङ्गात्प्राक् । “यदहः संपद्येत” इति तु “तदहर्माह्वानामन्त्र्य”  
इत्येतदेकवाक्यतया माष्यकारैर्व्याख्यातं सकृत्करणस्यैव द्योतकम् ।

केचित्तु “यदहः संपद्येत” इत्येतावतो विच्छिन्नस्यैकाहपक्षवि-  
धायकत्वमङ्गीकृत्य पूर्वसूत्रयोः प्रतिपत्पञ्चमीप्रभृति समुच्चितसर्व-  
तियिषिधायकत्वेनावृत्तिरपि शक्यविषयं मन्यन्ते ।

तदपि यस्यैकवाक्ययोः परस्परसापेक्षत्वेनैकवाक्यताया एव स्पष्टं  
प्रतीतेर्वा शब्दाध्याहारापत्तेर्मायुकम् । अत एव “स्योनं ते” मन्त्रे  
यदि पूर्वार्द्धे च यज्यम्भः स्वादेकवाक्यतैव स्यादित्युक्तं तन्त्रे ।

अथपि (१) चतुर्दशकामानुक्रम्य—

“... सर्वकामानामोति आह्निकः सदा ।

प्रतिपत्प्रभृतिष्वेकां वर्जयित्वा चतुर्दशीम्” ॥

इति योगीश्वरवचनं तथाहि कृष्णपक्षनिमित्तकआह्निकभित्तक-  
स्थितिरूपगुणानां फलसम्बन्धविधायकं तदा कामकथाप्येकस्मिन्  
कृष्णपक्षे एकतिथौष्वेव आह्निकम् । गुणफलानुरोधेनाभयानावृत्तेः ।  
अथ च पक्ष आपस्तम्बधर्मादिषु संभवति तत्रापरपक्षआह्निकं  
प्रक्रम्य तत्तत्तिथितत्त्वकामानां श्रवणात् ।

याज्ञवल्कीये तु कृष्णपक्षआह्निकानुपक्रमोक्तस्याश्रयत्वेनालाभात्-  
स्तत्फलार्थतया तत्तत्तिथिषु आह्निकान्येव विशिष्टविधिरूपेण विधीयन्ते ।  
तानि च परस्परं कृष्णपक्षनिमित्तकित्यआह्निकं मिश्रन्त इत्येक-  
स्मिन्पक्षे कृष्णपक्षे याज्ञवल्क्यं तेषामनुष्ठानं भवतु । येन केनापि च  
नित्यस्य प्रसङ्गात्सिद्धिः समानप्रकारकत्वे । न तु कृष्णपक्षसामान्ये  
तन्निमित्तस्य नित्यस्य आह्निकस्यावृत्तौ किञ्चिदपि प्रमाणमिति  
प्रतिपदादिषु पञ्चम्यादिषु वामावास्यां तासु चतुर्दशीवर्जितासु  
तिथिषु मध्ये यस्यां कस्यांचित्तिथावमावास्यायामेव वा सकृदेव  
कृष्णपक्षसामान्यप्रयुक्तं आह्निकम् ।

अथपि याज्ञवल्कीयं चतुर्दशीवर्जनं काम्यआह्निकविषयं तथापि—

“नभस्यस्यापरे पक्षे आह्निकं कार्यं दिने दिने ।

नैव नन्दादिवर्ज्यं स्याद्धैव वर्ज्यां चतुर्दशीम्” ॥

(१) “कन्यां कन्यावेदिनञ्च पशून्चैव सत्सुतामपि ।

घृतं कृषिं वशिष्ठ्यां च द्विशफैकशकांस्तथा ॥ २६२ ॥

ब्रह्मवर्चस्वितः पुत्रान्स्वर्णरूप्ये सकुप्यके ।

शान्तिश्रेष्ठं सर्वकामानामोति आह्निकं सदा” ॥ २६३ ॥

इति याज्ञवल्क्यस्मृत्याचाराध्याये चतुर्दशकामाः प्रतिपादिताः ।



इति कार्णार्जुनिवचने भाद्रपदपरपक्षे चतुर्दशीवर्जननिषेधात् ।  
आम्यत्र तद्वर्जनावगमात् ।

“कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।  
भाद्रे अशस्तास्तिथयो ययैता न वयेतराः” ॥

इति मनुवचने च नित्य एव कृष्णपक्षभाद्रे दशम्यादिपक्षे  
चतुर्दशीवर्जनोक्तः ऋतिपदादिपञ्चम्यादिपक्षयोरपि कृष्णपक्षसामान्ये  
तद्वर्जनम् ।

अत एव च तत्र नन्दादिकम्पि वर्ज्यम् । तथा च नारदसंहितायाम्—

“न नन्दा सुभृगोर्वारे रोहिण्या च विजन्मसु ।  
देवत्यां च मघायां च कुर्यादापरपक्षिकम्” ॥ इति ।

नन्दाः प्रतिपत्पञ्चमेकादश्यः । विजन्मानि । भाद्रदशमैकोन-  
विंश्यावि नक्षत्राणि । गार्ग्योऽपि—

“नन्दायां मार्गशदिने त्रयोदश्यां विजन्मसु ।  
एषु भाद्रे न कुर्वीत गृही पुत्रघनक्षयात्” ॥ इति ।

बृहदारण्यकोऽपि—

“प्राजापत्ये च पौष्णे च पित्रर्क्षे मार्गवे तथा ।  
यस्तु भाद्रे प्रकुर्वीत तस्य पुत्रो विनश्यति” ॥ इति ।

एवमग्रेऽपि तद्विषया निषेधा प्रयोगपरिज्ञातादिषु द्रष्टव्याः ।

“मानौ मौमे त्रयोदश्यां नन्दाभृगुमघासु च ।  
पिशङ्गदानं मृदा ज्ञानं न कुर्यात्तिलतर्पणम्” ॥

इति स्मृत्यन्तरेऽपि पिशङ्गदानग्रहणं भाद्रपदपक्षक्षणमेवैकमूलत्वात् ।  
ये स्थाने पिशङ्गदानगोचराः कालविशेषनिषेधास्ते प्रेतकृत्यविषया  
वस्यन्ते । इदं च चतुर्दशीनन्दादिवर्जनं भाद्रपदकृष्णपक्षेऽपि—

“आषाढ्याः पञ्चमे पक्षे कन्यासंस्थे दिवाकरे ।  
 यो वै श्राद्धं नरः कुर्यादेकस्मिन्नपि वासरे ॥  
 तस्य सम्पत्स्तरं यावत्तृताः स्युः पितरो ध्रुवम्” ।

इति नागरखण्डोक्ते एकदिनपक्षे भवत्येव । तत्र तदप्रवृत्तौ  
 कारणाभावात् । पक्षान्तरेषु तु नन्दादिष्वर्जनं न भवति । प्रतिपदादि-  
 पक्षयोः चतुर्दशीवर्जनमपि । तिथियोगनक्षत्रविशेषे निषेधप्रयोजका-  
 स्तरसत्त्वेऽपि सकृत्पक्षे महालयश्राद्धं भवत्येवेत्युक्तं प्रयोगपारिजातो-  
 दाहने संग्रहवचने—

“अमापाते भरण्यां च द्वादश्यां पक्षमध्यके ।  
 तिथिं चार्द्रं च नक्षत्रं योगं च न विचारयेत्” ॥ इति ।

मृततिथिसामानजातीयाथामेव चतुर्दशीमिच्छायां तत्पक्षास्तर्गत-  
 तिथौ निषेधप्रयोजकयुक्ताथामपि सकृत्पक्षे यावत्संमधं प्रायः सकल-  
 देशोयाः शिष्टा महालयश्राद्धं कुर्वन्ति ।

एकदिनपक्षातिरिक्ताश्च पञ्च तत्र पक्षाः कृष्णप्रतिपदादिशुक्ल-  
 प्रतिपदन्नमिति षोडशतिथिपक्ष एकः, प्रतिपदादिदर्शान्तमिति  
 पञ्चदशतिथिपक्षोऽन्यः, पञ्चम्याद्यष्टम्यादिदशम्यादिचतुर्दशीवर्जं  
 दर्शान्तमित्यपरे दश सप्त पञ्च तिथिपक्षाः ।

तत्र प्रथमः पक्षः शाठ्यायनिना दर्शितः—

“तमस्यस्यापरे पक्षे तिथिषोडशकस्तु यः ।  
 कन्यागताम्बितश्चेत्स्यात्स कालः श्राद्धकर्मणि” ॥ इति ।

चेदित्यसंदिग्धे संदिग्धवचनं “शास्त्राणि चेत्प्रमाणं स्युः” इतिषत् ।  
 न ह्यत्र सकलस्य पक्षस्य कन्यागताम्बितता विवक्षिता । चाकमेद-  
 प्रसङ्गात् । पक्षविशेषगते तिथिषोडशके श्राद्धं कुर्यात्तच्च तदा यदि

स सकलः कन्यागतान्वितो भवतीति । न चत्तादृश एव तिथिगोडशके  
भाद्रं विधीयत इति वाच्यम् । प्रतिसाम्बत्सरिकत्वव्याघातापत्तेः ।  
अत एव शारद्वनवराश्रान्तरसप्तम्यादितिथिषु मूलादियोगे  
प्राशस्त्यमात्रं न तु स एवादर्शनीय इत्युक्तम् ।

अत एव वृद्धमनुनाप्युक्तम्—

“मध्ये वा यदि वाप्यन्ते यत्र कन्यां रचित्रंजेत् ।

स पक्षः सकलः पूज्यः आर्द्रं तत्र विधीयते” ॥ इति ।

तेन यदा कदाचित्कन्यागतान्वयस्तस्यापेक्षितः स च नित्यप्राप्त  
एव । कन्यागते पूर्व समर्पिं विना तस्य भाद्रपदत्वाभावात् ।

“मेषादिस्थे सवितरि शो यो भासः प्रपूर्यते चान्द्रः ।

चैत्राशः स ज्ञेयः पूर्तिद्वित्वेऽधिमासोऽन्त्यः” ॥

इति चैत्रादिमासविशेषाणां लक्षणस्य ज्योतिःशास्त्रेऽभिधानात् ।

यत्त्वादित्वचुराद्ये—

“आषाढोमर्षाणि कृत्वा चः स्वात्पक्षस्तु पञ्चमः ।

आर्द्रं तत्र प्रकुर्वीत कन्यां गच्छतु वा न वा” ॥ इति ।

एवं व्याख्येयम् । सकलस्य पक्षस्य कन्यायोगो नापेक्षित  
इत्यभिप्रायः । पञ्चमत्वं चान्तरामलमासानायान इति मलमासनिर्णये  
वक्ष्यते । तिथिगोडशकआमावास्याचरां प्रतिपदमावायेति देवले-  
नैवोक्तम् ।

“अहःषोडशकं यत्तु शुक्लप्रतिपदा सह ।

चन्द्रक्षयाविशेषेण सापि दर्शात्मिका स्मृता” ॥ इति ।

भ्रुतिपूर्वेण च पौर्णमास्युत्तरा प्रतिपदुत्तरपौर्णमासीत्येवमावास्या-  
सरा श्रोतरामावास्यात्वेन बहुवृत्ता । तथा च तैः— “अमावास्यायां

वा यजेत" इत्याश्वलायनसूत्रे पौर्णमास्यमासास्याश्विभ्याम्वा प्रतिपदपि  
शुद्धते इति सिद्धास्तिना व्याख्यातम् । "स पक्षः सक्तस्य पूज्या  
आह्निकोदशकं प्रति" इति वचनान्तरेऽपि प्रतिपदोऽप्यमावास्यात्वे-  
नैकीकृतमभिप्रेत्यैव पञ्चपदोपादानम् । अमावास्यामात्रग्रहणे षोडश-  
आह्नासंभवात् । तेनात्र षोडशतिथिपञ्चाशये एकेनाधिकारिणा  
कृष्णप्रतिपत्प्रभृतिशुक्लप्रतिपत्पर्यन्तमेकरूपं आह्नं कर्त्तव्यम् । अमा-  
वास्योत्तरप्रतिपत्संग्रहपक्षेण तिथीनां षोडशश्वमुपादायतो हेमाद्रे-  
रपीप्सेवाभिमतम् । एतद्वचनापक्षमेव संस्थया कर्ममेवमभ्युपगच्छता  
तेनैतस्योत्पत्तिविधित्वाङ्गीकारस्तत्र चाधिकारिभेदव्यवसायेदाजुपादाने  
तदेक्यस्यैव प्रतीने ।

तेन जीवत्पितृकदौहित्राधिकारिणा क्रियमाणं मातामहदेवत्वं  
आह्नमभिप्रेत्यैतत्पञ्चाभिधानं हेमाद्रेरिति पामराणां भ्रम एव । तथात्वे  
च दौहित्रप्रतिपञ्चाह्नसूलप्रमाणान्वेषणकुर्यस्तस्य नोपपद्येत ।

यत्तु हेमाद्रिणा तिथिषोडशत्योपपत्तयेऽन्यत्रकाश्चयमुक्तं  
तिथिवृद्धिमभिप्रेत्य पूर्वा पौर्णमासी गृहीत्वा चेति । तत्र नाद्यो नित्य-  
वच्छवणविरोधात् । न द्वितीयाऽपरपक्षश्रुतिविरोधात्, तिथिपदेना-  
होरात्रलक्षणापत्तेः । प्रकरणान्तरोक्तस्याश्रुमुखोपरिचनान्दीमुख-  
सङ्गकपित्रादिदेवत्वस्य वारिकआह्नस्य माच्यादिआह्नवदत्राविपरि-  
वृत्तेः । तेन वचनस्वरसादुत्तरप्रतिपत्परिग्रहेण पञ्चदशदिनपक्षत्  
पक्षान्तरमेवेदं महालयपरपक्षआह्नं । एवं च सति यदेतस्यामेव  
प्रतिपदि जीवत्पितृकैः क्रियते पार्वणविधानेन मानामहआह्नं तदपि  
कन्यासंक्रान्त्युपलक्षितैतदपरपक्षनिमित्तकमेव । अत एव जीवत्पितृ-  
कैरेव क्रियते । मृतपितृकर्त्तव्येन केनापि पक्षेण क्रियमाणेन पितृपार्वणे-  
नैव सहैतस्यापि करणात् ।

ननु जीवत्पितृकस्यापरपक्षनिमित्तकं पित्रादिआह्नम्—

“दर्शश्चाद्धं गयश्चाद्धं श्राद्धं चापरपक्षिकम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात्तिलैः कृण्वैश्च तर्पणम्” ॥

इति वचनेन निषिध्यते यथा तथा मातामहश्चाद्धमपि ।  
वस्तुतस्तु पितृश्चाद्धनिषेधे सति प्राप्तिरेव मातामहश्चाद्धस्य नास्ति  
“पितरो यत्र पूज्यन्ते” इति पितृश्चाद्धोपजीवनेन तस्य विधानात् ।

न च पितृश्चाद्धस्यापि तर्हि कथं निषेधः प्रमीतदेवत्यस्य तस्य  
जीवति पितरि प्राप्त्यभावादिति वाच्यम् । यतः सत्यं जनकदेवत्यं न  
प्राप्नोति किन्तु मन्वादिभिः स्मृतिकारैराश्वलायनापस्तम्बादिभिश्च  
गृह्यकारैर्यद्दर्शश्चाद्धमपरपक्षश्चाद्धं वा प्रकृत्य श्राद्धधर्मा आह्वातास्तस्य  
पूर्वनिर्वापादिप्रकारेण करणपक्षो जीवत्पितृकं प्रति सर्वैरुक्तः ।  
कैश्चिदकरणपक्षोऽपि । अतिदेशाच्चेतरश्राद्धेष्वपि तन्वक्ष्यं  
प्राप्नोति । तथा च प्रमीतपितामहादिदेवत्यं जीवत्पितृकस्यापि  
दर्शश्चाद्धं करणपक्षे प्राप्नोत्येव ।

तत्र यथा—

“उग्राहे पुत्रजनने पितृयेष्ट्या सौमिके मन्वे ।

तीर्थे ब्राह्मणे आयाते वहेते जीवतः पितुः ॥

वृद्धौ तीर्थे च संन्यस्ते ताते च पतिते सति ।

येभ्य एव पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्स्वयं सुतः” ॥

इत्यादिवचनैः केषुचिच्छ्राद्धेषु करणपक्षस्तत्र च प्रकारो विशेषो  
नियम्यते । तथा “दर्शश्चाद्धम्” इत्यनेन केषुचित्कर्तव्यसिद्धप्यकरणपक्षः ।  
तेन पित्रादीनां दर्शादौ श्राद्धनिषेधे सति तदुपजीविप्राप्तिकस्य  
मातामहदिश्राद्धस्याप्राप्तिरेव निषेधो वेति कथं जीवत्पितृकस्य  
तत्प्राप्तिर्मातयापरपक्षे ।

उच्यते । प्रातिस्तावद्दर्शादिषु जीवत्पितृश्राद्धाभावेऽपि पिता-  
महादिश्राद्धसंत्वात्तदुपजीवनेनैव मातामहश्चाद्धस्य वक्तुं शक्यते ।

पितर इति बहुवचनात् । पितृवित्यादिसम्बन्धिपदमात्रक्षेपेण पित्रा-  
दिशब्दैरेव पितामहादीनां देवतात्वाच्च । अत एव विश्वरूपमृतौ  
जीवत्पित्रादिकस्य पितृपार्वणे पूर्वेषां देवतात्वं विधाय तत्सम्प्रयोगो  
मातामहपार्वणेऽपि जीवन्मातामहस्य तत्पित्रादीनां देवतात्वं  
पूर्वातिदेशेन विहितं मातामहानां चैवमिति । गद्यायां तु स्वातन्त्र्ये-  
णापि अर्चेषां आर्यस्य प्राप्तिरस्ति “यन्माता पातयेत्पितृं तं  
नयेद्गन्धर्वा शाश्वतम्” इति । अयं प्राप्तावपि निषेधात्कन्योपलक्षिते-  
ऽप्यपरपक्षे तन्निमित्तं मातामहआर्यं न प्राप्नोतीत्युच्यते । तदपि न  
सामान्यतोऽद्यापरपक्षिकस्य निषेधः । धिरोमतम्—

“कन्यागते सवितरि पितरो यान्ति वै सुतान् ।

अन्या प्रेतपुरी राजन्यावद्वृश्चिकदर्शनम्” ॥

इत्याद्यर्थवादोक्षीनो येषां आर्ये येऽधिकारिणस्तैस्तेषां  
कन्यागतोपलक्षितेऽपरपक्षे आर्यं कर्त्तव्यमिति विधिः । अत्र हि  
पितृसुतप्रद्वर्णं आर्यदेवतातदधिकारिमात्रोपलक्षणम् ।

नागररक्षणम्—

“न वदाति नरः आर्यं पितृणां चन्द्रसंस्थे ।

क्षपिताशापरीताङ्गाः पितरस्तस्य दूषिताः ॥”

प्रेतपर्शं प्रतीक्षन्ते” इत्युपक्रम्य—

“ततस्तुलागतेऽप्येके सूर्ये बाष्कन्ति पार्थिव ।

आर्यं स्वर्चशजैर्दत्तं श्रुत्पिपासासमाकुलाः” ॥

इति सामान्येनाभिधानात् ।

अत एवैतद्वचनबलादेव जीवत्पितृकस्य मातृआर्यमपि  
कन्यागताधर्मक्षनिमित्तं स्मृतिरक्षाव्याप्तम् । यत्तार्त्वास्तु

विशेषः । तत्र दसोत्तरप्रतिपद्येव मातामहद्भाद्वत्तदुक्तम् ।  
 इदानीं तु तस्य नवम्यामनुष्ठानाच्चार इति । अत एव मृतपितृकैः  
 पितृश्राद्धदिन एव पृथग्पृथग्वा मातृतृतेरपि संपादितत्वाज्जीव-  
 रिपतृकैरेव तत्पत्यर्थं नवम्यां तत्किञ्च इति तस्या अविधवा-  
 नवमीत्वप्रसिद्धिर्महाराष्ट्रेषु । अत एव चापुत्रपितृव्यज्येष्ठभ्रात्रादीना-  
 मपि भाद्वस्य तत्तन्मृततिथौ जीवतिपतृकैः शिष्टैः कैश्चित्करणं  
 महालयोपरपक्षे । तेन सामान्यापरपक्षनिमित्तस्यैव भाद्वस्य  
 जीवतिपतृकान्प्रति प्रतिषेधात्कल्पोपलक्षितप्रशस्तापरपक्षविमित्तं  
 मत्तामहादिष्व ऋं तेषामपि प्राप्नोत्येव । तादृशस्य च तस्य दर्शमनति-  
 कन्यापि करणे श्राद्धकामावेऽपि यत्तदुत्तरप्रतिपदि करणं तत्केवलं  
 सदाचारात् । तन्नेवं पितामहादीनामप्येतदपरपक्षनिमित्तं श्राद्धं  
 कर्त्तव्यं स्यात् । न स्यात् । “न जीवन्तमतिदद्यात्” इति निषेधात् ।  
 वृद्धश्राद्धिष्व प्रतिप्रसवाभावात् । एवं च प्रतिपद्यपि क्रियमाणस्य  
 मत्तामहद्भाद्वस्यापरपक्षनिमित्तकत्वाविधातात्तन्निमित्तकस्य च  
 भाद्वस्याधिकमासापाते उत्कर्षस्य वक्ष्यमाणत्वाद्दर्शोपजातकन्या-  
 संक्रान्तावधिमासापाते दौहित्रप्रतिपञ्चद्वादस्य तदतिलङ्घनेनापर-  
 पक्षश्राद्धव्यवधानेनैव करणमुचितमिति कथ्यते मलमासनिर्णयः ।  
 बान्यपि सूर्यसिद्धान्ते—

“थङ्गविंशे धनुषो भागे द्वाविंशे निमिषस्य च ।

मिथुनाष्टादशे भागे कन्यायाश्च धनुर्दशे” ॥

इत्युक्त्वा—

“अत ऊर्ध्वं तु कन्याया यान्यहानि तु षोडश ।

ऋतुमिस्तानि तुल्यानि पितृभ्यो दत्तमक्षयम्” ॥

इति षोडश दिनानि श्राद्धकालत्वेनोक्तानि तानि भवन्तु नामः  
 तथा । “ऋतुस्यस्यापरे पक्षे” इति वचने तु तानि न ग्रहोक्तं शङ्क्यते ।

अपरपक्षश्रुतिविरोधादेव । न हि क्षान्ति कम्पायाः शेषदिनान्यपक्ष  
 न्यथ भवन्ति । तिथिश्रुतिविरोधाच्च । तिथिशब्दस्य चाश्वदिनमात्र-  
 वाचित्वेन सौरेऽप्रवृत्तेः । काम्यत्वाच्च नृच्छ्राद्धस्य । “पितृभ्यो  
 वत्तमक्षयम्” इति फलश्रवणात् । “कन्यागते सवितरि दान्यहानि तु  
 षोडश” इत्यत्र भवतु तेषां ग्रहणम् । तत्र तिथिविशेषोपलक्षणे कार-  
 णाभावात् । ज्योतिषसंवादाच्च । अत्र च वचनान्तरे “श्राद्धषोडशकम्”  
 इत्युक्तावपि न संख्यया श्राद्धानां भेदः । अनुत्पत्तिवाक्यगतत्वात् ।  
 वचनस्यैकदेशकन्यासम्बन्धमात्रेण सकलपक्षपूज्यत्वमात्रप्रतिपादन-  
 परत्वात् । “मध्ये वा यदि वाप्यन्तः” इति वृद्धमनुवचनवत् ।  
 “श्राद्धषोडशकम्” इति द्वितीयानिमित्तभूतलक्षणाधिकर्मप्रवचनीयप्रति-  
 योरोन श्राद्धानामुद्देश्यत्वप्रतीतिश्च । संभवति च कालविधौ तत्स-  
 म्वन्धित्वरूपेणोपादेयानामपि कर्मणां स्वरूपेणोद्देश्यत्वमनुवाद्यत्वं  
 च । न च यदि “ब्राह्मणे यजेत” इत्यादिवत्तत्प्रागकारणं किञ्चित् ।  
 न चानेकगुणोपादानं हेमाद्र्युक्तं तद्युक्तम् । “आदौ मध्येऽथवाप्यन्ते”  
 इत्येतेषां द्वितीये द्विगुणं तृतीये त्रिगुणमित्यादिवत्स्वरूपेणाविवक्षि-  
 तत्वात् । एकदेशमात्रविवक्षणात् ।

तेन “नभस्यस्यापरे पक्षे” इति श्राद्धोत्पत्तिविधौ संख्यायुक्ततिथि-  
 समुच्चयशब्दादग्रेयवधावत्तिथिसिद्धानामभ्यासानामर्थं संख्या  
 श्राद्धषोडशकमिति ।

न चैवं पक्षस्य पञ्चदशतिथ्यात्मकत्वाद्नेनैव न्यायेन  
 हेमाद्र्युक्ता सामान्यरूपणपक्षेऽपि प्रतितिथिश्राद्धावृत्तिरेव स्यात् न तु  
 पूर्वोक्तं सकृदेवानुष्ठानमिति वाच्यम् । पक्षस्य वस्तुतः पञ्चदशतिथि-  
 रूपत्वेऽपि तिथीनां स्वरूपेणाङ्गत्वाभावात् । अन्यथा तिथेरपि  
 नानाक्षणसमुदायात्मकत्वेन क्षणानामङ्गत्वापत्तेः । किन्त्वयनर्तुमासा-  
 दिविशेषवन्महासमुदायरूपस्य पक्षस्यैवायोगान्धयोगव्याघृत्याङ्ग-



त्वम् । अत एव सकृत्करणेऽपि तव इदं कर्मास्मिन्नयनेऽस्मिन्सूतत्व-  
स्मिन्मासेऽनुष्ठितमिति बुद्धिः ।

महालयापूर्वपक्षे तु पूर्ववाक्ये संख्यावशात् कचिद्दिने दिन  
इति धीप्सावशात्पक्षमित्यादिष्वत्यस्तसंयोगद्वितीयावशात् कचित्स-  
कलादिशब्दवशादावत्तिथ्यभ्यासप्रतीतिः । अभ्यासपक्षेऽन्त्यदिने  
दक्षिणादानमिति यद्धोमाद्रिणोक्तं तेन च यत्सूचितं यावत्समाप्ति-  
पात्रैक्यं तदवश्यमुक्तमेव । निमन्त्रणादिविसर्जनान्तस्य श्राद्धप्रयोगस्यैव  
सार्यं प्रातर्होमवदवृत्तेः । कालस्य प्रयोगानुबन्धत्वेन तत्समुच्चय-  
वशात्प्रयोगावृत्तेरेवोचितत्वात् ।

सोमयागे तु प्रधानस्वरूपानुबन्धभूतदेवतासमुच्चयवशात्प्रधान-  
स्यैवावृत्तिः अत एव च यत्र देवतादिसमुच्चयकृता प्रधानमात्रावृत्तिः  
सोमयागग्रह्यकादिषु यत्र चोत्पन्नगतसंख्या कृता सैकादशप्रयाजस्त-  
सहोमकोटिहोमादिषु । तत्र तावदभ्याससमुदायवृत्तिर्धिधिप्रमेया  
जातिः । यत्र तु कालवशात्प्रयोगावृत्तिः सार्यं प्रातरग्निहोत्रदर्श-  
यौर्णमासिकाग्नेयादिषु तत्र प्रत्येकसमवेता सा । प्रतिनिमिस्तावृत्ति-  
तश्चास्या आवृत्तेरिदमेव विलक्षणं यद्वावृत्तिविशिष्टात्फलमिति ।  
केन च विशेषेण दक्षिणादानमात्रस्यैव सकृत्करणमुच्यते । प्रधान-  
मात्राभ्यासाभ्युपगमे हि आरादुपकारिणां सर्वेषामपि प्रधानपूर्वो-  
त्तरभाविनां तदुचितं पात्रानत्यर्थानां च ।

एवं निमन्त्रणादिविसर्जनान्तश्राद्धप्रयोगभेदे सत्यपि ब्राह्मणा-  
लामे किञ्चित्प्रयोगलोपभवेन चिकीर्षितसकलप्रयोगार्थमभिन्नैरेव  
पात्रब्राह्मणैः सह सकृदेषोपसंचादमात्रकरणाद्वाजसूय इत्यात्विजां  
तेषामधिष्ठानैक्ये भवति चेन्नवतु ।

\*कुशादभ्यादयो मन्त्रा ब्राह्मणाश्च बहुश्रुताः ।

न ते निर्माज्यतां यान्ति विनियोज्याः पुनः पुनः ॥

इति ब्राह्मणानां विनियुक्तविनियोगाविरोधात् । वरणभरणरूपे

तु निमन्त्रणवक्षिणादाने प्रतिआह्नप्रयोगं भिक्षे यथोचिते  
राजसूयवदेव ।

अत एव च पक्षआह्नार्थं ब्राह्मणैः सह सकृदेषोपसम्भादेऽपि  
तेषामाशौचेऽभ्यासान्तरे त्यागोऽन्येषां चोपादानम् ।

“निमन्त्रितस्य विप्रस्य स्वाध्यायाद्विरतस्य च ।

देहे पितृषु तिष्ठन्तु नाशौचं विद्यते कश्चित्” ॥

इत्यस्य वचनस्य शास्त्रीयनिमन्त्रणाभावेनाप्रवृत्तेः । तथा सत्यपि  
प्रयोगसंघस्य संभूयैकफलजनकत्वे सायं प्रातरग्निहोत्रवत्प्रति-  
तिथिसंकल्पभेदात्प्रतिपदि महालयापरपक्षआह्नं करिष्ये द्वितीयायां  
महालयापरपक्षआह्नं करिष्ये तृतीयायां महालयापरपक्षआह्नं करिष्ये  
इत्यादि । पाकभेदाच्चान्तराप्रतिबन्धानिश्चयेन केनचिदभ्यासेयत्ता-  
पक्षेणारब्धेऽप्येतस्मिन्आह्ने यद्यन्तराआह्नकभूराशौचोपनिपातस्तदा  
“आह्ने पाकपरिक्रिया” इत्युक्तमुख्यप्रारम्भाभावात्संकल्पाभावाच्च  
“प्रारब्धे सूतकं नास्ति” इत्यस्याप्रवृत्तेरनधिकारात्तत्र प्राप्तानां प्रयोगा-  
णामननुष्ठानमेव । तस्मिन् सति कृतानामपि प्रयोगाणां सह  
कार्यान्तराभावादफलत्वम् । तथा चाशौचापनमोक्षरं सकृदादिपक्षेण  
यावदुदोषावलि पुनर्महालयआह्नं कर्त्तव्यम् ।

प्रतिबन्धान्तरे तु प्रतिनिधिना तद्दशायां कर्त्तव्यम् । साय-  
मग्निहोत्रपौर्णमासानन्तरमाशौचोपनिपाते तु प्रातरग्निहोत्रदर्शयोः  
“वैतानीपासनाः कार्याः क्रियाश्च क्षुतिचोदनात्” इत्यधिकारप्रति-  
भसत्वादाशौचमध्येऽप्यनुष्ठानम् ।

यत्तु कृष्णपक्षे यजमानमरणसंभावनायां दर्शोष्टिपर्यन्ताग्निहोत्र-  
होमकरणपूर्वकं तदानीमेव दर्शस्यानुष्ठानं तद्वाचनिकं शुक्लपक्षे  
पुनराधाने सति गौणकाले दर्शानुष्ठानवत् ।

न तु तेषामपि संकल्पितत्वात्पूर्वकृतानां निष्कलत्वप्रसङ्गभयाद्वा ।  
कालाभावेन सायंकृतहोमसहकारिणः प्रातर्होमस्याप्यसंकल्पितत्वेन  
सायंप्रातर्होमास्तराखां द्युतरामसंकल्पितत्वात् । अनधिकारप्रति-  
षेधसहकार्यन्तराभावे निष्कलत्वस्यौचित्यापातत्वाच्च । अग्नीषोमी-  
यादिषट्साधनिकानुष्ठानाभावेनैकदेशादेव फलसंपत्तेः कल्पयितु-  
मशक्यत्वादित्यलमतिदूरं गत्वा ।

पञ्चदश-दश-सप्त-पञ्च-तिथिपक्षा ग्रहपुराणे दर्शिताः—

“अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु भाद्रं कुर्याद्दिने दिने ।  
त्रिमासहीमं पक्षं वा त्रिमासं त्वर्द्धमेव वा ।  
न सस्ति पितरश्चेति कृत्वा मनसि यो नरः ।  
भाद्रं न कुर्वन् न तस्य रत्नं पिबन्ति ते ॥  
यायश्च कन्यानुलयोः, क्रमादास्ते दिवाकरः ।  
तावच्छ्राद्धस्य कालः स्याच्छ्रद्धयं प्रेतपुरं ततः” ॥ इति ।

दिने विम इति शीघ्रतया पञ्चदशतिथिलाभः । स्पष्टञ्च वचनान्तरे—

“कन्यागते सक्षितरि दिनानि वश पञ्च च ।  
पार्वण्येनेह विधिना भाद्रं तत्र विधीयते” ॥ इति ।

अग्रेऽत्यन्तसंयोगद्वितीयाबलाद्दर्शादिति लाभः । दिनशब्दस्य  
पक्षप्रक्रमान्मन्त्रदिनपरतया तिथिपरत्वम् ।

“तिथिर्नैकेन विवसश्चान्द्रे माने प्रकीर्तिते” ।

इति विष्णुधर्मोत्तरात् । अतश्च पक्षस्य “अहोरात्रेण चैकेन  
शासनो दिवसः स्मृतः” इति लक्षितचतुर्विंशशासनदिनात्मकत्वे  
शङ्क्यत्वोक्त्यादिनात्मकत्वेऽपि वा न कापि क्षतिः । हासे तिथिद्वय-  
प्रयुक्तप्रयोगद्वयस्य तन्नेष्टानुष्ठानात् । कुतश्च यद्यपि शुभानुरोधेन

प्रधानावृत्तेरस्याप्यत्वात्पञ्चदशप्रयोगाणां च सकृत्करणदेव सिद्धरेक-  
दिनच्छेद एवोचितः । न च भवराश्रमतवदाहृत्यवृत्तिवचनम् ।  
तथाप्याचारदेकतिथिप्रयुक्तस्य भास्करस्यावृत्त्या प्रयोगेणाविच्छेदे-  
नैवानुष्ठानम् । किं तिथिप्रयुक्तं भास्करमावर्त्तनीयमिति तु भास्करकाल-  
स्यास्याधिक्येन विवेकव्यम् । एवमग्निमपक्षेष्वपि । तृतीयो  
भागस्त्रिभागः पक्षस्य पञ्चतिथयस्तद्धीनता आद्यानां घटसृणां  
चतुर्दशमात्रं वर्जनात् । एवमर्द्धत्रिभागपक्षयोरपि चतुर्दशीवर्जनम् ।

“नमस्यस्यापरे पक्षे श्राद्धं कुर्याद्दिने दिने ।

नैव नन्दादि वर्ज्यं स्यान्नैव वर्ज्यां चतुर्दशी” ॥

इति प्रतिपदादिपक्षे एव चतुर्दशीवर्जनवर्जनादितरपक्षेषु  
तद्वर्जनप्रतीतिः । ‘कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम्’ इति  
स्मृत्यान्त्यकृष्णपक्षे दशम्यादिपक्षे मनुना तद्वर्जनोक्तेः । न चेदमा-  
श्विनापरपक्षश्राद्धं ततो भिन्नं तस्यैव त्वत्र विशेषतः पुनरभिधानं  
प्रशंसनं च फलातिशयार्थमावश्यकत्वातिशयार्थं वा । नन्दादिवर्जनं  
तु न भवति संख्याहानिप्रसङ्गात् । अर्द्धं च पक्षस्यैव । उक्तपक्षयोः  
पक्षस्यैव भागितयान्वयादत्रापि तथौचित्यात् । न तु संनिधाना-  
न्निभागस्यार्द्धमिति कल्पतर्थादिसकलग्रन्थधिरुद्धं शूलपाण्युक्तं  
युक्तम् । पाठसंनिधेरकिञ्चित्करत्वात् । आनन्तर्यमचोदनेति न्यायात् ।  
शुद्धिसंनिधिस्तु त्रिभागान्वितस्य पक्षस्योत्तराध्याप्यस्यैव । अनन्तरं  
संबद्धः स्यात्परस्याप्यनन्तर इति न्यायात् । अन्यथा त्रिभागोऽपि  
त्रिभागहीनपक्षस्यैव स्यात् । उत्तरोत्तरहीनपक्षाभिधानौचित्यमात्र-  
स्यास्तु छन्दोऽनुपरोधात् । यदपि शूलपाणिनैवाप्यदप्यशोक्तं  
“त्रिभागहीनम्” इति ऋष्यदितिथिषु, त्रिभागमित्येकादश्यादिषु ।  
पञ्चपञ्चतिथीनामेव पक्षत्रिभागत्वात् ।

“उत्तरावयनाच्छ्राद्धे श्रेष्ठं स्यादक्षिणायनम् ।

चातुर्मास्यं च तत्रापि प्रसुप्ते केशवे दितम् ॥

मौल्यपद्याः परः पक्षस्तत्रापि च विशेषतः ।  
 पञ्चमूर्ध्वं च तत्रापि दशम्यूर्ध्वमतोऽप्यति ॥  
 तत्रायुकाथ तत्रापि शस्ता राज्ञस्त्रयोदशी ।  
 तत्राक्षयं भवेच्छ्राद्धं मधुना पायसेन च ॥  
 सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं भ्रातृमित्र नराधिप ।  
 पराक्रमोजी स्वपक्षः भ्रातृमेव तु कारयेत् ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरस्तम्बदाह ।

यत्तु “ऊर्ध्वं वा चतुर्ध्याः” इति कृष्णपक्षे दशम्यादाविति च  
 तस्मान्नाम्यकृष्णपक्षे । तेनाश्विनापरपक्षे कस्मिन्नपि पक्षे चतुर्दशीवर्जनं  
 न स्यादेवेति । तदप्ययुक्तम् । “भ्रातृं शस्त्रहतस्यैव चतुर्दश्यां  
 महालये” इति कालादशाद्युदाहृतवचनविरोधः । समान्यकृष्णपक्ष-  
 भ्रातृदस्याभेदाच्च । पञ्चमीप्रवृत्तेर्दशमीप्रवृत्तेरूर्ध्वमिति व्याख्यानेन  
 विष्णुधर्मोत्तराविरोधादत्रापि तत्तर्जमप्रवृत्तौ बाधकाभावात् ।  
 एतद्व्याख्यासंबन्धि स्पष्टमश्विनापरपक्षाधिकारे देवोपुराणम्—

‘कम्बाराख्ये तु रत्नावशे पूजा कार्या यथाविधि ।  
 भौजर्तुं तिथिमासाद्य याचञ्द्रार्कसंगमम् ॥  
 तत्रापि महती पूजा कर्त्तव्या पितृदेवते ।  
 श्रुते पिण्डप्रदाने तु ज्येष्ठपुत्री विवर्जयेत्’ ॥ इति ।

भौजर्तुं पञ्चमी । चन्द्रार्कसंगमो दर्शः ।

श्लोक—

“विषयस्यपदादिति र्वग्राहणव्यतिनाम् ।  
 चतुर्दश्यां क्रिया कार्या अन्येषां तु विगर्हिता” ॥ इति ।

मरीमिवचने या चतुर्दश्यामशस्त्रहतादिभ्रातृनिन्दा सा  
सामान्यकृष्णपक्षभाद्रविषय न तु महात्म्यापरपक्षभाद्रविषय ।  
प्रकरणभेदेन सामान्यविशेषकृष्णपक्षभाद्रमेवैवंगतम् । इतरथा  
संक्रमस्यादिप्रयुक्तस्याप्यशस्त्रहताभाद्रस्य चतुर्दश्यां भिवेधापत्तेरित्यपि  
शस्त्रप्राप्त्युक्तिर्निरस्ता वेदितव्या । न ह्यसंनिधिमात्रं प्रकरणात्तर्क  
किमप्युक्तानुपादेयसम्बन्धसद्वृत्तः सः । अपत्यमिहानार्थं तस्या-  
वश्यापेक्षितत्वात् । इह तु कृष्णपक्षरूपानुपादेयसम्बन्धः प्रत्यभिज्ञा-  
हेतुरेवेति विपरीतम् । प्राप्तस्यैव तु कृष्णपक्षसामान्यभाद्रस्य विशेषेण  
तत्र स्मृतिपुराणादौ पुनरभिधानफलातिशयाभिधानार्थमकरणे  
प्रत्यवायातिशयाभिधानार्थं चैत्युक्तम् ।

अत्र च क्वचित् “अश्वयुक्कृष्णपक्षे” इति, क्वचित् “नभस्यस्यापरे  
पक्षे” इति यदभिधानं तदेकस्यैव पक्षस्य कृष्णादिशुक्लादिभेदभिन्नमा-  
सद्वयेन । तस्यैवोपलक्षणात् । अत एव विष्णुधर्मोत्तरे “ग्रीष्मपक्षाः  
परः पक्षः” इत्येवोक्तम् ।

“आषाढीमवधिं कृत्वा यः स्यात्पक्षस्तु पञ्चमः ।  
तत्र भाद्रं प्रकुर्वीत कन्या गच्छतु वा न वा ॥  
अगतेऽपि रवौ कन्या भाद्रं कुर्वीत पक्षतः ।  
आषाढ्याः पञ्चमः पक्षः प्रशस्तः पितृकर्मसु ॥  
शक्रध्वजनिपाताङ्गो यः स्यात्पक्षस्तु पञ्चमः ।  
स विज्ञेयोऽपरः पक्षः भाद्रं तत्र विधीयते” ॥

इत्येवमादीनि जातृकर्ण्यजाबालकाष्णाजिनिमभृतीनां बहूनि  
वचनानि स्पष्टं चान्द्रमासप्रदणद्योतकान्यप्रमाणौक्यम्—

कन्यागते सवितरि पितृराजानुशासनात् ।  
अधेःप्रेतपूरी मृत्या यावद्भुभिरुद्दर्शनम् ॥

ततो धूम्रिकः श्रायसते निष्प्रशाः पितरो नृप ।  
 पुनः स्वमवर्तं यान्ति शार्पं दत्त्वा सुदाहणम् ॥  
 सूर्ये कन्यास्थिते भ्रात्रे यो न कुर्याद्गृहाभमी ।  
 कुतस्तस्य भवं पुत्राः पितृनिःश्वासपीडिताः ॥

इत्येषमादिषु वचनेषु कन्यासम्बन्धेनैव भ्रात्रविधानादुग्रहपुरा-  
 णादिगतमाश्विनपदमपि जीमूतवाहनमतेन शक्यैव तात्पर्यग्राहक-  
 वशाद्वा लक्षणयापि सौराश्विनपरमेव । नभस्यपदमपि "तुलामकर-  
 मेषु प्रातः स्नायी भवेन्नरः" इत्यादिकार्तिकमाद्यवैशाखज्ञानादि-  
 विधायिषु वचनदर्शनात्मीनादिविवेच । चैत्रादित्वस्यौत्सर्गिकत्वेऽपि  
 "मीकमेवयोर्मेघवृषभयोर्था वसन्तः" इति वचनात्सर्वतुमासानां  
 वैकल्पिकत्वेन कन्याया भाद्रपदत्वस्यापि संभवात्तत्परमेव  
 प्रमादादिना मलमासरवाद्वा—

"मासि कन्यागतो भानुरसंकान्तो भवेद्यदि ।

दैवं पित्र्यं तदा कर्म तुलास्थे कर्तुरक्षयम्" ॥

इति वचनात् कन्यायामकरणेऽनुकल्पत्वेन तुलामास्यर्थं चेति  
 यत्केचित्प्राम्यन्ते तदप्यनेन विष्णुधर्मोत्तरवचनेनापहस्तितं द्रष्टव्यम् ।  
 अङ्गपुराणे पौर्णमास्यस्तमासक्रमेणैव सकलकृत्यामिधानाच्च । यद्यदि  
 न—

"इन्द्राग्नी यत्र हूयेत मासादिः स प्रकीर्तितः ।

अग्निषोमौ स्मृतौ मध्ये समासौ पितृसोमकौ" ॥

इति मासलक्षणवशान्मासशब्दस्तद्विशेषवचनाच्च चैत्रादिशब्दा  
 दर्शने मुख्यास्तथापि कल्पतात्पर्यवशात् लक्षणयापि पौर्णमास्यस्त-  
 मप्यत्रैव व्याख्यम् ।

सङ्कल्पस्तु "भावाख्याः पञ्चमे पक्षे" इति नागरक्षएडवचन-  
 मूलकः पूर्वमेव दृष्टि इति बह्वक्षे महात्म्यावरपक्षे ।

केचिदत्र सर्वान् पिण्डदाननिषेधाम्महालयश्चाहविषयत्वहेतु-  
प्रमाणगन्धशून्यानपि तद्विषयाङ्कुलान्ननिषेधानपि च स्वमत्येव  
पिण्डदानमात्रविषयान् परिकल्प्य प्रतिपक्षादिपक्षेऽपि पिण्डदानरहितं  
सांकटिकविधानेनैव आङ्गं कर्त्तव्यमिति वदन्ति । तन्निर्मुक्तम् ।

अत्र च—

कन्यागतरवियुक्तानि दिनान्यतिप्रशस्तानि ।

“पक्षान्तरेऽपि कन्यास्ये रघौ आङ्गं प्रशस्यते ।

कन्यागते पञ्चमे तु विशेषेणैव कारयेत्” ॥

इति हेमाद्रिपुत्रादितपुराणात् ।

नित्यं अत्र आङ्गम् ।

“प्रावृषोऽन्ते यमः प्रेतान् पितृभ्यां यमाक्षयम् ।

विसर्जयति मानुष्ये शून्यं कृत्वा स्वर्गं पुरम् ॥

क्षुधासार्ताः कीर्त्तयन्तस्ते दुष्कृतं यस्वयं कृतम् ।

काङ्क्षन्ति पुत्रपौत्रेभ्यः पायसं मधुसूयतम् ॥

तस्मात्तस्मिन् विधिना तर्पयेत्पायसेन तु ।

मध्वाज्यतिलमिश्रेण तथा शीतेन जाम्बसा ॥

प्राक्षमात्रं परं त्वय्यैर्दत्ते यः प्राप्नुयात्तरः ।

मिक्षामात्रेण यः प्राणान् संधारयति वा स्वयम् ॥

यो वा संधारयेद्देहं प्रत्यहं स्वात्मविक्रयात् ।

आङ्गं तेनापि कर्त्तव्यं तैस्तैर्द्रव्यैः सुसंचितैः” ॥

इत्यादित्यपुराणात् ।

“शाकेनापि नापरपक्षमतिक्रामेत्” इति कात्यायनवचनाच्च ।

“आवाक्याः पञ्चमे पक्षे यः आङ्गं न करिष्यति ।

शाकेनापि दरिद्रोऽपि सोऽस्त्यज्जत्वमुपेक्ष्यति ॥



आसनं शयनं भोज्यं स्पर्शनं भाषणं तथा ।

तेन सार्द्धं करिष्यन्ति ये ते पापतमा मराः ॥

इति नागरस्यष्टे प्रत्यवायश्रवणाच्च ।

काम्यं च—

“पुत्रानायुस्तधारोग्यमैश्वर्यमनुत्तमं तथा ।

प्राप्नोति पञ्चमे दत्त्वा भाञ्जं कामांश्च पुष्कलाञ्च” ॥

इति काम्यांश्चिन्तितवचनात् । यदि च केनचित्प्रतिषन्नेनैतत्पक्षमध्ये  
सकृत्पक्षेणापि भाञ्जं न जातम् । तदेतद्वनम्बरशुक्लपञ्चमीं यावत्कस्मि-  
न्निधुदिने काम्यम् ।

“इत्ते वर्षासु काम्यास्ये शाकैनापि गृहे वसन् ।

पञ्चम्योरन्तरे कुर्यादुभयोरपि पक्षयोः” ॥ इति यमवचनात् ।

उभयोः कृष्णशुक्लयोः पक्षयोरुत्तमस्त्वन्धिम्योः पञ्चम्योरन्तरे  
कृष्णपञ्चम्युपक्रममभूतिशुक्लपञ्चम्यन्तं यावत्कस्मिन्निधुदिने भाञ्जं  
कुर्यादिति मिनामहीनपक्षे च कृष्णपञ्चम्यादि । तस्य खोपलक्षणत्वात् ।  
कृष्णपक्षेकाप्यमावास्यापर्वणस्यासु तिथिषु भाञ्जस्य बहुभिर्वचनैः  
प्राप्तत्वादुत्तरपञ्चमीपर्यन्ततिथीनां प्रथमानुकरूपत्वेन विधानार्थमेवेदं  
वचनम् । तत्राप्यसंभवे तुलासंक्रान्तिं यावत्कस्मिन्निधुदिने । तत्राप्य-  
संभवे बुद्धिकसंक्रान्तिं यावत् ।

“यावच्च काम्यानुलयोः क्रमाद्वास्ते दिवाकरः ।

तावच्छ्राद्धस्य काळः स्याच्छून्यं प्रेतपुरं ततः” ॥

इति श्रद्धपुराणात् ।

काम्यानुलयोः क्रमावस्थानस्य प्राप्तत्वादेव क्रमादित्युत्तरप्रान्वेति ।  
श्राद्धकाळस्य काळः स्थादिति । शारतम्येनेत्यर्थः । तथा च  
नागरस्यष्टेऽपि काम्यापेक्षया शुक्लाया अनुकरूपत्वं दर्शितम् ।

“न वदाति नरः आह्नं पितॄणां चन्द्रसंक्षये ।  
 क्षपिताशापरीताङ्गाः पितरस्तस्य कुक्षिताः ॥  
 प्रेतपक्षे प्रतीक्षन्ते गुरुवाङ्मसमन्विताः ।  
 कर्षका जलदं यद्वह्नियान्तमतन्द्रिताः ॥  
 प्रेतपक्षेऽप्यतिक्रान्ते यावत् कन्यागतो रविः ।  
 तावच्छ्राद्धं प्रयाच्छ्रान्ति दत्तं वै पितरः सुतैः ॥  
 ततस्तुलागतेऽप्येके सूर्ये वाच्छ्रान्ति पार्थिव ।  
 आह्नं स्ववशाजैर्दत्तं क्षुतिपासासमाकुलाः ॥  
 तस्मिन्नपि व्यतिक्रान्ते काले वृश्चिकगे रयो ।  
 निराशाः पितरो दीमास्ततो यान्ति निजालयम् ॥  
 मासद्वयं प्रतीक्षन्ते गृहद्वारं समाधिताः ।  
 कायुभूताः पिपासार्ताः श्रुत्वासाः पितरो नृणाम् ॥  
 यावत्कन्यागतः सूर्यस्तुलास्थश्च महीपते” इति ।

तत्रापि कात्तिकमाषास्यायां विशेषतः कार्यम्—

“येयं दीपान्विता राजन् श्याता पञ्चदशी भुवि ।  
 तस्यां दद्यान्नक्षेदत्तं पितॄणां वै महालये” ॥

इति भविष्यवचनात् । “पञ्चदश्यमाषास्याश्याता” इत्युक्तत्वात् ।  
 तस्यामेव च—

“दीपमालाश्च कर्त्तव्याः शकन्या देवपृष्ठेषु च ।  
 रथ्यापराशमशानेषु नदीपर्वतसानुषु” ॥

इत्यादिना ब्रह्मपुराणे बहुदीपदानविधानात् ।

यद्यपि कवित्कात्तिकपौर्णमास्यामपि दीपदानं विहितं  
 स्यात्तथाप्यमाषास्यैव ग्राह्या । कृष्णपक्षस्य पिण्डे प्रशस्तत्वात्,

दीपावलीत्वेन तस्या एव कथातत्वाच्च । अमावास्यायां च तत्रप्रयुक्त-  
भाद्रप्राप्तावपि महालयप्रयुक्तमप्राप्तं शक्यत एव विधातुम् । आङ्ग-  
मात्रप्राप्तिश्च कर्त्तिक्यामप्यविशिष्टा ।

“आषाढ्यामथ कर्त्तिक्यां माघ्यां ज्येष्ठां वा द्विजान् ।

तर्पयेत्पितृपूर्वं तु तदस्याक्षयमुच्यते” ॥ इति धर्मवचनात् ।

यच्च महालयदर्शानन्तरप्रतिपदि जीवन्पितृकैः क्रियते मातृ-  
महश्राद्धम्, यच्च स्मृतिरत्नावल्यादिनिधननिर्माणकाले प्रतिपद्येव  
तस्यामिदानीं तु महालयान्तगंतनद्यभ्यां जीवन्पितृकैरेव क्रियते  
मातृश्राद्धम्, अपुत्रपितृव्यज्येष्ठप्राप्तादिश्राद्धं च तत्तन्मृत्तिविधौ  
तत्तदधिकारिभिः क्रियते, तदपि तत्तत्कालेषु कथञ्चिज्ज्ञातमेतेष्वेव  
शुक्लपञ्चमीपर्यन्तदिषु गौरीगौरीतरादिकालेषु कर्त्तव्यम् । तस्यापि  
कन्योपलक्षितपक्षनिमित्तमिदं । तच्च व्यवस्थापितं भूक् ।

अथ च यथा कृष्णपक्षस्य मान्यप्रयुक्तं श्राद्धमाहिताग्नेरमा-  
वास्यायामेव भवति न त्वितरेषामिदमित्यस्यामपि तिथौ । अमा-  
वास्यायां तु फल्गुतिथयमात्रम् । “न द्यौर्न चिना आह्वमाहिताग्ने-  
द्विजन्मनः” इति मनुवचनात् । इदं हि यच्च न आहिताग्नेर्दर्शश्राद्ध-  
तिरिक्तश्राद्धनिषेधार्थं प्रतिसाम्बत्सरिकादिश्राद्धाभावप्रसङ्गात् ।  
दर्शपदे श्राद्धलक्षणाप्रसङ्गात् । नियममात्रे संभवत्यपूर्वनिषेधपरत्वे  
गौरवाच्च । एतेन दर्शश्राद्धसदृशानां साधारणकालकानामेव  
श्राद्धानामर्थं प्रतिषेधा नासाधारणकालकानामाधिकादीनामित्यप्य-  
वास्तम् ।

किन्तु “कृष्णपक्षप्रयुक्ते श्राद्धे सकृदेव यस्यां कस्यांचित्तिथौ  
कर्त्तव्ये दर्शकालनियमार्थम्” इति पार्यसारथिमिश्रप्रभृतिभिर्व्या-  
ख्यातम् । तथा महालयपरपक्षश्राद्धमपि सकृत्पक्षे दर्श एवाहिताग्ने-  
र्भवति । प्राप्ते सकृत्त्यसामान्ये तत्र कालविशेषनियममात्रकरणे लाघवेन

तत्रैव पक्षे पूर्ववचनप्रवृत्तेः “पुरावाचः प्रवदितोर्निर्वपेत्” इत्यस्येव  
प्रातःकालीनप्रधानाङ्गनिर्वापे । पक्षान्तराणि त्वाहिताग्नेरपि भव-  
न्त्येव । अनेनैव न्यायेन—

“सन्ध्यासिनोऽप्यादिकादि पुनः कुर्याद्यधातिथि ।

महालये तु यच्छ्राद्धं द्वादश्यामेव तद्भवेत्” ॥

इत्यपि वचनं सकृत्पक्षविषयमेव ।

यस्तु—आहिताग्नेः पित्रादिवर्षिकश्राद्धं दर्शकसंध्यश्राद्धप्रकारेण  
त्रिपुष्योद्देशेन विना “प्रतिसम्प्रत्सरं श्वेदम्” इत्याद्युक्तप्रकारेणैकोद्देशेन  
न भवतीत्याहिताग्निकर्तृकाद्विके पार्षणप्रकारनियमार्थत्वेन केषां-  
चिन्मनुष्यवचनस्य व्याख्यानं तद्वर्षिकश्राद्धस्य मनुस्मृतौ विशेषतोऽ-  
संनिधानाददर्शपदे लक्षितलक्षणापेक्षायुक्तम् । आहिताग्नेर्दर्शश्राद्धमेव  
नियतं तेन विनाम्यश्राद्धं तु तस्य न नियतमिति नियतपदाध्या-  
हारेण मेधातिथिव्याख्यानं कथञ्चिदुच्यते नाम ।

कैश्चित् “न दर्शेन विना” इत्यस्य कृत्तपक्षश्राद्धविषयत्वमभ्यु-  
पेत्यैव “न पैतृयश्चियो होमो लौकिकेऽग्नौ विधीयते” इत्यस्य पूर्वाङ्गस्य  
तत्र हेतुत्वेनेत्यं व्याख्यानं कृतम् । आहिताग्निना सर्वाधानिना श्राद्ध-  
रूपपितृयज्ञाङ्गभूतो होमः “स्मार्त्तं कर्म विवाहाग्नौ” इति विहिते  
आपासने तादृशकर्तुं न शक्यते । लौकिके तु स न विधीयते । अग्नेः  
प्रतिनिध्यभावः । प्रत्युत—

“साम्निरग्नायनग्निस्तु द्विजपाणावधाप्सु वा ।

कुर्यादग््नौ क्रियां नित्यं लौकिकेनेति निश्चितम्” ॥

इति हेमाद्रधुदाहृतस्मृतिवचनेन निषिध्यते । साम्नित्वाच्चा-  
नाग्निकस्य विहिते पाण्यादौ न भवति । परिशेषात्त्रेताग्नावेव

कर्त्तव्यः । तत्रापि दक्षिणाग्नावेव । पिङ्गकर्मधिकरणत्वेन तस्य  
 दृष्टत्वात् । “अयं पितृणामग्निः” इत्यादिमन्त्रवर्णाञ्च । स च दर्शान्य-  
 दिने न लभ्यते । यदि हि आर्द्धीयहोमोऽपि स्वार्थतया तस्य  
 विहरणमाहरणं वा प्रयुञ्जीत ततस्तत्रापि स लभ्येत स च तदा  
 तत्प्रयुञ्जीत, यदि कापि तत्प्रयुक्तिं विना तं न लभेत । शक्नोति तु दर्शं तां  
 विनापि दर्शयागार्थविहरणाद्रेरेव तं लब्धुम् । अत एव विद्वानयोगि-  
 नाप्युक्तम्—“पिरुदपितृयज्ञानन्तरभाविनि दर्शध्राद्धे विद्वतदक्षिणाग्नेः  
 संनिधानात्” इति । तस्मादेतस्माद्धेतोराहिताग्निना सर्वाधानिना दर्शं  
 एव कृच्छ्रपक्षध्राद्धं कार्यं नान्यदिन इति ।

तदिदमप्युक्तम् । साक्षाद्वचनं विना आर्द्धीयहोमस्य औत्तेऽग्नौ  
 कर्त्तुमशक्यत्वात् । तथाहि । न तद्यदग्नीर्ना प्रयोजनाकाङ्क्षया  
 स्मार्त्तं कर्मणि विनियोगः । असंयुक्तोत्पन्नानामपि तेषां वाचनि-  
 कौर्द्धमादिभिरेव प्रयोजनाकाङ्क्षाशान्तेः वचनमपि “हुत्वाग्नीं  
 पितृयज्ञवत्” इत्यादि यद्यपि सामान्यविषयं तथापि न औत्ताग्निपरम् ।  
 विषये लौकिकं स्यादिति ध्यायात् । किमुत “गृह्याणि वक्ष्यामः” इति  
 प्रतिज्ञानाद् “गृह्यगतं कर्म स्मार्त्तं विद्याहोमौ” इत्युक्तत्वाच्च ।  
 स्मृतिगतमप्यौपासनाग्निपरमेव तदा तत् । न च “पितृयज्ञवत्” इत्यपि  
 देशादक्षिणाग्निप्रामाण्येति शम्भुशङ्खधराशुक्तं युक्तम् । अग्नेरुपदेश-  
 सिद्धत्वेनगतिदेशस्य तद्विषयमविषयत्वात् । अन्यथाग्नौविषयस्य  
 वैयर्थ्यापातात् । अत एव च न तस्य दक्षिणाग्निपरत्वमपि ।  
 तदुपादाने हि कदाचिदतिदेशाद्विषयाग्निरेव प्राप्नुयदिति  
 तन्निवृत्त्यर्थमौपासनाग्निपरमेव तत् । एकस्यैवाग्निशब्दस्य गृह्या-  
 ग्निमन्तं प्रति तत्परत्वं सर्वाधानि च प्रति दक्षिणाग्निपरत्वं  
 कल्प्यावयम् । तेन गृह्येषु स्मृतिषु चाग्निपदेन गृह्याग्नेरेव प्रह्ला-  
 दस्यैव सर्वथा निरुत्तेरिदं—“अन्यभावे तु विप्रस्य पाशाबधोप-  
 पादयेत्” इति मनुवचनात्वाच्चावेव आर्द्धीयो होमो युक्तः । कव-

अथादिपदैरपि गृह्यान्तिरहित पक्षेऽप्यते । अत एव होमस्याधिकरणा-  
काङ्क्षाया दक्षिणाग्निप्राप्तिरित्यपि न युक्तम् । सत्यामप्याकाङ्क्षायां  
पाथनिकेन पाणिनैव तन्निवृत्तेः । अस्तुतस्तु न होमस्याधिकरणा-  
काङ्क्षा । देवतोद्देशत्वात्पूर्वकप्रक्षेपमात्ररूपत्वात् । अत एव “यदा  
हवनीये जुहोति” इत्यपूर्वविधिरेव न नियमविधिरित्युक्तं “न  
देवताग्निशब्दक्रियम्” इत्यत्राधिकरणे (१) । संनिधानमात्रं त्वकिञ्चि-  
त्करमाहवनीयाद्यतिप्रसक्तं च ।

अथैतदपरितोषादेव मिताक्षरायामुदाहृतम्—

“आहिताग्निस्तु जुहुयाद् दक्षिणाग्नौ समाहितः ।

अमाहिताग्निस्त्वौपस्ये अग्न्यभावे द्वित्रेऽप्सु वा” ॥

(१)—देवताग्निमन्त्रक्रियाणां प्रतिनिध्यभाव इति सिद्धान्तः ।  
यद्योक्तं जैमिनीयन्यायमालायाम्—

“देवताग्निमन्त्रोक्षणादावस्ति प्रतिनिधिर्न वा ।

पुरोवास्तीह यन्मुख्ये कार्यं तच्चेति नास्त्यसौ ॥

“आग्नेयोऽष्टाकपालः” “सौर्यं चरुम्” । इत्याद्युक्ता अग्नि-  
सूर्यादयो देवाः, आहवनादयोऽग्नयः, “बर्हिर्देवसदनं दामि” इत्यादयो  
मन्त्राः, प्रोक्षणादयः क्रियाः, एतेषां देवादीनामपचारे द्रव्यव्यति-  
निधिरस्ति इति चेत् । नैवम्—कार्यसिद्धयभावात् । पुरोडाशनिष्पादनं  
कार्यं व्रीह्यपचारेऽपि नीचारेण सिद्धयति । देवादिकार्यं तु नाम्येन  
सिध्यति । न ह्याग्नेययागो विष्णुना तिष्ठत्यते । नाप्याहवनीयकार्यो  
होमोऽसंस्कृतेन वह्निना सिध्यति । नापि “बर्हिर्देवसदनं दामि”  
इत्येतन्मन्त्रसाध्यमर्थप्रकाशनमन्येन मन्त्रेण सिध्यति । नापि प्रोक्षण-  
कार्यमदृष्टमविहितेनाभ्यर्थं विहितेन वा क्रियन्तरेणापि सिध्यति ।  
तस्मात्—नास्ति देवादीनां प्रतिनिधिः ।

इति वचनमेव सर्वाधानिनः आद्वीयहोमे दक्षिणाग्निप्राप-  
कत्वेनाभिमतम् तर्हि औतेष्ट्यादिभिरिवाप्रथोजकलक्षणाभावाच्छ्रा-  
द्धीयहोमेनापि तस्य विहरणादिप्रयुक्तिसमवाद्दर्शान्स्थविनेऽपि दक्षि-  
णाग्निः सुलभ एव । अत एवोक्तं वायुपुराणे—

“आहुत्य दक्षिणाग्निं तु होमार्थं वै प्रयत्नतः ।

अग्न्यर्थं लौकिकं वापि जुहुयात्कर्मसिद्धये” । इति ।

अग्न्यर्थं “स्मार्त्तं कर्म विवाहाग्नौ” इति स्मार्त्तकर्माधिकृतौपासना-  
ग्न्यर्थं तत्कार्यमिति वाच्यमिति । ‘न पैतृयहिये, इत्यस्य “न दर्शेन”  
इत्यत्रार्थं हेतुत्वेन व्याख्यानं यत्किञ्चिदेव । वाचनिक एव त्वयमर्थो  
“न दर्शेन गिनत आहुमाहिताग्नेर्हिजन्मनः” इति दूयोरप्याहिताग्न्योः ।  
“न पैतृयहिये” इति तु वायुपुराणोक्तलौकिकनिषेधार्थं पृथगेव  
वाक्यम् । निविध्यते च ऋष्यन्तरोक्तसृष्यन्तरेण “यदुच्यते द्विजाती-  
नाम्” इतिषट् ।

न च वायुपुराणमतं लौकिकपदं गृह्णाग्निपरम् । अग्न्यर्थमित्य-  
ङ्गपदं च स्ववाक्यप्रकृतदक्षिणाग्निपरम् । तेनान्नौ करणहोमे दक्षिणा-  
ग्निरेव मुख्यस्तद्भावे गृह्णाग्निरनेन विधीयत इति वाक्यम् । स्ववा-  
क्यप्रकृतपरामर्शस्य सर्वनाम्ना तत्तद्विशेषशब्देनैव वा दूष्टत्वात्सामान्य-  
वाचिनाभिराभ्येन दक्षिणाग्निपरामर्शानुपपत्तेः । अविधिकृतविशेष-  
परत्वं तु सामान्यशब्दस्य “धीहीन् प्रोक्षति” इत्यादिषु बहुशो दूष्टम् ।

किञ्च गृह्णास्मृत्युक्तकर्मसु न्यायाह्वाक्याद्योत्सर्गतो गृह्णाग्निरेव  
मुख्यस्तदसंभवेऽपवादत्वेन वा पाठ्यादिवदक्षिणाग्निविधीयत इत्ये-  
वोचितम् । अत एव मिताक्षरायां ‘कर्म स्मार्त्तं विवाहाग्नौ’ इत्यस्या-  
पवाददर्शनादित्युक्त्वा “आहिताग्निस्तु” इत्यादिवाक्यं लिखितम् ।  
सर्वाधामिच्छियत्वं च तस्योक्तमित्यलं प्रसङ्गागतेन ।

महाकृपापरफल्गुस्तदावभस्यां च तन्निमित्तं आहुं महाफलम् ।

“भरणी पितृपक्षे तु महती परिकीर्तिता ।

अस्यां श्राद्धं कृतं येन न गत्याश्राद्धकुरुवेत्” ॥

इति मत्स्यपुराणात् ।

### कृष्णपक्षे त्रयोदशीश्राद्धविवेचनम् ।

श्राद्याश्चैव त्रयोदश्यां श्राद्धे किञ्चिद्विचार्यते । तच्च यद्यपि  
“मघायुक्ताय चत्वारिंशत् राज्ञस्तत्रयोदशी” इति पूर्वोदाहृतद्विष्यु-  
धर्मोत्तरवचनम्,

“श्राद्याः कृत्वाः प्रश्नमे पक्षे गयामभ्याष्टमी स्मृता ।

त्रयोदशी गजच्छाया गयानुल्ये तु पैतृको” ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणाच्चापरपक्षनिमित्तमेव येन केनापि सकृत्पक्ष-  
भिन्नेन पक्षेण त्रयोदश्यां कियमाणं श्राद्धं त्रयोदशीश्राद्धमिति  
प्रतीयते । तथापि भिन्नमेवेदं तस्मात् ।

“यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात् त्रयोदशीम् ।

तदप्यक्षयमेव स्याद्धर्षास्तु च मघास्तु च ॥

यद्दाति गयामथश्च सर्वमानन्त्यमश्रुते ।

तथा चर्षात्रयोदश्यां मघास्तु च विशेषतः ॥

प्रौष्ठपद्यामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशीम् ।

प्राप्य श्राद्धं प्रकर्त्तव्यं मधुना पायसेन वा ॥

श्राद्धकालममावास्या नित्यं पार्थिवस्तमम् ।

पौर्णमासी तथा माघी श्राद्धणी च नृपोत्तम ॥

प्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णत्रयोदशी ।

अष्टकान्वष्टकास्तिष्ठस्तथैव च नृपोत्तम ॥

पतानि श्राद्धकालानि नित्यान्याह प्रजापतिः ।

श्राद्धमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते” ॥



अमावास्या तिस्रोऽष्टकास्तिस्रोऽन्वष्टका माघी प्रौष्ठपद्यूर्ध्वं कृष्णा-  
त्रयोदशीत्यादिषु मनुयाह्नवद्वयविष्णुधर्मोत्तरविष्णुस्मृत्यादिगतस्पष्ट-  
विधिष्वन्येनैकस्मृतिपुराणगतपितृगाथारूपार्थवादोभेयविधिवचनेषु  
चापरपक्षनिमित्तस्य आहस्य प्रत्यभिज्ञानात् । यद्यपि चायं  
त्रयोदशीविशेषः कृष्णपक्षाविनाभूतस्तथापि न तच्छ्राद्धाविनाभूतः  
सकृत्पक्षे तत्र तदभावात् । येन तदुपस्थापयेत् । कृष्णपक्षविशेषस्तु  
कृष्णपक्षसामान्यनिमित्तश्राद्धाविनाभूतस्तदुपस्थापयत्येवेति ततो  
महालयापरपक्षश्राद्धस्याभेदो युक्तः ।

पूर्वोक्तवचनैश्च नित्यत्वाद्यगमात्प्रकरणात्तराच्च कृष्णपक्षसामा-  
न्यविहिताच्च काम्यश्राद्धादपि मिश्रम् । न ह्यश्राद्धोद्देशपूर्ण-  
मासादिवत्कामनिमित्तसंयोगभेदात्प्रयोगमात्रभेदो न कर्मस्वरूपभेद  
इति संभवति । एकोत्पत्तिविधिसंनिध्यभावेन कर्मस्वरूपभेदापवाद-  
कस्य संनिधौ श्रव्यभागादिति न्यायस्य तद्वदत्राभावात् । तेनात्र  
कर्मभेद एव । युगादिश्राद्धास्तु त्रयोदशीश्राद्धं न मिश्रते । त्रयोदशी-  
विशेषस्य युगादिस्वाविनाभावात् । तस्य च पुनर्विधिर्मन्वादिस्मृत्या-  
दिषु तावद्युगादिसामान्यश्राद्धविधेरभावाद्युक्त एव । यदि कश्चित्त्रि-  
ज्जाप्येतस्य विधिः स्यात् । सोऽयमविषुवमहालयादिवदावश्यक-  
त्वात्थः फलातिशयार्थश्च भविष्यति ।

अत एषोक्तं ब्रह्मपुराणे—

"यो नाम वर्द्धयेद् देहं प्रत्यहं स्वार्थविक्रयात् ।  
श्राद्धं तेनापि कर्त्तव्यं तैस्तैर्द्रव्यैः सुसंचितैः ॥  
त्रयोदश्यां विशेषेण वर्धामु च मघासु च ।  
नास्मात्परतरः कालः श्राद्धेष्वन्यस्तु विद्यते ॥  
यदत्र साक्षात्पितरो गृह्यस्यमृतमक्षयम्" इति ।

अत्र च यद्यपि बहुषु वचनेषु मघायुक्तैव त्रयोदशी श्राद्ध-  
काङ्क्षेन भ्रूयते तथापि क्षेत्रज्ञादि प्रौष्ठपद्यपरितनी सा तथा

भवत्येव । “मौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णा त्रयोदशी”, “मौष्ठपदार्धे  
कृष्णत्रयोदशी” इत्यादिवचनेभ्यः ।

“अपि जायेत सोऽस्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।

प्रावृद्कालेऽसिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः ।

मधुप्लुतेन यः भ्रातृं पायसैव समचरेत् ।

कार्तिकं सकलं वापि प्राक्छाये कुञ्जरस्य च” ॥ इति ।

“अपि नः स कुले जायाद्यो नो दद्यात्त्रयोदशीम् ।

पायसं मधुसर्पिभ्यां प्राक्छाये कुञ्जरस्य च” ॥

इति च विष्णुसम्वादिस्मृतिगतासु पितृगाथासु च त्रयोदशी-  
मात्रप्रशंसनात् । “कार्तिकं सकलं वापि” इति च पृथगेव प्रशंसोभेयः  
सकलकार्तिकध्यापिनो मधुप्लुतपायसप्रव्यक्तस्य भाद्रस्य विधिः ।  
“प्राक्छाये कुञ्जरस्य” इति च तथैवापराह्निकहस्तिच्छायाकरूपदेशाङ्ग-  
कस्य । अत एव महाभारते—

“अपि नः स कुले जायाद्यो नो दद्यात्त्रयोदशीम् ।

मघासु सर्पिणा युक्तं पायसं दक्षिणाधने ।

अजिनं सर्वलोहेन मघासु च यतव्रतः ।

हस्तिच्छायासु च तथा कर्णध्वजनघोजितम्” ॥

वर्षास्त्विति च त्र्यृतुसम्बन्धसराभिप्रायेण मासचतुष्टयात्मकं  
पर्यर्तुमभिप्रेत्य । तथा च महाभारते—

“चतुरो वर्षिकान्मासान् यो मासं परिवर्जयेत् ।

अत्वारि भद्राण्यामेति कीर्त्तिमायुर्यशो बलम्” इति ।

यतीनधिकृत्य वशिष्ठेनाप्युक्तम्—“न चिरमेकत्र वसेदन्यत्र  
वर्षाकालात्, धावणादयश्चत्वारो मासा वर्षाकालः” इति ।

पृथङ्मघाग्रहणं भारतवचने महालयपक्षगायातः केवलमघाया  
अपि त्रयोदशीवच्छ्राद्धकालत्वार्थम् । तथा च वशिष्ठेर्वापि केवलमघासु  
श्राद्धमुक्तं वर्षासामुखेन—

“पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।  
उपासते सुतं ज्ञातं पिण्डं शकुना इव ॥  
मधुमांसैश्च शाकैश्च पयसा पायसेन च ।  
एष नो दास्यति श्राद्धं वर्षासु च मघासु च” इति ।

उभययोगे तु फलातिशयार्थत्वलक्षणं प्राशस्त्यम् ।

“योगो माघाग्रयोदशयोः कुञ्जरच्छ्रायसंज्ञितः (१) ।  
अध्वन्मघायां सिद्धे च शाश्वत्यकौ करे स्थिते” ॥

इति ब्रह्मपुराणोक्तकुञ्जरच्छ्राययोगे प्राशस्त्यानिशयवत् ।  
प्राशस्त्यार्थमेव च भारतवचने पूर्वं मघाग्रहणं वाक्यान्तरेषु च मघा-  
युक्तादिग्रहणम् । स्पष्टं चैतद्यांतीश्वरवचने—“तथा वर्षाग्रयोदश्यां  
मघासु च विशेषतः” इति । एवं सति त्रयोदशीसमभिव्याहृतेषु  
वचनेषु “यो मघासु च” इति अकारः स यद्यपि तिथ्या सहैतरेतरयो-  
गार्थस्तथापि प्राशस्त्यार्थ एव मघायुक्तादिबचनवत् ।

वस्तुतस्तु सपरस्परनिरपेक्षैकक्रियाम्बयलक्षणम्मुक्त्यर्थ एव ।  
“प्राङ्छ्राये कुञ्जरस्य च” इतिवत् । केवलमघाया अपि श्राद्धकाल-  
त्वोक्तं । वर्षास्तु त्रयोदश्या विशेषणमेव । “प्रावृत्कालेऽसिते पक्षे  
त्रयोदश्याम्” “वर्षात्रयोदश्याम्” इत्यादिबचनात् ।

यत्तु शूलपाणिना “वर्षाचिन्मघापि त्रयोदशी विशेषणमेव । मघा-  
युक्तवाक्यैकवाक्यत्वात् । तथा च मघायुक्तैव त्रयोदशी श्राद्धकालो न

(१)—गजच्छ्रायसंज्ञको योगश्चतुर्धा भवति । ते च मेघा अस्माभिः  
१३१ पृष्ठदिप्पद्यां विवृतास्तत्रैव विलोकनीयाः ।

तु केवला त्रयोदशी मघा वा । यस्तु काचित्कं केवलतच्छ्रवणं  
तदितरोपलक्षणम् । पूर्वोक्तादेव हेतोः सम्वाद्युक्तयितृगार्थरूपार्थवादेशु  
तु सुतराम् । अर्थवादानां विधिशेषत्वेन तदनुरोधेन नेतव्यत्वात् ।  
विधौ च “वर्षासु च मघासु च” इति मघायोगस्य भवणात् । केचु-  
श्चित्त्वर्थवादेऽपि मघायोगोऽपि श्रूयत एव । तत्र च विधिः कल्प-  
मानो विशिष्टतिथिगोचर एव कल्पयितुं न्यायो न तु त्रयोदशीमात्र-  
भाद्रगोचर एक, फलातिशयार्थमघायोगगोचरश्चान्यः । गौरवप्रस-  
ङ्गात् । गजच्छायाकुञ्जरप्राक्छायायोगौ तु त्रयोदशीभाद्र एव फला-  
तिशयार्थकल्पमुन्युक्तत्वात्” इत्युक्तम् ।

तदयुक्तम् । न हि ऋषिवचनानां न्वेयं दासप्रामाण्यं येन चाल्पत्व-  
बहुव्यक्ततां विशेषः स्यात् । तेन यद्येकविधिकल्पनालाघवमात्रेण  
स्वारसिकनैरपेक्ष्यवाधेनाप्यनाकाङ्क्षितमंतरोपलक्षणं स्वीक्रियते तर्हि  
सर्वोपसंहारेण तादृशैकविधिकल्पनाङ्गजच्छायाव्ययोगयुक्तायामेव  
त्रयोदश्यां कुञ्जरप्राक्छाय एव च भाद्रं स्यान्नाम्यत्र ।

अथ—

“रूपतो हि निराकाङ्क्षाभिज्ञत्वेनावधारिता ।

अभ्याभ्यानादरेणैव प्रार्थयस्ते प्रयाजनम्” ॥

इति न्यायेन तत्तद्विषयजनानुरूपनालाभ्रुतिकल्पनमपि प्रामाणि-  
कमेव । ततो मदुक्तमेव कल्पतर्वादिसंगतं युक्तम् ।

अत एव केवलमघात्रयोदशीप्रशंसारूपार्थवादेभ्यः प्राप्यक्षतो  
वा केवलतत्तद्गोचरविध्योः क्लृप्तत्वादुभयप्रशंसार्थवादेभ्यः फलाति-  
शयार्थनक्षत्रविशिष्टतिथिगोचरस्यैव विधेः कल्पनात्र विधिद्वयकल्पना-  
गौरवमपि ।

एवं च सामान्यरूपपक्षत्रयोदश्यां सातिश्रयैष्ठ्यबहुप्रजादि-  
फलकं काम्यमेव भाद्रम् । महालयपेरपक्षत्रयोदश्यां तु पक्षभाद्रा-

त्याभ्यांभाडाश्च मिश्रयुगादित्वनिमित्तकमेवेतरयुगादिश्राद्धापेक्षया-  
 त्यावश्यकमक्षयतृत्यादिपितृगतप्रज्ञापुष्ट्यादि कर्तृगतमहाफलजनकं  
 च श्राद्धमिति स्थिते ये तावत् कृष्णत्रयोदशीसामान्यश्राद्धविषयाः  
 स्पष्टा निषेधाः—

“कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां यः श्राद्धं कुरुते नरः ।  
 पञ्चत्वं तस्य आनीयाज्येष्टपुत्रस्य निश्चितम् ॥  
 गृही त्रयोदशीश्राद्धं न कुर्यात्पुत्रवानपि ।  
 उपवासं च संक्रान्तौ प्रदक्षे चन्द्रसूर्ययाः ॥  
 त्रयोदश्यां तु वै श्राद्धं न कुर्यात्पुत्रवान्गृही ।  
 नेष्यते सोपवासश्च कैश्चिदप्यनद्वये” ॥

इत्यादयो ज्योतिर्वृहस्पतिवामनपुराणवर्द्धत्रिशन्मतादिगताः ।  
 ये च तादृशा एव “युवमारिणस्तु भवन्ति” “युवानस्तत्र म्रियन्ते”  
 इत्यापस्तम्बकाल्यायनाद्युक्तनिन्दोक्त्या निषेधास्ते पुत्रवद्गृहिणोऽन्य-  
 वदपुत्रहन्ताभार्यतच्छ्राद्धनिषेधपराः । तेष्वेव तस्याधिकारिणः अव-  
 सात् । युवानः समनन्तरजनिष्यमाणापेक्षया पूर्वोत्पन्ना इति  
 यावत् । तेऽम्रियन्त इति सोपश्रावणाच्च । ज्येष्ठपुत्रस्येति ज्येष्ठ-  
 सभ्योऽपि तत्पर एव । भवतु वा “श्रेष्ठे पिण्डप्रदानं तु ज्येष्ठपुत्री  
 विवर्जयेत्” इतिवत्सर्वज्येष्ठपरस्तथापि तद्वत् एव निषेधः । तेन  
 सर्वथा संतानरहितस्य तद्वतोऽपि वा तदरिक्तमोक्षादिफलार्थिनो न  
 त्रयोदशीश्राद्धनिषेधः ।

अथएव स्कान्दे नागरक्षणे—

“यो वाञ्छति नरो मुक्तिं पितृभिः सह चात्मनः ।  
 सप्ततानश्च यस्तस्य श्राद्धे प्रोक्ता त्रयोदशी ॥  
 सप्ततानयुक्तो यः कुर्यात्सस्य वंशस्तस्यो भवेत्” इति ।

एतन्सामान्यतोद्दृष्टमृत्तिकैव चैकमात्रं पुत्रतृतीं मनुष्यकामनया  
पुत्रार्थविहितहरिवंशश्रवणादिकर्मानाचरणम् सद्भिः शिष्टानाम् । आ-  
नर्त्तभर्तृयज्ञस्तम्बादरूपवागरक्षणैर्देतिहासार्थवादाः । ब्रह्मात्मव्यापण-  
त्रयोदश्यां केवलार्था मघादियुक्तार्था वा यदप्यावश्यकं महाफलं  
च आङ्गं विहितं तस्य निषेध उन्नीयते । तत्राहि यद्यपि—

“अयोदश्यां कृते आङ्गे कस्माद्वंश इत्यो भवेत् ।

स हि आङ्गं त्रयोदश्यां कुरते पापसेन च” ॥

इत्युपक्रमे त्रयोदशीमात्रं प्रतीयते तथापि—

“ऋक्षे पैत्रे यदा चन्द्रो हंसश्चैव करे स्थितः ।

त्रयोदश्यां तु सा छाया विज्ञेया कुञ्जराह्वया ॥

आङ्गेष्वतिप्रशस्ता सा पितृणां तृप्तिकारिणी ॥

अनो मघात्रयोदश्यामेतैरेव हि साधनैः ॥

करोमि भद्रया आङ्गं तत्प्रभावमनुस्मरन् ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ये साम्येऽपि जना भुवि ॥

नमस्यस्य त्रयोदश्यां आङ्गं अक्रुर्मुदान्विताः ।

अद्यप्रभृति यः आङ्गं त्रयोदश्यां करिष्यति ॥

कन्यासंस्थे सहस्रांशौ तस्य स्याद्वंशसंक्षयः” ।

इति मध्ये मध्ये महालयत्रयोदशीपरामर्शातुपक्रमस्याप्यधिरोधेन  
तत्परत्वात्तच्छ्राद्धस्यैव तत्र निषेधः । तत्र स्पष्टैर्विधिभिर्बहुफलार्थं  
तथा विहितस्यात्यन्तं निषेधासंभवात् कृत्यार्थत्वाभावाच्च । षोडश्या-  
ब्रह्मणाग्रहणवद्विधिप्रतिषेधयोर्विकल्पसंभवादिषेधस्य कस्मिंश्चिद्विषय-  
भेदेऽवश्यं चक्रे पितृदानोपेतत्वरूपचिस्तरसाहित्यरूपस्तावदेक-  
स्तद्विषयो नागररुद्ध एवोक्तः ।

“अतः आङ्गं विना देयं तद्दिने मधुपायसम् ।

सङ्गमांसं कालशाकं मांसं वाघ्रीणसस्य च ॥

तस्याभावेऽपि दातव्यं क्षीरोदनमनुत्तमम् ।

तस्मिन्नहनि विभेभ्यः पितृसुं तुष्टये नृप ॥

तस्याभावेऽपि दातव्यं जलं तिलविमिश्रितम् ॥ इति ।

अत्र आहशब्दः पिण्डदानपरस्तस्यापि पितृदेवत्वत्वे आहशब्द-  
वाच्यत्वात् । अग्रे ब्राह्मणभोजनास्योक्तत्वेन तर्घपेधासंभवात् ।  
पितृतुष्टेस्तदुद्देशं विनाऽसंभवेन तत्र पितृग्रामवश्यमुद्देशनीयत्वात् ।  
तत्सङ्गावे च तदङ्गानां निमन्त्रणादीनां ब्राह्मणोपचाराणामवश्यं-  
भावित्वेऽपि पिण्डदानस्य तदङ्गानां चाभावेन तत्प्रयुक्तेन च दातव्य-  
केनार्थदानाग्नौ करणाद्यभावेन विस्तरपर्युदासोपपत्तेः । “अद्यप्रभृति  
यः आहम्” इति पूर्वतनोऽपि आहशब्दः पिण्डदानपर एव ।  
निन्दायाः “अतः आहं विना” इतिपर्युदासशेषत्वात् । युक्तञ्च-  
तच्छब्दे पिण्डदाननिषेधस्तस्य युगादिप्रयुक्तत्वात् । तत्र च—

“अथनद्वितये आहं विधुवद्वितये तथा ।

युगादिषु च सर्वासु पिण्डनिर्वपणादृते” ॥

इत्यगस्त्येन पिण्डदाननिषेधात् ।

न चैवं सामान्यनिषेधेनैव सिद्धेर्विशेषनिषेधो व्यर्थः प्राप्त्य-  
भावादसङ्गतश्चेति वाच्यम् ।

पूर्वोक्तानावचनैरेतत्त्रयोदशीआहस्यात्यावश्यकत्वाक्षरपितृतृप्ति-  
हेतुत्वयोरवगममात्पिण्डदानस्य च तीर्थआह्नादिषु ब्राह्मणभोजना-  
संभवे केवलपिण्डदानविधानेन ब्राह्मणभोजनापेक्षयातिशयेन पितृतृप्ति-  
हेतुत्वावगमादष्टकान्वष्टकादिसमभिव्याहाराच्च सत्यपि युगादि-  
आहत्वे सामान्यनिषेधबाधेनात्र पिण्डदानं भवत्येवेति शङ्कानिवृत्त्य-  
र्थत्वात् ।

अत एव कर्कोपाध्यायेन—“अर्पितुः स कुले भूयात्” इत्यादि-  
मैवाध्यायोदशीआहधिक्या पितृप्रार्थना पिण्डदानविषयैवोक्ता । येषु

अग्न्येषेतत्प्रयोदशीआह्निकविधेस्तत्र युगादिसामान्यधाम्नातत्रत्यपिह-  
दानविधेययोरनुकत्वाच्च ।

अग्न्योऽग्न्येकवर्गोद्देश्यकरूपो निषेधविषयः कार्णाजिनिनोक्तः ।

“आह्निकं नैवेकवर्गस्य त्रयोदश्यामुपक्रमेत् ।

न तृप्तास्तत्र पेयस्य प्रजां हिंसन्ति तस्य ते” इति ।

तेऽग्रजामिति क्वचित्पाठः । एकवर्गस्य पितृपितामहप्रपितामह-  
मात्रवर्गस्य । किन्तु मातामहादिवर्गस्यापीति विधेर्विषयः । न तु  
तत्तत्कारकविहितेषु तत्तच्छाब्देष्विति कर्त्तव्यताकाङ्क्षायां समीपे  
धर्मानुपदेशादुपदिष्टधर्मकस्य पार्वण्यस्य दशम्यास्य धर्मा  
अतिदेशात्प्राप्यन्ते ।

पार्वणे च यद्यपि “पितृभ्यो दद्यात्” इति लिङ्गसमवायगौणपितृ-  
शब्दोपेतविधिविहितेन पितृपितामहप्रपितामहदेवत्याभ्यासत्रयसमुदा-  
यात्मकेन प्रकरणलभ्यधर्मैक्येन आह्निकसमुदायिना सहैकप्रयोग-  
वचनातिदेशप्राप्तधर्मविशिष्टं मातामहादिदेवत्याभ्याससमुदायात्मकं  
समुदाय्यन्तरमपि आह्निकं “मातामहानामप्येवम्” इत्यादिना विहितम् ।  
तथापि तस्यातिदेशतो धर्मप्राप्तित्वेन मिथुकत्वाच्च हि मिथुको  
मिथुकान्तराद्याचितुमर्हति सत्यन्यस्मिन्नमिथुक इति न्यायेन  
तदीयधर्मातिदेशानौचित्यः । त्रिजादिआह्निकरूपस्यैव समुदायिनो धर्माणा-  
मतिदेशः । एकसमुदायिविकारे च समुदाय्यन्तरं नैवातिदिश्यते  
कर्मणस्त्वप्रवृत्तित्वादिति न्यायात् । तेन यद्यपि आह्निकान्तरेषु  
मातामहादीनामतिदेशतो न प्राप्तिः सौर्यादिष्विवाग्नीषोमादीनाम् ।  
तथापि—

“पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम् ।

अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषश्चरकं व्रजेत् ॥



(१) कर्षुसमन्वितं मुक्त्वा तथाहं श्राद्धषोडशम् ।

प्रत्याम्बिकं च शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति न्यतिः” ॥

(१) कर्षुर्गोचस्तत्समन्वितं श्राद्धमेकान्वष्टकाश्राद्धम् । तद्विहाये-  
स्वर्यः । मलिनमध्यमोत्तमभेदैः षोडशश्राद्धानि त्रिविधानि । तत्राद्यस्य  
मलिनषोडशश्राद्धस्य स्वरूपं यथा गरुडपुराणे ( सारोद्वारे )—

‘स्थाने द्वारेऽर्धमार्गे च चित्रायां शक्यस्तके ।

अस्थिसंचयने षष्ठा दशपिण्डा दशाह्निकाः ॥ ( १२ अ० ५८ श्लो० )

मलिनं षोडशं चैतन्मया ते परिकीर्तितम्” ॥ इति ।

अध्यमाख्यस्य षोडशश्राद्धस्यापि स्वरूपं तत्रैवेदं वर्णितम्—

“प्रथमं विष्णवे दद्याद् द्वितीयं श्रीशिवाय च ।

याम्याय परिकाराय तृतीयं पिण्डमुत्सृजेत् ॥ ६० ॥

चतुर्थं सोमराजाय इत्यवाहाय पञ्चमम् ।

कव्यवाहाय षष्ठं च दद्यात्कालाय सप्तमम् ॥ ६१ ॥

रुद्राय चाष्टमं दद्यात्तन्ममं पुरुषाय च ।

प्रेताय दशमं चैवैकादशं विष्णवे नमः ॥ ६२ ॥

द्वादशं ब्रह्मणे दद्याद्विष्णवे च त्रयोदशम् ।

चतुर्दशं शिवायैव यमाय दशपञ्चकम् ॥ ६३ ॥

दद्यात्तत्पुत्रायैव पिण्डं षोडशकं सम ।

मर्ष्यं षोडशकं प्रादुरेतत्तत्त्वविदो जनाः” ॥ ६४ ॥ इति ।

एते सर्वेऽपि पिण्डा एकादशाहे विष्णुपूजोपक्रमे प्रदीयन्त इति  
प्रत्येतव्यम् । अन्यस्योत्तमाख्यषोडशश्राद्धस्य तु वर्णनमिदं लिखितं  
तत्रैव । तदु यथा—

“द्वादश प्रतिमासेषु पाक्षिकं च त्रिपाक्षिकम् ।

न्यूनषाण्मासिकं पिण्डं दद्यान्न्यूनद्वादशिकं तथा ॥ ६५ ॥

उत्तमं षोडशं चैतन्मया ते परिकीर्तितम्” ॥ इति ।

इदं षोडशश्राद्धत्रयं सपिण्डीकरणाद्वर्गात् भवति । द्वादशाह-  
दिन एव सपिण्डीकरणपक्षे तु मध्यमोत्तमे षोडशश्राद्धे एकादशाह-  
दिन एव तन्त्रेण परिसमाप्न्येते ।

इत्यादिवचनैरेव यथाआद्धान्तरेषु मातामहादिआद्धस्यापि प्राप्तिस्तथा त्रयादश्यामपि तत एव तस्यापि प्राप्तेः कथमेकवर्गा-  
यजनस्य प्रसक्तिर्यस्यायं प्रतिषेधः ।

केचित्तु प्रत्याद्धिकाद्यतिरिक्तेषु सर्वेषु त्रिपुरुषआद्धेषु दर्श-  
आद्धातिदेशादेव मातामहादिप्राप्तिं वदन्ति । तथाहि भवेत्पूर्वोक्तो  
म्यायो यद्यभ्यासप्रथसमुदायात्मकारिपत्रादिआद्धादन्यत्तादृशं माता-  
महादिआद्धं नाम कर्म स्यात्तच्च तदा स्याद्यदि "अमावास्यायां पितृभ्यो  
व्यात्" इति पितृशब्दो जनकपुरुषवचनो बहुवचनान्वयार्थं च पिता-  
महप्रपितामहावेव लक्षयेत् । तदा हि मातामहादिआद्धस्य तत्राविहि-  
तत्वाद्गत्या मातामहानामप्येवमिति विशिष्टविधिरेव कर्मभेदापादक  
आपद्यते ।

न त्वेवमस्ति नार्यं पितृशब्दो जनकपुरुषपरो लक्षणापत्तेः ।  
नापि धसुरद्रादित्याग्निष्वास्ताविदिव्यपितृपरः "स्वधा पितृभ्यः"  
इतिवत् । नामगोत्राद्यन्वयविधानात् । किन्तु सपिण्डीकरणान्त-  
आद्धजन्यावस्थाविशेषवचनो मन्त्रगतपितृशब्दवत् । ते च सर्व एव  
देवताभूताः पितृशब्देनैव ओद्देष्टव्या इति ।

यद्यप्येतावन्मात्रालोचनया प्रसक्तं तथापि "पितरिद् तेऽर्घ्यम्,  
शुभ्वन्तां पितरः" इत्यादिमन्त्रास्त्रानाम्मातामहानामप्येवमित्याद्युक्तञ्च  
पित्रादीनां त्रयाणां मातामहादीनां च त्रयाणां देवतात्वं पित्रादिशब्दै-  
ओद्देशे इत्यवगम्यते । तेन "पितृभ्यो व्यात्" इत्युपदेशेनैवावस्थाविशेष-  
रूपसामान्यवचनेनापि पित्रादिमातामहादित्रिकत्रिकपरेण षण्णां  
देवतानां विधानात्तावदभ्याससमुदायात्मकमिदमेकमेव आद्धम् ।  
मातामहानामप्येवमिति तु न धर्मातिदेशः । एककर्मणि ऐन्द्रानैन्द्र-  
प्रदानवत्प्रकृतिविकृतिभावासंभवात् । किन्तु तद्देवसर्वाभ्यासेषु  
समानविधानानामेव धर्मणां केचिदभ्यासेषूक्तस्य प्रयोगप्रकार-

स्येतरेषु लाघवार्थं संक्षेपेणैव प्रदर्शनमेवम् । “इतरे अपि सधमे” इत्या-  
 विषत् । अत एव द्वावल्कीयादिषु द्विरेवमभिधानम् । धर्मातिदे-  
 शार्थत्वे एकैनेव सकलेत्थमावातिदेशसिद्धेस्तद्वैयर्थ्यात् । पितृनीति  
 सामान्याभिधानेऽपि वृद्धौ आद्वयं द्रष्टव्यमिति “वृद्धौ नान्दीमुखान्  
 पितृन् यजेत” इति योगीश्वरवचनगतमिताक्षरापर्यालोचनयापि पितृ-  
 शब्दोऽवस्थाविशेषवचन एव गम्यते । पितृमातृमातामहाद्यनुस्यूतस्य  
 तदतिरिक्तस्य सामान्यस्यासंभवादिति ।

तवेतदपेक्षत्वं । “वृद्धौ आद्वयं स्मृतम्” “तन्त्रं वा वैश्व-  
 देविकम्” इत्यादिवचनेभ्यः आद्वयेदप्रतीतिः । तस्य च पित्रादित्रय-  
 यागवन्मातामहादित्रययागस्यापि तेनैव विधिना विधानेऽनुपपत्तेः ।  
 कर्मभेदस्य विधिभेदाधीनत्वात् । विध्यैक्येऽपि संस्थान्यायेन  
 स्यात्पुण्याकारमतेनेतादृशगुणभेदेनापि कर्मभेदाभ्युपगमे पित्रादि-  
 त्रयेऽपि प्रत्येकं कर्मभेदापत्तिः । इष्टावसौ आद्वैक्यव्यवहारस्य राजसू-  
 यादिवत्समुदायनामत्वेनोपपत्तावपि सर्वत्राविवक्षितसाहित्यानां समु-  
 दाधिनामेवेति कर्तव्यतान्वयात्पित्रादित्रयेऽपि प्रयोगकाले वैश्व-  
 देवादीनामारादुपचारिणं तन्वत्वापत्तेः स्मृतिशिष्टव्यवहारविरोधः ।  
 तुल्यत्वे हि सति किमिति वर्गद्वय एव तन्वत्वम् । स्मृतिषु “तन्वेषु  
 करिष्ये” इत्यादिरूपेण शिष्टैश्च व्यवहियते नैकवर्गेऽपि । तेनैकवर्गे  
 कर्मैक्यमेवाभ्यासभेदमात्रं वर्गद्वये तु कर्मभेद एवेति गम्यते ।  
 अत एव मिताक्षरायां दर्शआद्वयप्रकरणे यदि द्वावेव ब्राह्मणौ लब्धौ  
 तदा दैवे पात्रं प्रकल्प्य पितृवर्गे मातामहवर्गे चैकैकं नियुज्यादित्यु-  
 क्त्वा तत्र प्रमाणत्वेन—

“यद्येकं भोजयेच्छास्त्रे देवं तत्र कथं भवेत् ।

अन्नं पात्रे समुद्धृत्य सर्वस्य प्रकृतस्य च ॥

देवतायतने कृत्वा ततः आर्क्षं प्रवर्त्तयेत् ।

आस्थेष्टन्नं तदग्नौ तु दद्याद्वा अग्न्यचारिणः” ॥

इति वचनमुदाहृतम् । एवं हि वदन् आश्वत्वं धर्माद्वये प्रत्येक-  
पर्याप्तमेकवर्गे च व्यासक्तमिति दर्शयति । किं च मातामहभास्वे  
शुन्धनमन्त्रस्थ पिण्डपितृयज्ञप्रकृतिकत्वादूहोपपत्तावपि आश्वद्वय-  
स्यैकविधिविधेयत्वेनैककर्मत्वेऽर्घ्यमन्त्रादिवूहो न स्यात् । कर्मणि  
प्रकृतिविकृतिभावासंभवात् । तेनैवभादिव्यवहारोपपत्तये त्रयः पिण्ड-  
इतिवत् जनकपुरुषवचनलिङ्गसमवायगौणपितृशब्दोपेतेन “पितृभ्यो  
दद्यात्” इत्येतेन पित्रादित्रिकदेवन्यश्चाश्वमात्रविधिः, मातामहादि-  
आश्वस्य त्वातिदेशिकधर्मविशिष्टस्य मातामहानामप्येवमिति पृथगेव  
विधिरित्येव शक्तव्यम् ।

आश्वलायनादिस्त्रेषु तु पित्रादिप्रयमाश्वदेवार्घ्यदानस्य च  
भोज्यब्राह्मणान्धयित्वात्पित्रादिभ्य एव त्रिभ्यो भोजनदानपिण्डपितृ-  
यज्ञकल्पेन तेभ्य एव पिण्डदानं च स्पष्टमुक्तम् । न तु मातामहा-  
दिभ्यः ।

वायुपुराणेऽपि पिण्डदानरूपप्रधानं पित्रादिभ्य एवोक्तम् ।  
“मधुसर्पिस्तिलयुतास्त्रीन् पिण्डान्निर्वपेद् बुधः” इति ।

जातूकर्ण्येनापि “कृत्वाधनेजनं दद्यात्प्रीन् पिण्डांस्तु यथा-  
विधि” इति । “दर्शवत्स्यात्त्रयोद्देशः सपिण्डीकरणे कृते” इति व्यास-  
वचनादप्यादिके दर्शश्चाश्वप्रकारातिदेशकात्तत्र त्रिपुरयोद्देश्यकमेकं  
आश्वं प्रतीयते । द्विरुक्तिस्तु याज्ञवल्कीयादिषु स्वस्वेतिकर्त्तव्यता-  
विशिष्टब्राह्मणभोजनपिण्डदानरूपप्रधानद्वयस्य प्रत्येकं विध्यर्था ।  
यद्यपि प्रथमोक्तेः पूर्वपितृवर्गेऽपि ब्राह्मणभोजनं नोपदिष्टं तथापि  
ब्राह्मणोपवेशानादेस्तद्भोजनान्नस्वात्तद्विधिनैवोपक्रान्तविधिकस्य तस्य  
संभवति मातामहादिसम्बन्धित्वेन विधिः । आश्वं कुर्यादित्यनुपज्ञा-  
भ्याहारान्यतराभिधानं तु हेमाद्रेर्यत्रैकैव मातामहानामेवमित्युक्ति-  
स्तदभिप्रायम् ।

अत एव पुनस्त्यवचनम्—

“मातुः पितरमारभ्य त्रयो मातामहाः स्मृताः ।

तेषां तु पितृष्वङ्गादं कुर्युर्बुहितृसूतवः” ॥ इति ।

कात्यायनसूत्रे तु पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो माता-  
महेभ्यः प्रमातामहेभ्यो बृद्धप्रमातामहेभ्य इति तुल्यवन्मन्त्रास्मानात्  
त्रींश्रोम्पिण्डान् दद्यादिति वीप्सायुकैकपट्पिण्डदानविधेयं तद्वशा-  
देव त्र्याचिंशेबाहुभयेषां पित्रादीनां मातामहादीनां चेत्येवं कर्कोपा-  
ध्यायेन व्याख्यातात् “अपरपक्षे आदं कुर्वति” इत्युत्पत्तिविधेयं वर्ग-  
त्रयस्याप्येक एव आदविधिरिति प्रतीयते ।

बृहस्पतिस्मृतावपि—

“सर्वस्मात्प्रकृताद्भ्रातृपिण्डान्मधुतिलान्वितान् ।

पितृमातामहादीनां दद्याद्बृहस्पतिविधानतः” ॥ इति ।

व्यासस्मृतावपि—“पितृन्मातामहांश्चैव द्विजः आद्रेण तर्पये-  
त्” इति । देवस्य स्मृतावपि—

“एकेनापि हि विप्रेषु षट्पिण्डं आदमाचरेत् ।

षडङ्घ्र्यान्दापयेत्तत्र षड्भ्यो दद्यात्तथाशनम् ॥

पिता भुङ्क्ते द्विजकरे मुखे भुङ्क्ते पितामहः ।

प्रपितामहश्च तालुस्थः कण्ठे मातामहः स्मृतः ॥

प्रमातामहस्तु हृदये बृद्धो नाभौ तु संस्थितः ।

धवमप्याचरेच्छ्राद्धं षड्देवैर्त्यं महामुने ॥

द्विमर्कं कार्येद्यस्तु पितृहः स प्रजायते” इति ।

मत्स्यपुराणेऽपि पिण्डान्वाहार्यकं आदं प्रकृत्य—

“प्राचीनावीतिना कार्यमतः सर्वं भिज्जानता ।

षट्कं तस्माद्विशेषात्पिण्डान् दद्यात्तथोदकम् ॥

दद्याद्बुद्धकपात्रेषु सतिर्लं सव्यपाणिना” इति ।

अत्र च पक्षे मातामहानां चैवमिच्छुकोः प्रकारप्रदर्शनार्थत्वेन पूर्ववदुपपत्तावप्युहविषयाणां च मन्त्राणां केषांचिन्कातीयसूत्रेऽ-  
दर्शनेऽपि वर्गद्वयभ्रातृस्यैकोत्पत्तिविधिविषयत्वे एकवर्गे ह्य वर्ग-  
द्वयेऽपि तुल्यरूपकर्मापचरेकवर्गेऽभेदव्यवहारस्य, वर्गद्वये च  
भेदव्यवहारस्य, कथंचिदुपपादयितुमशक्यत्वात्तदुपपत्तये एकेनापि  
विधिना वचनान्तरवशादेकैकवर्गेऽभ्याससमुदायात्मकं वर्गद्वये च  
परस्परं भिन्नं विलक्षणमेव कर्मात्पाद्यत इत्यवश्यमङ्गीकर्तव्यम् ।

दृष्टं च न्यायवचनस्वरसंप्राप्तस्याप्यर्थस्यान्यथाकरणमन्य-  
गतिकप्रमाणान्तरवशाद्भेदेऽपि “सुवर्णं पार्वणौ जुहति” ‘अग्नीषोमा-  
भ्यामाज्यभागौ यजति, “आज्येन शेषं संस्थापयति” इत्यादिषु ।  
किमुत संक्षेपपञ्चाधवादिप्रधानकर्तृरुपप्रणीतेषु स्मृतिसूत्रवचनेषु ।

तेन केषुचित्तद्वग्रन्थेषु पित्राविद्यथयाभ्याससमुदाय-त्मकमेकं  
आह्नं पृथगुत्पात्तपूर्वकं धर्मोपदेशयुक्तं विधाय पञ्चाह्नाचनिकधर्माति-  
देशयुक्तं तद्वशमेव मातामहादिआह्नं पृथगेव विधीयते । सहप्रयो-  
गता च तस्य पितृआह्नेन सह वैश्वदेविकतन्त्रपक्षाकत्या तत्प्रयोग-  
मन्यविधानेन च क्षाप्यते ।

केषुचित्सु तद्वशमेव कर्मद्वयं सहैवोत्पाद्य पञ्चाहुमयसम्बन्धेन  
धर्मा उपदिश्यन्ते । तत्र सह प्रयोगत्वं स्पष्टमेव तथापि पितृआह्न-  
प्रकारस्य सविस्तरं मातामहआह्नप्रकारस्य च मातामहानां चैवमिति  
संक्षेपेणविधानेन मातामहआह्नस्य पितृआह्नान्यग्भाषसूचना-  
दणुरपीति न्यायेन विकृतिआह्नेषु पितृआह्नधर्माणामेवातिदेशः ।

केषुचित्सति संक्षेपप्रधानेषु पितृआह्नमेव सप्रकारमुपदिश्य  
ग्रन्थातरोक्तमुपजीव्य या “पितरो यत्र पूज्यन्ते” इत्यादि प्रकारेण  
तत्सहप्रयोगस्य मातामहआह्नस्य तदुपजीवनेन विधानम् ।

केषुचित्तु तदपि न, केवलं पितृभ्रातृस्यैव विधानमित्येवं  
सत्यपि ग्रन्थानां ग्रन्थानभेदे पूर्वोक्तस्य वर्गद्वयगतस्य भेदाभेदव्यव-  
हारस्य सर्वग्रन्थानुष्ठातृसिद्धस्य संरक्षणार्थं कर्म पूर्वोक्तरीत्यैकरूप-  
मेवाङ्गीकर्तव्यम् । “वृद्धौ नाम्नीमुक्ताङ्गितम्” इति तु पितृशब्दस्य  
मातृमातामहभ्रातृयोर्ग्रन्थान्तरादेव प्राप्तिमङ्गीकृत्य जनकादित्रिक-  
मात्रपरतया “आमावास्यायां पितृभ्यो वद्यात्” इति वत्संभवद्व्या-  
ख्यास्यस्यापि यस्मिन्नाक्षरायां सामान्यपरतया व्याख्यानं तत् “वद्भ्यः  
पितृभ्यः” इत्यादिषु तस्य तत्परतादर्शनाच्छ्राद्धत्रयस्यापि योगी-  
हृदयवचनाकृतत्वप्रदर्शनार्थम् । तथा पितृवर्गत्रये प्रत्येकं भिन्नमभ्या-  
ससमुदायात्मकं कर्मत्रयमेवोपदिश्यते श्राद्धत्रयमिति व्यवहारात् ।

तेन पितृमातामहभ्रातृयोर्भेदेऽवश्यंभाविनि विकृतिश्राद्धेष्वे-  
कस्य पितृभ्रातृस्यैव धर्माणामतिदेशस्योचितत्वान्मातामहानामति-  
देशतस्तत्राप्राप्तेर्यच्छ्राद्धान्तरेषु पार्व्यातिदेशेन मातामहप्राप्तिमभिधाय  
“पितरो यत्र पूज्यन्ते” इत्यादिवचनतस्तत्प्राप्त्यभिधानं हेमाद्र्यादीनां  
पितृव्याणां च तत्पूर्वापरितोषादेवेति श्राद्धान्तरेष्वेव त्रयोदशी-  
श्राद्धेऽपि वचनादेव मातामहानामपि प्राप्तेरप्रसक्तस्यैकवर्ग्यजनस्य  
कथं तत्र प्रतिषेधः ।

अत्र हेमाद्विरित्यं समाह्वये । इतरश्राद्धेष्वेव त्रयोदशीश्राद्धेऽपि  
“पितरो यत्र पूज्यन्ते” इत्यनेनैकवर्ग्यजननिषेधसिद्धादपि तत्र  
मुनस्तस्य निषेधो दोषविशेषार्थः । स च “न वृत्तास्तत्र वे यस्य” इति  
वाक्यशेषे द्गमितः । यद्वा श्राद्धे कुण्डगोलकादिनिषेधवद्भूमप्रसक्तस्य  
तस्यायमत्र प्रतिषेधः । यथा च तत्र ब्राह्मणादुज्जाग्रत्यामुत्पन्नो ब्राह्मण  
यव, यथा गोर्गधि गौरश्चाद्वदवायामश्व इति न्यायामसमूलको  
अमस्तथात्राप्यङ्गुलिच्यस्याशक्यस्यागन्यायस्य प्रधानैकदेशेऽपि प्रवृ-  
त्तिरिति भूममुक्तम् इति ।

मया तृभ्यते—मिताक्षराणां गृह्यभाष्यादिषु च मातामहश्राद्धस्या-  
भावश्चकत्वा तावदमावास्वादिषूक्तम् । तत्र गृह्यभाष्याद्युक्तैर्मूलैः—

“बह्वर्णं वा स्वगृह्योक्तं यस्य कर्म प्रकीर्तितम् ।

तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्वः कृतो भवेत्” ॥

इति तत्रैव लिखितं वचनं लभ्यते । मिताक्षरोक्तिस्तु याज्ञवल्क्या-  
दिस्मृतिषु गोभिलकात्यायनादिसूत्रेषु च नित्यवच्छ्रवणात्सर्वप्रामा-  
णिकनिबन्धकारादृतेभ्यः “कर्तुंसमन्वितम्” इत्यादिपरिशिष्टादि-  
वचनेभ्यश्च प्रत्यक्षेभ्यो मातामहश्राद्धस्यापि पितृश्राद्धवदमावास्यादि-  
ष्वावश्यकत्वावगतेर्निर्मूलैश्च प्रतिभाति । तत्र प्रयोदश्यामेकवर्गश्राद्ध-  
निषेधोऽयं “षड्भ्यादिषु च षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु श्राद्धवाममुपक्रमेत्”  
इत्यादिमातामहश्राद्धपुनर्वचनमेव मूलम् । कचिदि निषेधात्पुनर्वच-  
नान्वाच्यत्रानावश्यकत्वं स्फुटं मन्वत एव ।

अविशेषेणेति तु वचनं येन मातामहेन सह मातुः सपिण्डी-  
करणं कृतं तद्विषयम् । पुत्रेण हि साधारणेषु श्राद्धकालेषु पितुरिव  
मातुरपि तृप्तिरवश्यं कर्तव्या । न च मातामहेन सह सपिण्ड्ये  
तस्मै दातुं विना मातुस्तृप्तिहेतुभागल्लामः संभवति ।

“एकमूर्तित्वमायाति सपिण्डीकरणे कृते ।

पत्नी पतिपितृणां तु तस्मादंशेषु भागिनी” ॥

इति वचनादाहृत्य वचनं विना तस्यै पृथगन्नदानात्संभवाद् ।  
पतिपित्रंशभागित्वस्य च सपिण्डनज्वबस्थया व्यवस्थितत्वात् ।  
पितामहादिभिः सपिण्ड्ये तु पत्यंशभागित्वमेव ।

“एकत्वं सा गता भर्तुः पिण्डे गोत्रे च सूतके ।

न योविद्मथः पृथग्द्यावच्चसान्विनादृते ॥

स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरार्ता यतः स्मृता”



इति च सामान्यवचनात् । श्रियास्तत्पित्रा सह सपिण्डीकरणे  
एतत्पञ्चादकपित्र्यशभागित्वोक्तवत्पितामहादिभिः सह तस्मिन्नेतद-  
पचादिकायास्तद्दशभागित्वांकोरमावाच्य ।

अपुत्रसंतानमातामहविषयं च । तादृशमातामहभाज्यस्य दौहित्रे-  
ण वश्यं कर्त्तव्यत्वात् । 'पौत्रदौहित्रयोर्लोके विशेषो नैव विद्यते'  
इति वचनान् । तस्माद्यत्र केवलपितृवर्गनिषेधरूपेण विधिरूपेण वा  
मातामहपुत्रवचनं तत्रैव मातामहभाज्यं निश्चयमन्यत्रानित्यमिति  
तत्पितृत्वावर्धनयोदश्यमेकवर्गनिषेधः । 'भाज्यं नैवैकवर्गस्य' इत्ये-  
तन्मतानार्थं हेमाद्रपुद्गाद्वत् वचनान्तरमपि—

"नेच्छेन्नयोदशीभाज्यं पुत्रवान् यः सुतायुषे ।

एकस्यैव न कुर्यात्स पार्षणं तु क्षमाचरेत्" । इति ।

एकस्यैव वर्गस्य । पार्षणं पर्वणि दशे क्रियमाणेनामावास्या-  
भाजेन सदृशं षड्वेदव्यमित्यर्थः । तत्रैव मातामहानामप्येषमिति  
पित्रादिभाज्यसहयोगस्य मातामहभाज्यस्वोत्पत्तेः ।

केचित्तु वदन्ति "न तृतास्तत्र ये यस्य" इतीज्यमात्रातृतिप्रयुक्त-  
दोषवत्त्वाद्भर्गाणामिज्यानां पित्रादीनां मात्रादीनां मातामहादीनां  
पितृव्याणां भ्रातृणां मातृकानां श्वशुराणां गुरुणां दुहितृणां  
भगिनीनां भार्याणां पितृष्वसृणां मातृष्वसृणां सख्यादीनां मध्ये  
एकस्य कतिपयस्य वर्गस्य भाज्यं त्रयोदश्यां न कुर्यादिति निषेध-  
व्याजेन सर्वेषां तत्र भाज्ये "भाज्यं नैवैकवर्गस्य" इत्यनेन विहित-  
तत्पार्षणैकोद्दिष्टमध्ये केन प्रकारेण कर्त्तव्यमित्यपेक्षायाम्—

"सपिण्डीकरणादूर्ध्वं पित्रोरेव हि पार्षणम् ।

पितृष्वभ्रातृमातृणामेकोद्दिष्टं सर्वैव हि ॥

कपिद्वितीकरणदूर्ध्वमेकोद्दिष्टं विधीयते ।

अपुत्राणां च सर्वेषामपत्नीनां तथैव च ॥

आग्ने भगिन्यै पुत्राय स्वाग्निने मातुलाय च ।

पितृव्यगुरुषे आर्जमेकोद्दिष्टं नार्पणम् ॥

अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषास्तथा ।

तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्षणम् ॥

इत्यादिभिर्भातृकैर्यप्रचेतआपस्तम्बस्यादिवचनैः पितृमातृमाता-  
महानिरिकानां सर्वेषां मृताहमहालयगयादिष्विर्वोद्दिष्टमातो  
“एकस्यैव न कुर्यात्स पार्षणं तु विधीयते” इत्यनेन ‘न गरा गिरेति-  
ब्रूयात्’ इतिवधिवेदानुवादपुरःसरं पार्षणप्र ‘ये’ विधीयते तेन  
त्रयोदश्यामस्यां पितृदयादीनामप्यपुत्राणां पित्रादिवधैपुरुषमेव  
आर्जं कर्त्तव्यम् ।

पुत्रवतां तु आर्जमेव तेषां न भवति । एष तीर्थे महालये च ।  
“पुत्रेषु विधमांसेषु नान्यं वै कारयेत्स्वधाम्” इतिवचनात् । गयायां तु  
स्वपित्राशुद्धेन मनस्य पुत्रवतामपि पितृव्यादीनां भवति “यन्नाम्ना  
पापेतिगण्डं तत्रयेद् ब्रह्म शाश्वतम्” इति पुनर्वचनस्यवमर्थस्यादिति ।  
अथेतावद्वक्तव्यं त्रयोदश्यां केन प्रमाणेन पितृव्यादिआर्जमातिरिति ।  
यदुक्तं “आर्जं न चैतद्वर्गस्य” इत्यनेनेव विधेः प्रयाजेनेति ।

तत्रयुक्तम्—धुनेर्निन्दासमभिव्याहाराच्च निषेधस्येयात्र वाक्या-  
र्थत्वात् । न च वाच्यम्—“पञ्चपञ्चनखा भक्ष्याः” इत्यादिभिर्भिक्षु-  
यथालभ्यतेनरनिवृत्तिर्वाक्यार्थस्तथात्र विहितकरणनिन्दापि करण-  
स्तुत्यर्थेवेति । पितृमातामहवर्गयोगेभ्यो आर्जप्रकरणदिना पितृवर्ग-  
मात्रस्यैव पार्षणैकोद्दिष्टमेवतानां मध्यं पितृव्यदिनाभ्यास्त्येनैककडेवना-  
माश्रयजगत्प्रत्यभावेन निषेधस्यैवत्वमलान् स्पष्टवान् । पितृवर्गस्यस्य-  
जगत्प्रतिषेधेन च सामान्यवचनादिना न गम्यतेनरत्वमनस्य भाग्य-  
वर्गस्यजनस्यैव लक्षयितुं शक्यत्वात् । पितृव्यमातामहाहनामपीति ।  
एकवर्गस्य न कुर्यादित्तु वर्गमित्यपि कर्त्तव्यं प्रतीयेत

पितृव्यादिसाधारण्येन कतिपयप्रतिषेधस्य तथैव प्रापणस्य चानुप-  
पत्तिः । न हि पितृव्यादीनां धर्मरूपत्वम् । तद्धि अग्निधोमादिवत्स-  
मुच्चितदेवतात्वे स्यात् । पित्राविषह्य प्रत्येकदेवतात्वेऽप्यभ्यासमात्र-  
भेदेन कर्मिक्ये । न च पितृव्यमातुलादिषु द्वयमप्येतदस्ति । यद्यपि  
च गयामहालयादिषु श्राद्धे विहिते तस्य च भेदप्रमत्ताभावाद्-  
भेदेतिदेशसामान्यवचनभ्यां पितृमातामहवर्गपरं च देवतात्वे  
प्राप्यमाणे—

“स्वेन भर्त्रा सह भार्यं माता भुङ्क्ते सदैव हि ।

इत्याहं वर्जयित्वैकं स्त्रीणां नास्ति पृथग्विधिः ।

केचिद्विच्छन्ति नापीणां पृथक् श्राद्धं द्विजोत्तमाः ।

आचार्यगुरुशिष्येभ्यः सखिज्ञातिभ्य एव च ॥

सर्वेभ्यश्च पितृभ्यश्च तत्पत्नीभ्यस्तथैव च ।

पितृज्ञानेभ्यः गययां तु दद्याद्भ्रातृपदे द्विजः ॥

तीर्थेषु खैव सर्वेषु मायतसे भगवान् च ।

एकस्मिन् प्राप्नोते सर्वानाचार्यादीन् प्रपूजयेत् ॥

दीद्विजपुत्रद्वाराच्च ये कनिष्ठाः सहोदराः ।

निसन्तानमृता ये च तेभ्योऽप्यक्षं प्रदीयते” ॥

इत्यादिषुतुर्द्विशतिप्रतभविष्यादियचनैर्मात्रादिपितृव्यादीनामपि  
देवतात्वेन विधानात् ।

“सपिण्डीकरणाद्भर्त्रे पित्रोरेव हि पार्षणम् ।

पितृव्यमातृमत्तृणामेकादिष्टं सदैव हि” ॥

इति च आतूर्यवचनेन तत्र व्यवस्थया पार्षणैकोदिष्टप्रकार-  
विधानात्तत्प्रकारवदभ्यासप्रचयात्मकमेकमेव श्राद्धमिति द्वितीय-  
प्रकारेण धर्मरूपत्वं पितृव्यादीनामपि तत्र धर्तुं शक्यते तथा त्रयोदशी-  
श्राद्धेऽपि कथञ्चित्तेषां देवतात्वमासीत् । तथापि “अपरपक्षे श्राद्धं

कुर्वीत" "षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु आङ्गदानमुपक्रमेत्" इत्यादिवङ्गोद्देशे-  
दध्यवहारोपपत्तये पूर्वोक्तेन न्यायेन प्रतिवर्गमन्याससमुदायात्मकानि  
परस्परं च भिन्नानि त्रीणि पार्षणानि, प्रतिदेवतं भिन्नान्येकोद्दिष्टानि  
च गयामहालयादिषु आङ्गोत्पत्तिविधिना देवताविध्येकवाक्यतापक्षेन  
विधीयन्त इत्येव युक्तमिति न कापि पितृव्यादीनां वर्गरूपत्वम् ।  
तैन नैकस्य पित्रादियगस्यैव कुर्यात्किन्तु मातामहाविषगस्या-  
पीत्यपमेव "आङ्गं न चैकयगस्य" इतिवचनस्थायी न तु पितृव्यादी-  
नामपीति । "न तुताः" इति निम्नापि मातामहाआङ्गाकरणस्यैव  
तत्करणप्रशंसापरेति तथा खानेन वचनेन न तत्त्वत्वाद्दर्श्यां  
पितृव्यादिआङ्गप्राप्तिः । अतुर्विंशतिमतादिवचनस्यैव तत्प्राप्तिरना-  
शङ्क्यैव । महालयआङ्गात्त्रयोदशीआङ्गस्य मेवात् ।

एवं त्रयोदश्यां पितृव्यादीनां आङ्गस्यैव प्राप्त्यभावे. "एकस्यैव  
न कुर्यात्स पार्षणं तु स्वमाचरेत्" इत्यस्य. तत्रैकोद्दिष्टप्रकारनिषेधेन  
पार्षणप्रकारविधायकत्वासंभवादितामहाआङ्गयोरपि कृतसपि-  
ण्डीकरणस्य पित्रादेर्मासिकाब्दिकातिरेकेणैकोद्दिष्टनिषेधात्तत्प्राप्त्य-  
भावेन तदर्थकत्वाद्योगात्पूर्वकृतव्याख्याया "आङ्गं न चैकयगस्य"  
इत्येतत्समानार्थःमेव युक्तम् । पार्षणशब्दस्य च गीणत्वमनुवा-  
दत्वाद्युक्तमेव ।

न च "न गिरा गिरेति ऋयाद्वैरं कृत्वोद्देयम्" इतिवचनपि  
निषेधभागोऽनुवादाः, अर्थं तु विधिरवेति वाक्यम् । "नेच्छेत्रयोदशी-  
आङ्गं पुत्रधानं यः तुमायुषे" इति त्रयोदशीआङ्गनिषेधानुवादेन  
तद्विषयसमर्पणार्थत्वावस्य समानार्थत्वं च चिन्ता तदनुपपत्तेर्निषेध-  
भागस्यैवात्र विधित्वस्य वाक्यत्वात् । अत एव दाक्षिणात्यैरपि  
सर्वैर्नियन्तृभिस्त्रयोदशीआङ्गं षड्देवत्वमेवोच्यते न तु तीर्थमहालय-  
विषद्वद्वेवत्यम् । हेमाद्रिणापि त्रयोदशीआङ्गप्रयोगप्रकारप्रदर्शना-  
वसरे तथैवाक्यम् ।

तेन कृष्णप्रयोदशीमात्रे विद्यमानपुत्रेण गृहिणा "पुष्ट्या बहवः पुत्राः" इति "प्रयोदश्यां व पुत्राः" इति च सूचनयः कृष्णप्रयोदश्या-  
 धर्तृत्वेन कर्तव्यम् । आद्रकृष्णप्रयोदश्यां तु दत्तार्द्रां दितृवशं आद्र-  
 मात्रेणानि नित्यशः अर्थान्तरावपि न नाशक्यं कर्तव्यं किन्तु  
 मातृमहर्गस्याप्यन्यम् । तथापि गिरद्वयकथं अर्द्रां न कर्तव्यं  
 किन्तु ब्राह्मणभोजनमात्रं मधुघृतफलशामकानिमा निगिष्टेनाग्नेन  
 पुत्रवदगृहिणिरिति सामान्यविशेषकविधिनिर्देशवचनानामां व्यवस्था  
 सिद्धा ।

## कृष्णपक्षे चतुर्दशीश्राद्धविवेचनम् ।

अथ कृष्णचतुर्दश्यां किञ्चिन्निरूपणम् । अथ कृष्णपक्षसामान्य-  
 निमित्तके श्राद्धे चतुर्दशीवर्जनस्य पूर्वमुक्तप्राधान्येन हेतुनापि पक्षेण  
 पक्ष्यां कस्यांचि चतुर्दशीवर्जनस्यां विधिः, अर्चन विद्यादीनां अर्चने  
 कृतेऽपि चतुर्दश्यां शस्त्रादीनां मुक्तमरुतनिवृत्तये तथा पुनः श्राद्धं  
 कर्तव्यमेव । तथा च मरीचिः—

"विषसर्पश्यापदाहितिर्यग्नाक्षयघातिनाम् ।

चतुर्दश्यां क्रिया कार्या अन्येषां तु विगर्हिता" ॥ इति ।

विषादिभिर्घातणस्तर्घाता येषां तेषां मित्यर्थः । न तु तान्ये  
 घ्नन्तीति । विषेऽसंभवात् । "तेषां च ब्राह्मणैर्दत्तः" इति ब्रह्मपुराणदर्श-  
 नाच्च । विषादिभद्रहणं शस्त्रादीनामप्युपलक्षणम् ।

"अपमृत्युर्भवेद्येषां शस्त्रमृत्युरथापि वा ।

उपसगमृतानां च विषमृत्युमुपेयुषाम् ॥

बहिनः च विदग्धानां जलमृत्युमुपेयुषाम् ।

अप्यगमृतानां च शृङ्गैश्चैव नैरपि ॥

आर्द्रं तेषां प्रकर्तव्यं चतुर्दश्यां नराधिप" ॥

इति हेमाद्रयुदाहृतनागरखण्डवचनात् । अपमृत्युरकालमृत्यु-  
रप्राप्तजरसामेव मृत्युः । अत एव भार्कण्डेयपुराणम्—

“युवानः पितरो यस्य मृताः शस्त्रेण वा हताः ।

तेन कार्यं चतुर्दश्यां तेषां तृप्तिमभीप्सता” ॥ इति ।

पितर इति न जनकादय एव किन्त्ववस्थाविशेषरूपपितृत्वा-  
पन्ताः सर्वेऽपि । “युवानस्तु गृहे यस्य मृतास्तेषां प्रवापयेत्” इति  
यायुपुराणे सामान्याभिधानात् । तेन पुत्रभ्रात्रादीनामपि तादृशानां  
भवति । उपसर्गो ग्रहभूताद्यावेशः । शृङ्गैः शृङ्गिभिः ।

“दृक्षारोपणलोहार्चयितुञ्जालाघियादिभिः ।

नखिर्दंष्ट्रिविभ्ना ये तेषां शस्ता चतुर्दशी” ॥

इति प्रचेतोषवचने नखादिभर्ता प्रदत्तात् । अत्रादिशप्तेन विद्यु-  
द्विषादिस्तुहचर्यात्प्रमादमृत्युहेतवो विधिं विना बुद्धिपूर्वमरणप्रवृत्त-  
मृत्युहेतवश्चान्येऽपि गृह्यन्ते । तेनाग्निजवाद्योऽपि वचनान्तरोपा-  
स्तास्तादृशा एव ग्रह्याः । अत एव नागरखण्डेऽप्युक्तम्—“कुर्मृत्युना  
मृता ये च संप्राप्तेषु हताश्च ये” इति ।

ततश्च भर्तृमरणनिमित्तं बह्विप्रवेशेन मृतानां स्त्रीणामसाध्यव्या-  
घ्याद्यभिभूतानां चाग्निजलप्रवेशादिभिर्भूतानामिह श्राद्धं न भवति ।  
प्रायोऽनशनशस्त्राग्निविषाद्वन्धनानां तथा ।

“प्रायोऽनशनशस्त्राग्निविषाद्वन्धनानां तथा ।

चतुर्दश्यां भवेच्छ्राद्धं तृप्त्यर्थमिति निश्चयः” ॥ इति ब्रह्मपुराणात् ।

युद्धमृतानां च । “युद्धहतानां श्राद्धकर्मणि चतुर्दशी प्रशस्ता”  
इति विष्णुस्मरणात् । “प्रोयन्ते पितरस्तस्य ये च शस्त्रहता रणे”  
इति धृजभट्टस्मरणाच्च ।

एतच्च शस्त्रघातादिहेतुकप्रकरणनिमित्तकं कृष्णचतुर्दशीश्राद्धं पित्रादीनामप्येकोद्दिष्टरूपमेव भवति । न तु पार्वण्यकपम् । तथा च गार्ग्यः—

“चतुर्वर्ष्यां तु कृष्णश्राद्धं सपिण्डीकरणात्परम् ।

एकोद्दिष्टविधानेन तत्कार्यं शस्त्रघातिनः” ॥ इति ।

सपिण्डीकरणत्परमित्यनेनेद् द्वाप्यते । येषामौर्ध्वदेहिकमेव निषिद्धं पतितात्मन्यागिप्रभृतीनां येषां वा सपिण्डीकरणमात्रं प्रतिषिद्धं व्युत्क्रममृतादीनां तेषां यथायोगं नाशयणद्वय्यादिपूर्वकं श्रावदौर्ध्वदेहिके सपिण्डीकरणं च न क्रियते तावच्चतुर्दशीश्राद्धमपि न भवति सत्यप्येकोद्दिष्टरूपत्वे इति । अपरं च—

“सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते ।

तत्र त्रैपुर्यं कुर्याद्वर्जयित्वा मृताहिकम्” ॥

इति शङ्खचक्रनृपास्तस्य पार्वण्यस्याथमपवाद इति ।

अत एव वृक्षमनुः—

“यकपिण्डीकृतानां तु पृथक्त्वं नोपपद्यते ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वमृते कृष्णचतुर्दशीम्” ॥ इति ।

अविष्यतुराणेऽपि—

“समत्वमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य वै ।

एकोद्दिष्टं सुतैः कार्यं चतुर्वर्ष्यां महालये” ॥ इति ।

समत्वं पूर्वं सह प्रेतत्वपरित्यागेन पितृत्वरूपं सपिण्डीनेन प्राप्तस्य । महालय इति तत्रावश्यकत्वार्थं न तु तत्रैवेदम् । “शस्त्रेण तु तु हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते” इति याज्ञवल्क्यवचनेन पूर्वलिखितेन बहुभिर्ध्वजैः कृष्णपक्षमात्रे वद्विधानात् ।

अत एव च नागरखण्डे—

“कस्माच्छ्रद्धादानां च श्राद्धे प्रोक्ता चतुर्दशी ।

एकोद्दिष्टं कुतश्चात्र कारणं प्रवर्षीहि मे” ॥

इत्यानर्त्तनं पृष्ट्वा भर्तृयक्षो ब्रह्महिरण्याक्षसम्वादकपेतिहासमुखेन—

“यश्च शस्त्रहतानां च तस्मिन्ब्रह्मनि दीयते ।

एकोद्दिष्टं नरैः श्राद्धं तत्ते वक्ष्यामि कारणम् ॥

संख्ये शस्त्रहता ये च निर्विकल्पेन चेतसा ।

युध्यमाना न ते मर्त्ये जायन्ते मनुजः पुनः ॥

पराङ्मुखा ये हन्यन्ते पलायनपरायणाः ।

ते भवन्ति नराः प्रेता एतदाह पितामहः ॥

संमुखा अपि ये वैभ्यं हन्यमाना वदन्ति च ;

पश्चात्तप्यं च वा कुपुः प्रहारैर्जर्जरीकृताः ॥

तेऽपि प्रेता भवन्तीह मनुः स्वायंभुवोऽब्रवीत् ।

कदाचित्चित्तचलनं शूराणामपि जायते ॥

तेषामपि दिने तत्र देयं प्रेतत्वशङ्कया ।

अपमृत्युमृतानां च सर्वेषामेव हेहिनाम् ॥

प्रेतत्वं जायते यस्मात्तस्मात्तेषां हि तद्दिनम् ।

श्राद्धार्हं पार्थिवश्रेष्ठ विशेषेण प्रकीर्तितम् ॥

एकोद्दिष्टं च कर्त्तव्यं यस्मात्तत्र दिने नरैः ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्ते वक्ष्यामि कारणम् ॥

यदि प्रेतत्वमापन्नः कदाचित्त्पिता भवेत् ।

तत्पर्यं तस्य कर्त्तव्यं श्राद्धं तत्र दिने नृप ॥

पितामहाद्यास्तत्राहिः श्राद्धं नार्हन्ति कर्हिचित्” ।

इत्यनेन श्रन्थेन संशयितं निश्चितं वा शस्त्रहतादीनां प्रेतत्वं चतुर्दशीश्राद्धस्वरूपे तदेकोद्दिष्टत्वे च कारणं यदभिहितवान्, तदपि सत्यम्—



“यः कश्चिन्मानवः आहं स्वर्गपुत्रभ्यः प्रदास्यति ।

प्रेतपक्षे चतुर्दश्यां नमस्यो मासि सस्थितः” ॥ इति ।

तेनैकोद्दिष्टमेवात्र कर्त्तव्यं न तु पार्वणम् । “पितृपक्षे चतुर्दश्यां कन्यासंस्थे दिवाकरे” इति चोपक्रमोपसंहारयोर्विशेषसंस्पर्शे सामान्य-  
कृष्णचतुर्दशीपरमेव । अर्थवादमात्रं चेत् । एतच्छ्राद्धस्य आहत्य  
सपिण्डीकरणोत्तरत्वाभिधानात्सपिण्डीकरणान्तैश्च आह्वेः प्रेतत्व-  
निवृत्तेः । तन्निवृत्त्यप्रेतत्वधिलक्षणे तन्निवृत्त्यप्रेतत्वकल्पनेऽपि सकृ-  
च्चतुर्दशीभावाच्च निवृत्तौ पुनः पुनस्तत्करणधरोद्भवः । पितृरिति  
सुतेरिति च यो यस्य आह्वेऽधिकारी तस्य तस्योपलक्षणम् ।  
पितृमात्रादधिक्यमध्ये द्वयोः शस्त्रादिभिर्मरण एकोद्दिष्टद्वयं तन्त्रेण  
भवति । त्रयाणामपि तथात्वे तत्रयम् । आहत्य पार्वणविध्यभावेन  
तत्रापि चतुर्दशीनिमित्तकस्यैकोद्दिष्टस्यैव प्राप्तेः । तन्त्रेण च बहुनमपि  
स्वकालेऽनुष्ठानसंभवाच्च कालासंभवः ।

अपरार्कस्तु—त्रिष्वपि शस्त्रादिहतेषु पार्वणयोग्येषु पार्वणमेव  
मन्यते । तस्यायमभिप्रायः । नैते एकोद्दिष्टविधयः पार्वणवार्धनैको-  
द्दिष्टं विधधति । किन्तु पार्वण/संभवात्प्राप्तमेव तदनुवदन्ति ।  
पार्वणासंभवश्च शस्त्रहतादिभिन्नानां तत्र आह्वनिषेधात् । “अन्येषां  
तु विगर्हिता” इति “पितामहाद्यास्तत्राहि आह्वं नार्हन्ति कर्हिचि-  
त्” इति च ।

तत्रेदं वक्तव्यम् । सपिण्डीकरणोत्तरभाविष्येनात्राप्यव्यासत्रय-  
स्तमुदायाग्रके वैश्वदेविकादिप्रकारविशेषविशिष्टे पार्वणकर्म आह्वे  
प्राप्ते वचनात्प्राप्तन्यूनत्वं किंचिदभ्यासनिवृत्तावपि तदीयप्रकारविशेष-  
निवृत्तौ कारणाभावेनैकोद्दिष्टप्रकारप्राप्तेः । “तस्योक्तः पार्वणे विधिः”  
इत्यत्र प्राज्यभ्यास्येति इव । “एकस्मिन् द्वयोर्वैकोद्दिष्टविधिः”  
इति तु कस्यचिदपरार्कमतानुसारिणो निबन्धुर्वचः । तेनैकोद्दिष्ट

विधानाभावे एकपुरुषं द्विपुरुषं वा पार्वणविधिर्नैव श्राद्धं स्यादिति विधय एवेत एकोद्दिष्टप्रकारस्येति श्रित्वपि शस्त्रादिहतेष्वेकोद्दिष्टान्येष तावन्मुचितानि ।

यच्च श्रुत्यादिना—“कृष्णचतुर्दशीश्राद्धविधायिनां विष्णवादि-  
वचनानां पार्वणकालप्रकरणगतत्वादिद्ं श्राद्धं पार्वणविधिर्नैव  
कर्त्तव्यम् । तच्च त्रयाणामपि शम्भ्नादिहृतत्वे त्रिपुरुषमेकस्य द्वयोर्वा  
तथात्वे एकपुरुषं वा । न त्वेकोद्दिष्टविधिना । तद्वचनानि तु निर्मू-  
लान्येव पार्वणशक्तविषयाणि वा”इत्युक्तम् ।

तत्र सर्वनिःस्पृलिखितानां निर्मूलत्वमभिधानं प्रायपाठमात्रेण  
च विशेषवचनवाधनं महत्साहसमभ्युपेक्षणीयम् ।

यदप्यपरं तेनैवेकं “कृष्णचतुर्दशीमासे पिशादीनामेव श्राद्धम् ।  
पार्वणरूपत्वात् । महालयान्तगतयां तु तस्यां पितृव्यभ्रात्रादीना-  
मपि । ब्रह्मपुराणे “प्रायोनशने”त्यादिना सामान्यचतुर्दशीश्राद्धमभि-  
धाय “आश्विने तर्पणीयाश्च क्षुद्रपिण्डोदकक्रियाः” इति पुनरभि-  
धानस्य तत्प्राप्त्यर्थत्वात् । तथैकोद्दिष्टविधिना—

“अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषस्तथा ।

तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम्” ॥

इत्यापस्तम्बवचनात्”इति ।

तदपि पूर्वलिखितैः “प्रायोनशनम्” इत्यादि, “ये च शस्त्रहता  
रणे” “युधानस्तु गृहे यस्य” इत्यादिभिश्चतुर्दशीमासे तादृशानां  
सर्वेषामेव देवतात्योद्देशादतिदेशानुराधेन ओपदेशसंकोचस्यायु-  
क्तत्वादयुक्तम् ।

यत्तु “आश्विने” इत्यादिब्रह्मपुराणवचनं तन्महालयपर-  
पक्षश्राद्धेऽपुत्रपितृव्यादीनां देवतात्वप्राप्त्यर्थं सत्तदन्तर्गतचतुर्दशी-

आद्धेऽपि तत्रापकं न तु तत्रैव विशेषतः । न ह्येतच्चतुर्दशीश्राद्धं  
अयोदशीश्राद्धवदपरपक्षश्राद्धाद्भिन्नं किन्तु तस्यैवाभ्यासः । अचना-  
कृष्णश्राद्धादिमाश्रदेवत्यः । “शस्त्रेण तु हता ये वा” इति तुशब्दात् ।  
तेन कृष्णचतुर्दशीमासे शस्त्रादिहतयुवमृगादीनां पित्रादीनां माश्रा-  
दीनां मातामहादीनामपुत्राणां पितृव्यभ्रात्रादीनां चैकोद्दिष्टविधिना  
श्राद्धं कर्त्तव्यमेव ।

इदानीं तु तदनाचरणम् । कृष्णपक्षसामान्यश्राद्धस्यैवानाचर-  
णात् । महालयचतुर्दश्यां स्वावश्यकमिति तत्रैव प्रसुरः समाचारः । ये  
तु चतुर्दशीमासे महालयचतुर्दश्यामेव वा शस्त्रादिभिरपि मृतास्तेषां  
मृताह्निमित्तं यच्छ्राद्धं तद्यथाकुलाचारं पार्वण्यमेकोद्दिष्टं वा भवति  
न त्वेकोद्दिष्टरूपमेव । कृष्णचतुर्दशीनिमित्तत्वाभावात् । तन्निमित्तं  
चैकोद्दिष्टं तदा पृथक् न भवति । पार्वण्यपेक्षयेकोद्दिष्टरूपमेव । कृष्ण-  
चतुर्दशीनिमित्तत्वाभावात् । तन्निमित्तं चैकोद्दिष्टं तदा पृथक् न  
भवति । पार्वण्यपेक्षयेकोद्दिष्टस्य न्यूनधर्मत्वेऽपि समानेषु धर्मेष्वगृह्य-  
माणविशेषतया तन्मन्त्रोपपत्तेः ।

संक्रान्तिव्यतीपातादिनिमित्तकं च चतुर्दश्यामपि पार्वण्यमेव  
भवति । चतुर्दशीनिमित्तकं च तदा पृथक् भवति । सपिण्डकापिण्ड-  
कत्वप्रयुक्तविक्रमधर्मकत्वादिति दिक् ।

शस्त्रघातादिनिमित्तकं च चतुर्दश्यां यद्यपि त्रयाणामपि श्राद्धं  
कृतं भवति तथाप्यपरपक्षनिमित्तकं माश्रादितृप्त्यर्थं च दिनान्तरे  
श्राद्धं कर्त्तव्यमेव । अपरपक्षनिमित्तस्य चतुर्दश्यां वर्जनात् । एवं  
महालयेऽपि सकृत्पक्षे पितृव्यादितृप्त्यर्थं च । येषु तु पक्षेषु चतुर्दशी-  
वर्जितं नास्त्येवेत्युक्तम् । तेषु च महालयापरपक्षश्राद्धेन सह शस्त्र-  
घातादिनिमित्तं श्राद्धं मृताहम्यायेन तन्त्रमेव भवति न तु पृथक् ।  
न चैव मृताहंश्राद्धेऽप्येकोद्दिष्टविधिना क्रियमाणे पितृमृताहश्राद्धे  
संस्कारये पितृमहादिप्रातिः ।

यत्तु हेमाद्रिणा केनचित्कारणेन महालयचतुर्दश्यां शक्राघना-  
दिनिमित्तैकाद्विष्टश्राद्धासंभवे तत्पक्षे पृथक्नजिमिसमपि आद्धं  
कस्मिंश्चाद्दिने कार्यं तच्च पार्वणविधिनेत्येतावत्पर्यन्तमुक्तम् । तत्र मूलं  
सूत्रम् ।

इति निर्णीतः कृष्णपक्षः ।

## सूर्यसंक्रमादियोगेषु नित्यश्राद्धम् ।

सूर्यसंक्रमो गन्धर्वीवर्द्धन्यायेनायनविषुवद्विज्ञः । तेषां पृथगुपा-  
दानात् । तथापादानप्रयोजनं चावश्यकत्वस्य फलातिशयस्य वा  
हापनं सप्रकारकं पूर्वमेधोक्तम् । अत एव विष्णुधर्मोत्तरे—

“श्राद्धे संक्रमणं भानौः प्रशस्तं पृथिवीपते ।

विषुवद्वृत्तितयं तत्र क्षयनं द्वे विशेषतः” ॥ इति ।

व्यतीपातो विष्कम्भादिषु योगविशेषः ।

“अथयानिधनिष्टुर्द्रांनागदैवतमस्तके ।

वद्यगा रघिवारेण व्यतीपातः स उच्यते” ॥

इति वृद्धमनूको वा । नागदैवतमाश्रुषा । मस्तकं प्रथमः पादः ।  
प्रत्येकं चेदं सम्यध्यते । “सूर्याचन्द्रमसोः कान्तिसाम्बं ज्योतिःशास्त्र-  
गम्यं व्यतीपातः” इति कल्पतरुः ।

गजच्छाया—

“यदेन्द्रुः पितृदैवत्ये हंसश्चैव करे स्थितः ।

तिथिर्वैश्रवणोया च गजच्छाया प्रकीर्तिता” ॥

इति स्कन्दपुराणोक्ता । पितृदैवत्ये मधायाम् । हंसः सूर्यः ।

करे हस्ते । वैधवणीया तिथिर्योदशी । कुजश्छायापदेनाप्ययमेव योग उच्यते ।

“योगो मघात्रयोदश्याः कुजरश्छायासंज्ञकः ।

अवेन्मघायां संस्थे च शशिन्यर्के करे स्थिते” ॥ इति ब्रह्मपुराणात् ।

इयं च भाद्रकृष्णत्रयोदश्यं भवति नाम्ना । यद्यापि प्रौष्ठ-  
पद्युर्ध्वं कृष्णत्रयोदशी । “प्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णत्रयोदशी”  
इति विष्णुस्मृतिविष्णुधर्मोत्तरादियु भाद्रकृष्णत्रयोदशीमात्रस्य  
नित्यभाद्रकालेषु पाठासाधनमाश्रमेव तथापि यस्यामेतादृशयोगेन  
प्राशस्त्यातिशयः स त्रयोदशीविशेष एव शुद्धोऽनेनोपलक्ष्यते । न  
त्येतादृशयोगवत्येव सा भाद्रकाल इत्येतस्याभिप्रायः ।

“प्राक्छाये कुजरस्य च, इस्तिच्छायास्तु च तथा कर्तव्यजन-  
वीजितम्” इत्याधुक्ता भाद्रदेवकृपा गच्छच्छायेह न गृह्यते ‘भाद्र-  
कालाः’ इत्युक्तेः । प्राप्तिकाललक्षणायां सैव वायः । संज्ञाकरणधैर्यार्थं  
च तदर्थानुपादाने । संज्ञायां तु देवदत्तादिशब्दकमुच्यते । इदं  
वाक्येनापि युगादिमन्वादिबीहियवपाकमृताहावीनां नित्यभाद्र-  
कालानामुपलक्षणम् एतेषु च नित्यं भाद्रम् ।

तथा च विष्णुः—“अमायास्या तिम्रोष्टकास्तिस्रोत्थष्टका माघी  
प्रौष्ठपद्युर्ध्वं कृष्णत्रयोदशी ग्राहियवपाकौ च” इति ।

‘एतांस्तु भाद्रकालान्देव नित्यानाह प्रजापतिः ।

भाद्रमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते” ॥ इति ।

माघी पौर्णमासी ।

“बीहिकाके च कर्त्तव्यं यवपाके च पार्थिव ।

नैतावाधौ महाराज विना भाद्रं कथञ्चन ॥

वीर्यं सती तथा माघी भावणी च नदीस्तम् ।  
मौष्ठपद्यामतीनार्या तथा कृष्णा त्रयोदशी ।  
एतांस्तु आद्यकालान्यै नित्यनाह प्रजापतिः” ।

इति विष्णुधर्मोत्तरात् । ग्रीहयः शरत्पर्वं धान्यम्, सत्ययि  
“धान्यं व्रीहिः इत्यम्बरिकः” इति व्रीहिशब्दस्य धान्यपर्यायत्वे क  
शालयः ।

“यथोक्तवस्त्वत्संपत्तौ ग्राह्यं तदनुकारि यत् ।  
यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालयः” ॥

इति व्रीह्यभावे तेषां तत्प्रतिनिधिर्लोकोः ।

“ग्रीहयः शालयो मुक्ता गोधूमाः सर्षपास्तिलाः ।  
यवाधौषधयः सप्त विपदो मृगिभिर्वादिताः” ॥

इति पृथगुपादानाच्च ।

तेन शरदि वसन्ते चेष्ट्युक्तं भवति । अत एव तत्सुत्यकालो  
नवयहाय सृग्दोगपरिशिष्टे “शरद्वसन्तयोः केचिन्नवयर्षं प्रचक्षते”  
इत्युक्ताः । यस्तु तत्रैव पक्षात्तरमुक्तम्—“धान्यपाकवशादन्ये” इति ।  
तद्वृष्ट्या तदुत्कर्षे । अत एव धनुःस्थरवाद्यपि तत्करणप्रसङ्गे  
तन्निष्ठा, मेघमारभ्य जैत्रादिगणनायां वृश्चिकस्य शरद्वसन्तर्भावात्तत्र  
तत्करणे प्रशंसा च ज्योतिःशास्त्रे ।

“वृश्चिके शुक्लपक्षे तु नवाक्षं शस्यते युधै ।  
अपरे क्रियमाणं तु धनुष्येष कृतं भवेत् ॥  
धनुषि यत्कृतं श्राद्धं मृगनेत्रासु राशिषु ।  
पितरस्तत्र गृह्णन्ति नवानामपकाङ्क्षिणः” ॥ इति ।

यच्च नवाक्षे आद्यमुक्तम्—

“तद्योदकौ नवाब्जे च गृहप्रच्छादने तथा ।

पितरः स्मृत्यन्तर्यमष्टकस्तु मघस्तु च ॥

तस्माद्द्यात्सदा युक्तो विद्वत्सु ब्रह्मणोषु च” इति ।

तदपीदमेव । गृहप्रच्छादने मघगृहसंपादने, मघास्तु भाद्रकृष्ण-  
पक्षमघास्तु कैयलास्थपि । ब्राह्मणेषु प्राप्तेष्विति शेषः । उपलक्षणं  
चैतद्बुद्धयसंपत्तेरपि । अत्र सदाशब्दाभिव्यक्तम् बृद्धिभाजस्य  
नमित्तिकाद्याभित्यसंस्काराद्यङ्गत्वाच्च नित्यत्वम् । कृष्णपक्षभाजस्य  
“आकेनापि नापरपक्षमतिक्रामेत्” इत्यादिष्वनेभ्यः, संक्रान्ति-  
मनुष्यायनादावपि भाजं नित्यम् । नादित्यसंकमणं विषुवद्वयं  
विशेषेणायनद्वयं व्यतीपातो जन्मर्क्षमभ्युदयश्च ।

“एतांस्तु भाजकालान्धै नित्यानाह मजापतिः ।

भाजमेतेषु यदुदत्तं तदामस्याय कल्पते” ॥

इति विष्णुस्मरणम् ।

“उपप्लवे चन्द्रमसो रवेश्च त्रिष्वष्टकास्वध्ययनद्वये च ।

पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं दद्यात्स्थितुष्यः प्रयतो मनुष्यः ॥

भाजं कृतं तैव समास्वस्वं यत्स्वमेतत्पितरौ वर्धन्ति” ।

इति विष्णुपुराणाच्च ।

अत्र पानीयमपीति घननाच्छाजस्यवश्यकत्वं गम्यते ।

प्रहणे शातातपवचनादपि ।

“सर्वश्वेनापि कर्त्तव्यं भाजं वै राहुदर्शने ।

अकुर्वाणस्तु तच्छाजं पक्वे गौरिख सीदति” । इति ।

यदि संक्षेपेणापि भाजसामग्रीसंपादने द्रविडस्य सर्वस्वव्ययो  
मपति वेदापीत्यर्थः । “सर्वैर्धनं स्वमुपजीव्यमुदकं सेनापि” इति  
हेमाद्रिः ।

द्रव्यब्राह्मणसंपत्तौ हारीतवचनादपि ।

“तीर्थद्रव्योपपत्तौ च न कालमवधारयेत् ।

पात्रं च ब्राह्मणं प्राप्य सद्यः आद्धं विधीयते” इति ॥

निषिद्धरात्र्यादिवर्जं प्राशस्यावहमपराह्णादिकाले न प्रतीक्षे-  
तेत्यर्थः । अत एव देवीपुराणे —

“अकालेऽप्यथवा काले तोर्थआद्धे सदा नरैः ।

प्राप्तिरेव सदा क र्ये कर्त्तव्यं पितृतर्पणम् ।

पितृहृदयानं तु तच्छस्ते पितृणां चातिदुर्लभम् ।

धिलभ्यो नैव कर्त्तव्यं नैव धिक् समञ्जरेत्” ॥ इति ।

पितृहृदयमरणं सकलभाङ्गासंभवे तन्मात्रमपि तावत्कर्त्तव्य-  
मित्येवमर्थम् ।

व्यतीपातेऽपि पितृत्महवचनात् ।

“अमायास्याव्यतीपातपौर्णमास्यष्टकासु च ।

विद्वान् आद्धमकुर्वाणः प्रायश्चित्तीयते तु सः” ॥ इति ।

भाष्यादिषु पुनर्वचनं फलातिशयार्थमावश्यकत्वातिशयार्थं वा ।

नित्यसमभिध्याद्वाराच्च संक्रमआद्धरुच्यादावपि नित्यं आद्धम् ।

समभिध्याद्वाराच्च मार्कण्डेयपुराणेऽपि—

“विशिष्टब्राह्मणप्राप्तौ सूर्येन्दुग्रहणेऽप्यने ।

विपुत्रं रथिसंक्रान्तौ व्यतीपाते च पुत्रक ॥

आद्धर्द्धद्रव्यसंपत्तौ तथा दुःस्वप्नदर्शने ।

जन्मर्क्षग्रहवीडासु आद्धं कुर्वीत चेच्छ्रया” ॥ इति ।

चक्रो भिन्नक्रमः । ग्रहणादिकालेषु आद्धं प्रतीक्ष्यया च सदा  
कदाचिच्छ्राद्धमवश्यं कुर्वीतेत्यर्थः । न तु फलसोच्छयेति । पूर्वधात्र्य-  
वावश्यकत्वावगमात् ।



युगादिष्वपि नित्यम् ।

“वैशाखमासस्य सिता तृतीया नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।  
नवम्यमासस्य तमिस्राक्षे त्रयोदशी पञ्चदशौ च माघे  
एता युगाद्याः कथिताः पुराणैरनन्तपुराणस्तिथयश्चनराः ॥

पानीयमपि” इत्यादिष्वप्युपुराणात् । पञ्चदशी पौर्णमास्यमाघास्या  
च कल्पमेवेन । “पौर्णमासी तु माघस्य” इति भविष्यपुराणात्,  
“माघे च पौर्णमास्यां तु चोदं कलियुगं तथा” इति ब्रह्मवैवर्तचरणात्,  
“अमाघास्या च तपसे” इति, “माघे अन्द्रक्षयेऽहनि” इति, “वर्षे तु  
माघमासस्य” इति च नागरखण्डब्रह्मपुराणादिवचनेभ्यश्च ।

मन्वन्तरादिष्वपि नित्यम् । तथा च मास्यपुराणे —

“अथयुक्शुक्लनवमी द्वादशी कार्तिके तथा ।  
तृतीया चैव माघस्य तथा भाद्रपदस्य च ॥  
फाल्गुनस्याप्यमाघास्या पौषस्यैकादशी तथा ।  
आषाढस्यापि द्दशमी तथा माघस्य सप्तमी ॥  
भाषणे चाष्टमी कृष्णा तथाषाढे च पूर्णिमा ।  
कार्तिकी फाल्गुनी श्वेती ज्येष्ठी पञ्चदशी सिता ॥  
मन्वन्तरादयस्त्वेता वृत्तस्याक्षयकारकाः” ।

अस्य शेषो हेमाद्रौ —

“आसु तोयमपि आत्वा तिलदर्भविमिश्रितम् ।  
पितृनुद्दिश्य यो दद्यात्स गतिं परमां लभेत्” । इति ।

अत्र तोयमपीत्युक्त्या नित्यत्वम् ।

शूलपाणिना तु — अस्य शेषस्यालिखनारकाम्यत्वमेवास्मात्सुक्तम् ।  
एवं यत्रैतादृशं किञ्चिन्नित्यत्वद्योतकं साक्षान्नित्यत्वोक्तिरकरणप्रत्य-  
यायभरणं वा तन्नित्यं आद्यमितरत्काम्यं ध्रुवफलं वा तिथिवार-  
वृत्तत्रादिष्वर्थवादादिकल्प्यफलं वा युगान्तकल्पवाद्यादिषु । अति-  
विस्तरापक्षेस्तानि न लिख्यन्ते ।

## अथ मृततिथिश्चादम् ।

पित्रादिमृततिथौ स्वत्यावश्यकं आदम्—

“अनिसम्बत्सरं कार्यं मातापित्रोर्मुनाहनि ।

पितृव्यस्याप्यपुत्रस्य भ्रातृज्यैष्ठस्य चैव हि” ॥

इति ब्रह्मपुराणे वीप्साश्रवणात् ।

“सर्वेषामेव आह्वानां श्रेष्ठं साम्बत्सरं मतम् ।

क्रियते यन्मन्त्रश्रेष्ठं पूजां गृह्णामि नो हरिः ॥

न ब्रह्मा न च यै रुद्रा न आर्ये देवतागणाः ।

तस्माद्यत्नेन कर्त्तव्यं धर्मं धर्मं मृताहनि ॥

न. ए. जगशार्दूल भाजकेन विशेषतः” ।

इति भविष्यपुराणेऽक्षरणे दोषश्रवणाच्च । “भ्रातृज्यैष्ठस्य”

इति विशेषणादपुत्रस्यापि कनिष्ठस्य आवश्यकम् । अत एवोक्तम्—

“न पुत्रस्य पिता कुर्याद्भ्रातृजस्य तथापिजः ।

अपि क्रोधेन कुर्यात्तं सपिण्डीकरणे घना” ॥ इति ।

अत्र पित्रभ्राजाभ्यां सपिण्डीकरणं पुत्राभ्रातृयोर्न कर्त्तव्यमिति प्रतीयते न तु सर्वस्येति । तेन प्रेताभ्युदयकामनायामन्येन तयोस्तदपि कारयित्वा साम्बत्सरिकापि पित्रभ्राजाभ्यां स्नयमपि तयोः कर्त्तव्यं न तु नित्यं क्रोधेनेत्युक्तत्वात् । मृताहनीति च मरणाधिकरणतिथि-सज्जातीयायां तिथावित्यर्थः । वत्सरान्ततिथेर्भृतिसम्बन्धाभावादह-यदस्य च तिथिरूपचान्द्राहपरत्वात् । सज्जातीयत्वं च तस्मात्-तत्पक्षगतत्वेन प्रतिपन्नत्वादिना च ।

“मासपक्षतिथिस्पृष्टे यो यस्मिन् श्रियतेऽहनि ।

प्रत्यहं तु तथाभूतं क्षयाहं तस्य तं विदुः” ॥ इति व्यासवचनात् ।

अत्राहः पद्महोरात्रपरम् । मरणाधिकरणाहोरात्रस्य तिथिस्पर्शश्च तत्सम्बन्धरूपो मरणकाले विवक्षितो न मृदयास्तमयत्रिमुहूर्तादिसम्बन्धेन । "पारणे मरणे नृणां तिथिस्तात्कालिकी स्मृता" इति वसिष्ठ-वचनात् । साम्बत्सरिकधार्माधिकरणाहोरात्रस्य च तत्स्थित्या स्पर्शः शःकृतः आद्ययोग्यत्वेन निर्णीयथा वत्सरश्च चान्द्रश्चैत्रादिमासविशेष-रूपमासपक्षतिथिसम्बन्धलिङ्गात् । चैत्रादीनां चान्द्राणामेव मुख्य-त्वात् । "आद्यैके पितृकार्ये च मासश्चान्द्रमसः स्मृतः" इति विशेष-वचनाच्च । मासशब्दस्य चैत्रादिविशेषादयं च सामान्यपरत्वे आनर्थक्यापत्तेः ।

"अकथ्यपरिवर्त्तेन सूर्यः कालवशघ्नतः ।

अतः साम्यत्सरे धार्द्धं कर्त्तव्यं मासश्चिह्नितम् ॥

मासश्चिह्नं तु कर्त्तव्यं तत्रैव मास्यमेव हि ।

एतस्तत्र विधानेन स मासः परिकीर्तितः" ॥

इति लघुहारीतवचनाद्याद्यगम्यते । सर्वे चैतन्मासवत्त्वविशेषेन निष्कस्यते । वत्सरास्तमहणाच्च । यद्यपि सजातीयत्वनिरूपिकाया-माद्यमरुतिथिव्यक्तावपि "मासपक्षतिथिरूपे" इति वचनादयं साम्बत्सरिकधार्द्धं प्राप्नोति मासिकवत् । अत एव "आद्यमेकादशेऽ-हनि" इति साम्बत्सरिकपरत्वेनापि केचिदुच्यन्त्यतस्तथापि सा तिथिः सजातीयत्वनिरूपकतया धार्द्ध्यविकल्पातिथेरुपलक्षणमेव न तु तदधिकरणमिति दर्शयति । वार्षिकसमाख्या च विध्यनुसारित्वा-द्वर्षान्ते भवे वार्षिकमिति व्याख्येया न तु वर्षे भवमिति । मासिके तु वश्यते । वत्सरान्ते जाने मृताहतीति चार्थः । चान्द्रवत्सरेण पूर्वतिथ्यन्तसमासत्वेन द्वितीयवत्सरादिभूतायास्तत्तिथेः पूर्ववत्सरा-भ्यस्तामावात् । अत एव सौरिहर्षाकरणे विधाय गोभिलेनाप्युक्तम्—  
"अत एवैव सम्बत्सरे सम्बत्सरे प्रेतायाजं दद्यद्वास्मिन्नहनि प्रेतः  
स्वाह" इति ।

तेन साध्यात्सरिकश्च, इत्य द्वितीयादिसम्बत्सराद्यमृततिथिस-  
म्बन्धेनैवाप्यग्राह्याप्रथमसम्बत्सरोपक्रमभूतायां मरणाधिकरणतिथौ  
प्राप्तिरेव नास्तीति न तस्याद्यपदेन प्रहणम् । युक्तं चैतत् । अन्यथै-  
कमेवाह्निकश्चाह्नं प्रथममृततिथौ प्रत्यवचनादेकादशादे कियमर्था  
मेतदेवत्यं द्वितीयादि तसिथौ पितृव्यप्राप्तदेवायमिति विकल्पं स्यात् ।

एतेनैतद्वि निरस्तं चेदित्ययं यत्कलुषाणिनोक्तम् । न च प्रथम-  
मासिरुषार्णिकविसमाख्याप्रकृतिभूता मासवर्षादिशब्दा अजहत्स्वार्थ-  
लक्षणयैकविनाधिकमासाद्विरा इति वाच्यम् । द्वितीयादिमासवर्षेषु  
तदनुपपत्तेः । तस्मै मृतनित्ये मृततिथिं दायत् त्रिंशत्तिथ्यात्मको मास-  
आह्निकस्तद्दश एव पृथगधिकशतव्यतिथ्यात्मकः सम्बत्सरोऽत्र मास-  
वर्षमाह्निक्यां विभक्तितः । एवं त्रिपक्षशब्दोऽपि तादृशपञ्चचत्वारिंश-  
त्तिथ्यात्मकसाहस्रमासवचनः । मृततिथेरिति च दशाह्नाह्निक-  
इतिवद्वधौ पञ्चमी । तथाचान्त्यमृततिथेरेव पूर्वमासमाह्निक्यं  
न तु पूर्वमृततिथेरिति द्वितीयादिमृततिथिष्वेव प्रथमवर्षान्तर्गतासु  
प्रथमादिमासिकानि द्वितीयैव प्रशुक्रादिमृततिथिष्वेव प्रथमादिवि-  
काशीनि । वार्षिकआह्निक्यं घटनरास्तमृततिथावेवांत्यवत्त्वेन वर्षे  
जाते भवमित्येव समाख्याप्युत्पत्तेरौचित्येन प्रथमवार्षिकादेः प्रथम-  
वर्षाद्यधिकरणस्यैवाभावादेतादृशकल्पनानर्थक्यात् । मासिकानि तु  
प्रथमादिमासादिमृततिथिष्वेवांत्यवत्त्वेन वक्ष्यते ।

सकललोकव्यवहारविरुद्धं चेदमभिधानम् । द्वितीयादिमृत-  
तिथिषु जातस्येव मृतस्याप्यद्य द्वितीयस्तृतीयो मासो लग्नस्वयोदश-  
मृततिथौ चाद्य द्वितीयं वर्षं लग्नमित्येवमावाहं व्यवहारात् ।  
मासवर्षाद्यमृततिथेश्चावधिमात्रत्वे पूर्वदर्शवदुत्तरमासवर्षान्तर्गति-  
व्यवहाराभावप्रसङ्गत् । सर्वथा प्रथमवत्सरांत्यमृततिथावाद्या-  
ह्निकम् । द्वितीयवत्सरान्त्यमृततिथौ द्वितीयमित्यादि ।

## मृततिथिश्राद्धमामाज्ञेनापि कार्यम् ।

इदं वाग्विक्रमाद् ग्रहणकाले तत्पूर्वग्रहरचतुष्टयत्रयरूपवेधकाले वा प्राप्तं भोक्तृवाङ्मणलाभेऽग्नेव तदलाभे आमासादिनापि तद्विन्न एव कर्तव्यम् ।

तथा च गोमिताः—

“दशै रक्षिग्रहे पित्रोः प्रत्याब्धिकमुपस्थितम् ।

अग्नेनासंभवे हेत्वा कुर्यादग्नेन वा सुतः” ॥ इति ।

दशै पित्रोः सुतो रक्षीति च सर्वमविवक्षितमुपलक्षणम् ।  
आमपदेन च वितुषं तदङ्गुलादि गृह्यते न तु सतुषम् ।

“सस्यं क्षेत्रगतं प्राहुः सतुषं धान्यमुच्यते ।

आमं वितुषमित्युक्तं स्थिन्नमन्नमुदाहृतम्” ॥

इति वशिष्ठप्रचनात् । प्रत्याब्धिकग्रहणं च “अग्नेनेषादिकं कुर्या-  
द्देसा कामेन न क्वचित्” इति वार्षिके सर्वथा साधनत्वेन निबिद्धस्या-  
माद्यो प्रतिप्रसक्तार्थम् । अत एव तन्मासिकस्याप्युपलक्षणम् । अमा-  
सात्वादिभाजं तु तत्राग्नेन भवत्येव ।

“आहविष्णे द्विजानां नामाभाजं प्रकीर्तितम् ।

अमावास्यादिनियतं माससम्बत्सरादृते” ॥ इति हारीतवचनात्

आहस्य पाकआहस्य विष्णेऽसंभवे । माससम्बत्सरादृतेऽप्या-  
मासिकसाम्बत्सरिकोपादानम् । यस्तु “ग्रहणास्तु द्वितीयेऽह्नि रजो-  
होनात् पञ्चमः” इत्याद्याः साम्बत्सरिकविपर्ययवचनं पठन्ति तदनुसृतं  
वाङ्मतिरिति तन्निर्णयम् । पाकआहसंभवरूपभाजविज्जस्यैव  
अपञ्च कात्यायनेन दर्शितः—

“आपद्यन्मौ तीर्थे च प्रवासे पुत्रजन्मनि ।  
हेमश्चाहं प्रकुर्वीत भार्यारञ्जितं संकमे” ॥ इति ।

बोधायनेनापि—

“संकमेऽन्नद्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि ।  
हेमश्चाहं सग्रहे च द्विजः शूद्रः सदाधरेत्” ॥ इति ।

सग्रहवचनात्तत्कालापत्तिं ग्रहणनिमित्तकभ्रातृतिरिक्तमपि  
वर्षादिभ्रातृभ्रातामात्रादिनैव कर्तव्यम् । तत्र ग्रहणपुत्रजन्मनोः पक्वाक-  
मोक्षप्रसंभयकृतः पाकभ्रातृसंभवो द्विजाभावे च । पत्न्यभावतद्भ्रजो-  
दायैकाकिप्रवासतीर्थप्राप्त्यादिषु पक्वभावकृतः । आपदन्नाभावादिषु  
पाक्वाभावकृतः । हेमश्चाहं विधौ आम्नाभाव इत्यामान्कस्यापि  
ग्रहणम् । अत एव—

“आत्मनो देशकालानां विप्लवे समुपस्थितं ।  
आमश्चाहं द्विजे कार्यं शूद्राणां तु सदैव हि” ॥

इत्युक्तो वचनम्, ‘सुमन्तुवचनं च—

“पाकाभावेऽधिकारः स्याद्विप्रादीनां नराधिप ।  
अपत्नीनां महाबाहो विदेशगमनादिभिः ॥  
सदा चैव तु शूद्राणाममश्चाहं विदुर्वृथाः” इति ।

विदेशगमनादिभिः पाकाभाव इत्यन्वयः । अपत्नीनामित्यपि  
हेतुगर्भविशेषणेनापत्नीकत्वप्रयुक्तः पाकाभाव एव विवक्षितः । तस्मा-  
देवंजातीयकानां पाकभ्रातृसंभवद्वारकमेव द्विजान्प्रत्यामहेमश्चाह-  
निमित्तत्वम् । संकमाग्न्यभावयोस्तु तदसंभवात्स्वतन्त्रयोरेव । अग्न्य-  
भावे च यद्यप्यग्न्यधिकरणकमग्नौ करणं न संभवति तथापि “अग्न्य-  
भावे तु विप्रस्य पाणावेवोपपादयेत्” इति पाणिहामेन पाकभ्रातृमति-

संप्रकयेव । अन्यथाधिकाराभावेन श्राद्धस्यैवाप्राप्तेस्तत्रामादिरूप-  
साधनविधिरपि दुःस्थितः स्यात् । अत एव च—

“वाक्स्नान्नाग्निसंयुक्त उत्सन्नाग्निरथापि वा ।

आमश्राद्धं तदा कुर्याद्विस्तेऽग्नौ करणं भवेत्” ॥

इति जप्तदग्निवचने पाणिहोमथवर्णमनुवाद एव ।

स्मृतिरत्नः खल्यां तु—

“आमश्राद्धं यदा कुर्याद्विधिः श्राद्धदस्तदा ।

हस्तेऽग्नौ करणं कुर्याद्विप्राह्णस्य विधानतः” ॥

इति वचनदामश्राद्धे दुःसाग्नोरपि पाणिहोम इत्युक्तम् । तत्रैव च  
पत्न्यभावे तद्गजांशे महणतीर्यसंकमादिषु च पत्न्यग्निसंनिधानेऽपि  
पा०।संभवेऽप्यमश्राद्धमेव मुख्यमित्युक्तम् ।

बोधायनादिवचनेषु चामश्राद्धमविधास्य हेमश्राद्धस्यैव विधानम् ।  
पुत्रजन्मसममित्याहारत् । तत्र तस्यैव मुख्यत्वात् । तथा च  
संवर्त्त—

“पुत्रजन्मनि कुर्वीत श्राद्धं हेम्नैव बुद्धिमान् ।

न पक्वेन न चाग्नेन कल्याणान्यभिकामयन्” ॥ इति ।

पुत्रजन्मांतरिकेषु तु यथा पक्वाश्राद्धसंभवे आमं तथा तदसंभवे  
हेम द्रष्टव्यम् । अत्रप्रकृतित्वेनामस्यान्तरहृत्वात् ।

“आमाश्रस्याप्यभावे तु श्राद्धं कुर्वीत बुद्धिमान् ।

धान्याश्चतुर्गुणैव हिरण्येन सुरोचिषा” ॥

इति मरीचिवचनाच्च । धान्यादेकैकब्राह्मणतृप्तिपर्याप्तासिद्धि-  
समर्थात् ।

“आमं तु द्विगुणं प्रोक्तं हेम तद्वच्चतुर्गुणम् ।

अन्नाभावे द्विजातीनां ब्राह्मणस्य विशेषतः” ॥

इति हेमाद्रिधृतधर्मवचनैकवाक्यत्वात् । हेमाद्रिस्तु—आमादिति व्युत्पत्त्यौ । हेमाद्रितुर्गुणस्य च तावज्जात्यलामपर्याप्तत्वम् । पूर्वव्याख्याने हेम अ भद्रगुण्यं विवक्षितम् । तेन तस्य त्रैगुण्यादौ तद्वद्विगुणस्य हेमा द्रष्टव्यम् अ.मत्रैगुण्यादिकं चोक्तं व्याख्येन—

“आमं ददद्भि कौन्तेय तद्वत्तं द्विगुणं भवेत् ।

त्रिगुणं चतुर्गुणं वापि न त्वंकुणमपयेत्” ॥ इति ।

तस्यैव वचनान्तरम्—

“आमं ददत्तु कौन्तेय दद्याद्ब्राह्मणतुर्गुणम् ।

सिद्धान्ते तु विधिर्यः स्यादामब्राह्मेऽप्यसौ विधिः ॥

आवाहनादि सर्वं स्यात्पिण्डदानं च भारत ।

दद्याद्यश्च द्विजातिभ्यः शृतं वाशृतमेव वा ॥

तेनाशौ करणं कुर्यात्पिण्डास्तेनैव निर्वपेत्” ॥ इति ।

एकद्विगुणस्यापि धान्यस्य दानेऽशक्तेन तत्पर्याप्तमपि दैयम् ।

“असमर्थोऽन्नदानस्य धान्यमाशं स्वशक्तिः ।

प्रदद्यात्तु द्विजातिभ्यः स्वल्पाल्पमपि दक्षिणाम्” ॥

इति वाराहपुराणात् । अत्र स्वशक्ति इत्यस्य पक्षान्तरविधायकत्वात् । अथोक्तद्वैगुण्यादिपक्षाणां शक्तिकृतव्यवस्थानुवादकत्वमात्रे धैर्यधर्मापत्तेः । अश्यत इत्याशमिति विशेषणाच्च ब्राह्मणैस्तद्धान्यं स्वगृहे पक्त्वा भोक्तव्यं न तु कार्यान्तरे विनियोक्तव्यमिति सूच्यते । तच्च ब्राह्मणाल्लब्धमेव । क्षत्रियादिलब्धं तु सुखेन यथेष्टं विनियोज्यम् तथा च व्यासः—



“हिरण्यमामं धात्रीयं लब्धं यत्क्षत्रियादितः ।

यथेष्टं विनियोज्यं स्याद्भुञ्जीयाद्ब्राह्मणास्त्वयम्” ॥ इति ।

अत्रिधादित इत्यादिशब्देन त्रैश्वर्य एव गृह्यते । ब्रह्मालङ्कारस्य तु भोजन एव स्वाधे परकाय वा विनियोगो न यथेष्टं नापि ब्राह्मण-  
कथयत्स्वभोजन एव ।

“आमं शुद्रस्य यत्किञ्चिच्छ्राद्धिकं प्रतिगृह्यते ।

तत्स्वयं भोजनायात् नित्यनैमित्तिके न तु” ॥

इति षट्श्लोकमन्त्रः । हिरण्यं तु तत्प्रे लब्धमपि नित्याद्यावपि  
विनियोज्यमित्युक्तं तत्रैव—

“हिरण्यं तत्पुनः श्राद्धे गृहीते नैव दुष्यति ।

तेन नित्यक्रियाः कार्या हिरण्यं नक्षमुच्यते” ॥ इति ।

पिरङ्गान् धामात्साधनान्तरमप्युक्तं षट्श्लोकमन्त्रे—

“आमभाहं यदा कुर्वातिपिरङ्गानं कथं भवेत् ।

गृहपाकात्समुद्भूत्य सक्तुभिः पायसेन वा ॥

पिरङ्गान् दद्याद्यथाकार्यं तिलैः सह विमत्सरः” इति ।

“गृहपाकात्समुद्भूत्य पिरङ्गान् दद्यात्” इति प्रधानभूताद्गृह-  
पक्वादौदनादुद्भूतेन तदेकदेशेनेति साधनान्तरविधिः । हेमअ.खे-  
ऽप्येवमेव ।

“शुद्धपाकात्समुद्भूत्य सक्तुभिः पायसेन वा ।

पिरङ्गमदाय कुर्वीत हेमभाहं कृते सति” ॥ इति भविष्योत्तरात् ।

शुद्धकर्तृकेऽप्याप्तादिश्राद्धे पिरङ्गदानमोदनादिना भवति ।

“शुद्धस्तु शुद्धपाकेन तत्पिरङ्गाभिर्वपेत्तथा ।

सक्तुमूर्धं फलं तस्य पायसं वा भवेत्स्मृतम्” ॥

इति हेमाद्रिलिखिताद्भविष्योत्तरात् । पिण्डनिर्वणार्थमिति शेषः । “स्त्रीशूद्राश्च सधर्माणः” इतिवचनात् ।

“अन्नाभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मनि ।

हेमश्चाह सग्रहे च सदा स्त्रीशूद्रयोरपि” ॥

इति भविष्योत्तरवचनाच्च स्त्रीकर्तृकमपि सर्वं श्राद्धसामादिसाधनकं पायसादिसाधनकपिण्डकं च भवति । पूर्ववचनेषु पिण्डदानग्रहणाच्च तत्रैवामातिरिक्तमप्योदनादिसाधनं भवति धिकिरादौ त्यागमेव ।

“आमश्राद्धप्रदः पिण्डांस्तयागतौ करणं च यत् ।

तद्द्यात्तत्र तेनैव यत्किञ्चिच्छ्राद्धिकं भवेत्” ।

इति प्रचेतोवचनात् । श्रामादिश्राद्धे च प्राणाहुत्यादिकं लुप्यते । मन्त्रेषु तु केषुचिद्गृहो (१) मरीचिनोकः—

“अघ्राहने स्वधाकारे मन्त्रा ऊह्या विसृज्जने ।

अन्यकर्मण्यनूहाः स्युरामश्राद्धविधिः स्मृतः” ॥ इति ।

(१) ऊहस्वरूपं व्याकरणध्वन्यनप्रयोजनप्रसङ्गेन पातञ्जलमहाभाष्ये प्रतिपादितम् । तद् यथा—

ऊहः खल्वपि, न सर्वलिङ्गेन च सर्वाभिर्विमक्तिभिर्वेदे मन्त्रा निगदितास्ते चावश्यं यक्षगतेन पुरुषेण यथासमयं विपरिणमयितव्यास्ताश्चावैयाकरणः शक्नोति विपरिणमयितुं तस्मादध्येयं व्याकरणम्” इति महाभाष्ये । कैयटप्रदीपे—“ऊहः खल्वपीति—इह यस्मिन्यागे इति कर्तव्यतोषदिष्टा यागान्तरेणोपजीव्यते सा प्रकृतिः । येन चोपजीव्यते सा विकृतिः । प्रकृतिष्वविकृतिः कर्तव्येति मीमांसकव्यवस्थापिते न्याये प्रकृतिप्रत्ययादीनामूर्हं वैयाकरणः सम्यग्निजानाति । तत्रानेर्मन्त्रोऽस्ति—“अग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामि” इति । तत्र “सौर्यं चरुं निर्वपेद्भस्मवर्चसकामः” इति सौर्यं चरौ मन्त्र ऊह्यते “सूर्याय त्वा जुष्टं निर्वपामि” इति ।

अयमाशयः—प्रकृतियागोक्तमन्त्राणामतिदेशन्यायेन विकृतियागाङ्गतापादनं मुख्य ऊहः । अत्र श्राद्धे त्वसौ गौण इति ।

आवाहने तत्सन्मन्त्रे, “पितृन् हविषे अत्तव” इत्यत्र स्वीकर्त्तव्य इत्यूहः । विसर्जने-सन्मन्त्रे ‘तृप्ता, यात’ इत्यत्र तत्सर्त्येति । “नमो वाः पितर्य” इति मन्त्रः स्वधाकारः । तत्र “इष” इति पदस्य स्थाने आमायेत्यूह इति हेमाद्रिः । तदयुक्तम्—रसशुष्मादिपदवदिष इति पदस्याशास्यानप्रतिपादकत्वेन प्रदेयाशप्रतिपादकत्वाभावात् ।

तेन पूर्वेषां तु स्वधाकार इतिवत्स्वधा पित्र्यहविर्दानं तत्करणं स्वधाकारस्तदङ्गमन्त्र इदमन्नमित्यादिस्तत्रैकप्राज्ञाभोजन-पर्याप्तान्ननिष्पादनसमर्थधाम्यवतुर्गुणमिदं धान्यमित्यादिरूपेणोहः कार्य इति स्वधाकार इत्यस्यार्थः । इदं च प्रसङ्गायुक्तम् ।

### आमश्राद्धाधिकारिनिरूपणम् ।

सप्रकारकमामादिधाजं ग्रहणाद्यस्य मृताहे द्विजानां न भवति । “माससम्बत्सराहुने” इति पूर्वोक्तलिखितयचनात् ।

“अन्नमिकः प्रवासी च यस्य भार्या रजस्वला ।

आमश्राद्धं द्विजः कुर्यान्न तत्कुर्यान्मृताहनि” ॥ इति ।

“पुष्पवत्स्वपि क्षारेषु विदेशस्थोऽप्यनमिकः ।

अन्नेनैवाधिकं कुर्याद्धेना घामेन न क्वचित्” ॥

इति मरीचिलौगाक्षिषचनाभ्यां च । अन्नेनैवाधिकं कुर्यात्तदहरेव । तेन पत्न्यां रजस्वलायामपि तदहरेवान्नेनैवात्मादिपक्वेन सर्वस्यापि साम्यत्वरिकमासिकश्राद्धानुष्ठानमुचितम् ।

यत्तु—‘मृताहनि तु संप्राप्ते यस्य भार्या रजस्वला ।

श्राद्धं तदा न कर्त्तव्यं कर्त्तव्यं पञ्चमेऽहनि’ ॥

इति हेमाद्रिमाधवादिलिखितं वचनं तदस्य मृतस्य श्राद्धकर्त्री भार्या रजस्वलेति व्याख्येयम् । न तु यस्य श्राद्धकर्तुर्मर्या रजस्वलेति ।

हेमाद्रिस्तु “पाणिप्रहणादि सहस्रं कर्मसु” इति वचनेन गृह-  
स्वस्य आह्नेऽपि भार्यया सहैवाधिकारात्तस्याश्च रजस्वलाश्रयाम-  
शुचित्वेनानधिकारं व्यासज्यवृत्तेर्भर्तृगतस्याप्यधिकारस्य विधाता-  
त्तस्यास्तद्वशाप्येव पत्र आह्निकमुचितमिति यस्य आह्निककर्तुरित्यादि-  
रेव मृताहनीति वचनार्थः । पुष्पवत्स्वपीति वचनं सहाधिकृत-  
भार्यान्तरसद्भावविषयमित्याह ।

ननु दम्पत्योः सहाधिकारप्रतिपादकं “पाणिप्रहणादि” इति  
वचनं हिशब्दस्वरसादनुवादरूपं न्यायमूलकं धौनस्मात्तानिसाध्य-  
कर्मविषयम् । तेष्वेवोभयसंयोगेनोत्पन्नानामग्नीनामधिकारि विशेषण-  
भूतानामुभयस्थामिकत्वेनोभयसाध्यकर्मघटितप्रयोगकत्वेन च सहा-  
धिकारस्य न्याय्यत्वात् । पूर्तयतादिषु तु पृथगेवाधिकार इति  
तत्रविभक्ताक्षराकारादिभिरुक्तं युक्तं च । आह्ने च निरग्नीनामप्यधि-  
कारात्पत्नीसाध्यकर्मघटितत्वाच्च निरग्निककर्तृके आह्ने कथं पत्न्याः  
सहाधिकारः ।

न च आह्नाङ्गपाकस्य मध्यमगिरहप्राशनस्य च पत्नीसाध्य-  
त्वात्कथं आह्निकर्मणस्तत्साध्यकर्मघटितत्वं पत्नीशब्दश्च यज्ञस्वा-  
मिवचनोऽधिकाराभावे कथमिति वाच्यम् । पाके आत्मार्देः  
कर्त्तृन्तरस्यापि विधानात्पिण्डप्राशनस्य च काम्यत्वेन पाक्षिकत्वात् ।  
पितृपितामहादिगततृप्त्युद्धारादिरूपफलार्थं मृतपिथादिकस्यामाषा-  
स्याद्यवच्छिन्नजीवनघतोऽकरणप्रत्यघायपरिहारार्थं वा आह्ने पितृ-  
त्वाद्यनिरूपिकायास्तस्याः फलभागिस्त्वाभावेन तद्रूपयज्ञस्वामित्वा-  
ज्जन्मघातश्च पत्नीशब्दस्य भार्यामात्रवचनत्वाच्च ।

अत्रोच्यते—पत्न्यां रजस्वलायां पञ्चमेऽहनि आह्निकानुष्ठाने तथा  
सह तत्राधिकारं हेतुमधिकृतभार्यान्तरसद्भावे च कस्यांचिद्रजस्व-  
लायामपि तद्दिन एव तदनुष्ठानं यदतो हेमाद्रेः साग्निककर्तृक-

आद्यविषयमेवेद् सर्वमभिमतम् । “सृतेऽहनि” इत्यादि वचनमूलकमेवेद् हेमाद्वेरेभिधानम् ।

“अपुत्रा तु यदा भार्या संप्राप्ते भर्तुरादिके ।

रजस्वला भवेत्सा तु कुर्यात्तत्पञ्चमेऽहनि” ॥

इति श्लोके गौतमवचनसमानार्थतयेतस्यापि वचनस्येतरसकल-  
निबन्धकारबद्धव्याख्यानेऽधिकारिरयाः स्त्रिया अशुद्धौ तदन्ते  
आद्यानुष्ठानस्य अननमरणाशौचवक्ष्यायात् ,

“द्वे पितृणां श्राद्धे तु आशौचं जायते यदि ।

त्वाशौचे व्यतीते तु तेषां श्राद्धं प्रदीयते ॥

शुभाभूतेन दातव्यं या तिथिः प्रतिपद्यते ।

सा तिथिस्तस्य कत्तव्या न त्वन्या वै कदाचन” ॥

इति श्रुत्यनुष्ठानाच्च सिद्धेरेतद्वचनवैयर्थ्यविच्छेदः ।

अत एव निरग्निकविषयमपीति तु हेमाद्र्युक्तार्थसंग्रहग्रन्थमात्र-  
वर्णितामकराणां भ्रम एव । फलभागित्वरूपो ह्यधिकारः श्राद्धे पत्न्या  
सह न संभवत्येवेत्यधिकारिविशेषणरूपे एवाधिकारे तत्सहत्वम् ।  
तदपि निमित्तरूपे न संभवतीत्यग्निरूप एव तत् ।

नन्वेवमाश्रयादिश्राद्धमप्यग्निसाध्यं साग्निकस्य पत्न्यां रज-  
स्वलायां न स्यात् । सहाधिकायात् ।

सैवम् । भवत्येव तत्तदा । आमादिश्राद्धविधानात् । श्राद्धस्यैवा-  
भावे साधनविधेरसंभवात् । न चाग्निविषयं तत् । तस्य पृथग्ग्रहणात् ।  
“अग्निकः प्रवासी च यस्य भार्या रजस्वला” इत्यादि ।

स्मृतिरत्नावल्युदाहरेण “आमश्राद्धं यदा कुर्यात्” इति वाक्ये-  
न श्राद्धं कुर्यात् इति विधानादग्निसाध्यतायि तस्य नास्तीति संभ-  
वः ।

त्येव पत्न्यनधिकारेऽपि तत् । आश्विकमेव तु "न तत् कुर्यान्मृता-  
हनि" इत्यामप्रतिषेधादङ्गेनैव कर्त्तव्यम् । अग्निहोमाङ्गकं पत्न्या अशुद्धौ  
न संभवति ।

किं च मृताहनीति वचनस्य पत्न्यां रजस्वलायां सहाधि-  
कारिण्यास्तास्या अशुचित्वाद्यङ्गादङ्गं न कर्त्तव्यं तन्मृताहस्येवेति  
परिसंख्यार्थत्वेन व्याख्यातुं शक्यत्वादमावास्यादिश्राद्धं पत्न्या  
रजस्वलायामपि कर्त्तव्यमेव ।

न च परिसंख्यार्थत्वे "पञ्चमेऽहनि" इत्यपि विधानाद्वाक्यमेव  
प्रसज्येत । पञ्चमेऽहनोत्येव तु विधौ तद् न कर्त्तव्यमिति निषेधो  
"न गिरा गिरेति द्रूयात्" इति च दन्तुवादः संभवतीति वाच्यम् ।

परिसंख्याया एव केवलाया विधानात् । पञ्चमेऽहनीत्यस्य  
"देये पितृणां आद्धे तु" इत्येतद्वचनादेव प्राप्तत्वात् । अत एव तस्य  
रजोनिवृत्तिकालोपलक्ष्यतापि । तेन श्राद्धकर्तुर्नार्यायां रजस्वलाया-  
मृतादृशाधिकृतपत्न्यन्तराभावे स्मन्निककर्तृकमेवाश्विकश्राद्धं पत्न्याः  
शुद्धौ भवत्येव हेमाद्रेः संमतम् ।

परमार्थतस्त्विदमयुक्तम् । तथाहि—अग्निसाध्येऽपि श्राद्धे न  
पत्न्या अधिकारः संभवति । फलभागित्वं श्राद्धिकारः । स्वान्यपर्यायो-  
परिभाषार्थकार्थशब्दयोगात्तत्सिद्धयर्थं षष्ठ्याद्ये सर्वकर्मणां फलस्य-  
स्वस्थापनाच्च । फललामप्रयोजकत्वावधिकारिविशेषणेऽधिकारशब्द-  
प्रयोगः । न च नित्यनैमित्तिकश्राद्धेषु पत्न्याः फलभागित्वं संभवति ।  
पूर्वोक्तान्वायात् । षाणिग्रहणाद्धीति वचनं तु न्यायप्राप्तसहत्वा-  
न्नुवादः । तेन पुत्रकामश्राद्धादौ भवतु पत्न्या अप्यधिकारो न तु  
सर्वश्राग्निसाध्येऽपि ।

न चैवमाधानगततात्मनेपदादिविरोधः । अग्निस्वामिगतस्यैव  
फलस्य जननात् । पुत्रपत्न्यापि तत्स्वामित्वात् । अग्न्यस्वामित्वाद् (१)

(१) द्वि० पु० इदं नास्ति ।

अप्यन्यदामिगतं फलं न जनयन्त्यग्निसाध्यानि कर्माणि किन्तु  
 स्वस्वामिगतमेवेत्यंतावकात्मनेपदादिनवगम्यते, न तु सर्वस्वामि-  
 गतफलजनकता यत्र दम्पत्योरुभयतर एव रक्षोरोगपापादिगृहीतस्तत्र  
 तत्परिहारार्थरक्षोघ्नीपक्षिषेष्टपादौ तदसंभवात् । यज्ञस्वामियजमान-  
 भार्याकर्तृकत्वेन चावगतानां पदार्थानामाज्यावेक्षणादीनां यजमान-  
 भार्याकर्तृकत्वमात्रं तत्र संभवतस्त्वागायोगादुगृह्यते । तत्रे कस्मिंश्चि-  
 यजमाने तद्वे प्रतिनिधुपादानेन सप्तदशकर्तृकत्वमावधत् । फल-  
 संस्कारास्तत्र स्त्रिया भवन्ति न धेत्येवमादिविस्तरभिया न  
 विचार्यते ।

तेन यद्यान्यतरफलार्थान्यप्येवंजातीयकान्यविरोधादुभयस्वा-  
 मिक्तेष्वप्यग्निषु भवति तथा भ्रातृमपि भविष्यति । अशुचिभूतया  
 तु एतस्या स्वसाध्यपदार्थानां कर्तुमशक्यत्वात्तद्वटितप्रयोगाणि तानि  
 तस्यां रजस्वलायां माभूवत् । भ्रातृं तु स्वयंपाकादिनां कर्तुं  
 शक्यमेवेति सहाधिकारवशात्पत्न्यां रजस्वलायां भ्रातृं न भवतीति  
 यत्किंचिदेक ।

अनु भवतु हेमाद्रीयं सहाधिकारस्यायोपन्यसनमयुक्तम् ।  
 वचनादेव तु मृतदानीत्यादिकात्सर्वेषामप्ययमर्थोऽस्तु, मृतभार्याविष-  
 यत्वे तस्य न्यामदेव तद्वर्त्यप्राप्तेरानर्थक्यमप्यर्थः कर्तुं भार्यावपयत्व-  
 दिति चेन्न ।

“अपुत्रा तु यदा भार्या” इत्यादिवन्त्यामप्राप्तस्यैवार्थस्योप-  
 निबन्धनात् । एवंजातीयकानां भूयसां वचनानां स्मृतिपूपलब्धेः ।  
 वाचनिकत्वे चास्यार्थस्यानृतुमदधिकृतभार्यान्तरसत्त्वेऽपि कस्यां-  
 विदपि तादृश्यं पञ्चमेऽह्न्येवानुष्ठानं स्यात् । वचनाविशेषात् ।

इदं च वृष्यं सहाधिकारस्यैवमूलकत्वेऽपि द्रष्टव्यम् । कस्यांश्चि-  
 दशुचिभूतया तावद्व्यासकाधिकाधिव्याघातवत्प्रभावात् । अतएव

अवदुणभाघ एव पत्न्याः परं कारणतावच्छेदकाध्विद्वन्नयत्किञ्चि-  
त्सत्त्वे कार्योपधानाद्यस्यां कस्याञ्चिदपि मृतायां स्यादनुष्ठानम् । तदा  
च सहाधिकारोक्तिरनुपपन्ना । मृताहनीति वचनेन तदानुष्ठानमुक्तम् ।  
पुष्पवत्स्वपीति वचनेन चानुष्ठानम् । तयोरेवं व्यवस्था क्रियते न तु  
न्यायः कश्चिदुपन्यस्यत इति चेत् । न । भार्यान्तरस्याधिकृतत्वोक्ति-  
सैयर्थ्यात् । एकभार्येण तस्यां रजस्वलायां तदा श्राद्धं न कर्त्तव्यम् ।  
अनेकभार्येण तु तदापि कस्याञ्चिदरजस्वलायां तिष्ठत्यां कर्त्तव्यम् ।  
ज्येष्ठार्यां वा रजस्वलायां न कर्त्तव्यम् । तस्यां शुचिभूतायां कनिष्ठार्यां  
तादृश्यामपि कर्त्तव्यमित्येवंरूपाया एव व्यवस्थायाम् । सुवचत्वात् ।

वस्तुतस्तु पूर्वव्याख्याप्रकारेण तयोर्भिन्नविषयत्वाभेद व्यवस्था-  
पेक्षास्तीति यत्किञ्चिदेवैतत् । तस्मादेकभार्यः साग्निकोऽपि तस्मै  
रजस्वलायामभेदेनैव मृताह एवाध्विकमासिकश्राद्धं कुर्यात् । तद्विज्ञं  
त्वमावास्यादिश्राद्धमाभेदेनैव । पाकसंभवे पाकेनापि धौ । श्राद्धकर्त्री  
स्त्री रजस्वला चेन्मासिकमाध्विकं च रजोनिवृत्तौ कुर्यादामावास्यादि  
निमित्तं तु तस्या लुप्यत एवेति । आशौचे न तु क्षयाहश्राद्धप्रतिषधे  
आशौचान्त्यदिनोत्तरदिने तत्कर्त्तव्यम् ।

“देये पितॄणां श्राद्धे तु” इति पूर्वोक्तदृष्यशृङ्खलवचनात् । देयवि-  
शेषणं मृताह्वातिरिक्तश्राद्धव्यावृत्त्यर्थम् । तेषाम्—

“दानं प्रतिग्रहो ह्येव स्वाध्यायः पितृकर्म च ।

प्रेतपिण्डं क्रियाधर्ममाशौचे विनिवृत्तये” ॥

इतिशृङ्खलवचनाद्वदेयत्वात् । मृताहश्राद्धस्य तु विघ्नमात्रे देयता ।

“श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने मृताहेऽविदिते तथा ।

एकादश्यां प्रकुर्वीत कृष्णपक्षे विशेषतः” ॥

इति लघुहारीतवचनात् । मृताहे इति श्राद्धविघ्ने समुत्पन्ने  
इत्यस्यापि विशेषणं मध्यगतत्वेन विशेषाग्रहणात्साकाङ्क्षत्वाच्च



अत एव तत्रैव कालान्तरानुष्ठानाचारः । यद्यपि चात्र कालविशेषा-  
वच्छिन्नादेयतोका न तु देयतासामान्यम् । तथापि त्वर्थादपि ताव-  
त्सिद्धं तदुपजीव्यदेयतोक्त्याच विशेषलाभो घटत एव । यथा  
“अग्नेम्याग्नीभमुपतिष्ठते” इत्यत्र स्तोत्रादिद्वारविशेषविनियोगेन सिद्ध-  
स्य कर्तुसम्बन्धसामान्यस्य लाघवाद्योपजीवनात्प्रकृताग्नेम्योविशेष-  
लाभः । तत्रैव कालविशेषस्य तु “न त्वन्या वै कदाचन” इत्यत्र निषे-  
धान्मृताह्नयस्यासन्नमुस्याशौचानन्तरदिनपेक्षया गौणत्वम् । निषेधा-  
न्मृगपुत्रीत्वस्य तस्य सर्वथा प्रतिषेद्धुमशक्यत्वेन प्रतिषेधस्य  
संभवविषयत्वात् । तेनाशौचानन्तरदिनेऽपि प्रमादादिनाऽकरणे  
तदुत्तरावाप्तवास्यायां तत्रापि कथञ्चिदसंभवे कृष्णैकादश्यां तत्रापि  
संध्यात्वे शुक्लायां तस्याम् ।

“मासिकान्दे तु संप्राप्ते अन्तरा मृतसूतके ।

वदन्ति शुद्धौ तत्कार्यं दर्शो वापि विचक्षणाः” ॥

इति षट्त्रिंशन्मते,

“भाऊविधौ समुत्पन्ने त्वन्तरा मृतसूतके ।

प्रमादास्यां प्रकुर्वीत शुद्धावेके मनीषिणः” ॥

इति व्यासवचने प्रामावास्याया अप्याशौचविधौ विधानात् ।  
“कृष्णैकादशी तत्र विशेषतः” इत्युक्त्या सूचिता चानुकल्पभूता  
शुक्लैकादशी विघ्नसामान्ये विहितपि विशेषविहितकालासंभवे  
अत्राप्याकाङ्क्षया ग्राह्या । पाकासंभवादिनाम्बिद्विधौ तु तदुत्त-  
रामावास्यायां कृष्णैकादश्यां वा तत्कर्तव्यम् ।

“व्यापन्नोऽप्यादिर्क नैव कुर्यादामेन कर्हिचित् ।

अग्नेनेदममायां तु कृष्णे वा हरिषासरे” ॥

इति कार्ष्णाजिनिवचनात् । “कृष्णपक्षे विशेषतः” इति वचना-  
न्मृतसूतस्यस्यपि । व्याध्यादिनाऽशक्ये तु पुत्रादिना ब्रह्म

एवान्तेन कारणीयम् । अतुपादेयकालानुरोधेनोपादेयकर्तृप्रतिनिधे-  
न्याय्यत्वात् । “व्यापन्नोऽपि” इति वचनं तु न व्याध्यव्यापद्विषयम् ।  
तदामेनापि कर्तुमशक्यत्वात् । अमनिषेधसहचर्यात्तस्य पराकासंभव-  
रुपापद्विषयत्वात् । प्रतिनिधिनप्यसमवेत्तामान्यवचनादमाषा-  
स्याविषु । यत्तु—

“एकोद्दिष्टं तु कर्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयम् ।  
अभावे पाकप्राप्तां तदहः समुपोषयेत्” ॥

इति आह्वचिन्तामण्यादिषु लिखितं स्वकालाकरणनिमित्तोप-  
वासरूपप्रायश्चित्तविधायकं सदुत्तरकालकर्तव्यतासूचकं स्वयमिति  
वचनात्प्रतिनिधिनिषेधकं च वचनं तन्मासिकैकोद्दिष्टविषयम् ।

“एकोद्दिष्टे तु संप्राप्ते यदि विघ्नः प्रजायते,  
मासेऽन्यस्मिंस्तिथौ तस्मिच्छ्राद्धं कुर्यात्प्रयत्नतः” ॥

इति देवलवचनेन—

“मासिकं चोदकुर्मं च यद्यदन्तरितं भवेत् ।  
तत्तदुत्तरसातन्ध्यादनुष्ठेयं प्रचक्षते” ॥

इति वचनैकवाक्यतया मासिकविषयेकैकवाक्यत्वात् । अत-  
स्तदहुरुपवासेनैव आह्वस्थानीयेन तदकरणप्रायश्चित्तेन वा कृतार्थ-  
त्वादेकोद्दिष्टं पुनर्न कर्तव्यमेकादश्यादिषु” इति आह्वचिन्तामण्युक्तिः—

“यस्यैतानि न दत्तानि प्रेतश्राद्धानि षोडश ।  
पिशाचत्वं स्थिरं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि” ॥

इति वचनोक्तदोषापादनेन तिथितत्त्वकृता दूषिता । एवं हि  
यद्न षोडशश्राद्धरूपैकोद्दिष्टविषयमिदं वचनमिति मन्यते ।

“तदहमेतदुच्येत केनचित्सूतकादिना ।

सूतकाम्पतरं कुर्यात्पुनस्तदहरेव वा” ॥

इत्युत्तरमासगततत्त्वित्तिरूपकालविधायकमन्त्रियचनमपि मासिक-  
विषयमेव । पूर्ववचनेकवाक्यत्वात् । यस्य तु मरणतिथिरेव न ज्ञायते  
तन्मासस्तु ज्ञायते तस्य साम्बत्सरिकं तन्मासगतायाममावास्यायां  
कर्त्तव्यम् ।

“न ज्ञायते मृताहमेतन्मृते प्रोपिने सति ।

मृताहमेति विज्ञातस्तद्दृशे स्वान्मृताहनि” ॥

इति बहुस्पतिवचनात् । मृताहनि यत्कर्त्तव्यं तदिति शेषः ।  
प्रोपिने इति मृततिथ्यज्ञानकारणोपलक्षणम् । अत एव सामान्यतो  
भविष्यत्पुराणम्—

“मृताहं यो न जानाति मानवो विनतात्मज ।

तेन कार्यममावास्यां भाद्रं साम्बत्सरं नृप” ॥ इति ।

ःआहविष्य इति मरीचिवचनात्तन्मासकृष्णशुक्लैकादशयोर्वा ।  
यद्यपि आप्त कृष्णपक्षे विशेषत इत्युक्त्वा शुक्लैकादश्यनुकल्पस्तथापि  
शुक्लपक्षे मृत इति ज्ञाने सर्वे प्राज्ञाः । पक्षस्याप्यज्ञाने तु सानुकल्प  
इति द्रष्टव्यम् । यत्र तु मरणतिथिरेव ज्ञायते न तन्मासस्तदा  
मार्गमाद्यमादमासानामन्वयमे मासि तत्तियौ कार्यम् ।

“दिनमेव विजानाति मासं नैव तु यो नरः ।

मार्गशीर्षेऽथवा भाद्रे माघे वाय समाचरेत्” ॥ इति भविष्यत्पु-  
राणात् ।

अत्रापि शुक्लपक्षज्ञाने तद्वृत्ता तत्तियः । नो चेत्कृष्णपक्षगतैव ।  
कस्य विन्ने मरुस्तत्वात् । तिथिमासयोर्द्वयोरपि मरुत्सम्बन्धिना-

रक्षाने प्रस्थानोत्तरमेव यस्य जीवनवार्त्ता न ज्ञाता तन्मृताहभाद्धे  
प्रस्थानदिनमासौ ग्राह्यौ ।

“दिनमासौ न विज्ञातौ मरणस्य यदा पुनः ।

प्रस्थानदिनमासौ तु ग्राह्यौ पूर्वोक्तया दिशा” ॥

इति बृहस्पतिवचनात् । पूर्वोक्तया दिशेत्ययमर्थः—प्रस्थानस्थापि  
मासज्ञाने दिनाज्ञाने तन्मासामवास्यादिषु, मासाज्ञाने दिनज्ञाने च  
मार्गश्रीर्षादिषु प्रस्थानतिथ्याविति, शुक्लपक्षतदज्ञानयोः पूर्ववत् ।

यदा प्रस्थानस्थापि दिनमासयोरज्ञानं यस्य वा प्रस्थानोत्तरं  
बहुकालं जीवनवार्त्ता श्रुतैव पश्चात्तस्मरणं ज्ञातं न तु तद्दिनमासौ  
तदा मरणभ्रवणसम्बन्धिनो दिनमासौ ग्राह्यौ । “मृतवार्त्ताश्रुतेर्ग्राह्यौ  
तौ पूर्वोक्तक्रमेण तु” इति भविष्योत्तरात् । पूर्वोक्तक्रमेण त्वित्ययमर्थः—  
मरणवार्त्ताभ्रवणसम्बन्धिमासमाश्रमरणे तदमावास्यादिषु । तद्दिन-  
माश्रमरणे मार्गश्रीर्षादिसम्बन्धिनो तद्दिने । शुक्लपक्षतदज्ञानयोः  
पूर्ववत् । यस्य तु मरणतच्छ्रवणप्रस्थानानां सर्वेषामपि दिनमासयो-  
रज्ञानं तदध्दिकविषये प्रमासखण्डम्—

“मृतस्याहर्न जानाति मासं वापि कथंचन ।

तेन कार्यममावाप्त्यं भाद्धं माघेऽथ मार्गके” ॥ इति ।

कथंचनेति मरणादिरूपेण केनापि चिह्नेनेत्यर्थः ।

यस्य त्वज्ञातदेशगतस्य जीवनमरणान्यतरानिर्धारणात्पञ्चदश-  
वर्षाणि प्रतीक्ष्य पश्चात्प्रतिकृतिदाहाद्योर्ध्वदेहिकं क्रियते तस्य दाह-  
कालीनतिथावेवाब्दिकं मासिकं च कार्यम् । तथा च जातूकर्णः—

“पितरि प्रोपिते यस्य न वार्त्ता नैव चागतिः ।

ऊर्ध्वं पञ्चदशाह्वर्षात्कृत्वा तत्प्रतिरूपकम् ॥

कुर्यात्तस्य च संस्कारं यथोक्तविधिना ततः ।  
तदानीमिव सर्वाणि प्रेतकर्माणि संबरेत्" । इति ।

तदानीमिव तदानीं मृतस्येव । अनेन सर्वत्र द्वादशदिनस्यावधित्व-  
मुक्तम् । अवधिप्योक्तरे तु तद्वादीन्वेवेति पाठः । इयं च पञ्चदशवर्ष-  
प्रतीक्षा पितृविषया पितरोतिवचनात् ।

यत्—

"यस्य न भूयते वार्त्ता वायदुद्वायशवस्तरम् ।  
कुम्भपुत्रकृद्वाहेन तस्य स्यादवधारणम्" ॥

इति वृद्धस्मृतिवचनम्—

"प्रेतचित्तस्य यदा कालो गतश्चेद्द्वादशान्दिकः ।  
प्राप्ते त्रयोदशे वर्षे प्रेतकर्माणि कारयेत् ।  
जीवन् यदि स आगच्छेद्भूयुतकुम्भे नियोजयेत् ।  
उद्भूत्य क्षर्पायित्वास्य ज्ञानकर्मादि कारयेत् ।  
द्वादशाहं व्रतचर्या त्रिरात्रमथवास्य तु ।  
स्नात्वाप्राहेत तां भार्यामन्यां वा तदभायतः ॥  
अप्लीनः वाय विधिवद्वात्यस्तोत्रेण वा यजेत् ।  
अपेन्द्राग्नेन एशुना गिरिं गन्वा च तत्र तु ।  
इष्टिमायुष्मतीं कुर्यादप्यिवाश्वकतुस्ततः" ।

इति वृद्धमनुवचनं च तत्पित्रतिरिक्तविषयम् । जीवन्मित्रादि तु  
पितर्यपि भवत्येव । व्रतचर्या ब्राह्मणार्कपा । पञ्चाशद्वर्षम्यूनवयस्कस्य  
पञ्चदशवर्षप्रतीक्षा तदधिकवयस्कस्य द्वादशवर्षाणीति केचित् ।  
'तस्य स्यादवधारणम्' इतिवचनाच्च भर्तृमरणरूपनिमित्तावधारण-  
प्रयुक्तं तद्वार्त्ताया एकचित्पारोक्ष्येन पृथक्चित्पारोक्ष्येन वा मरणमपि-  
शक्यत्वेन । न च वस्तुतो मरणाभावेऽपि तस्याः प्रत्यक्षायाः । शास्त्रीय-  
स्यावधारणस्येति सिद्धम् ।

## अथ पार्वणश्राद्धकालाः ।

एते आमाषास्यादयः क्षयाद्वातिरिक्ता नियमेन पार्वणश्राद्धकालाः ।  
एतेषु यानि श्राद्धानि विहितानि, तानि पार्वणविधिना त्रिपुरुषोद्देशे-  
नैव कार्याणीत्यर्थः । अत एवोक्तं कण्वेन—

“एकमुद्दिश्य यच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टमुदीरितम् ।

त्रीजुद्दिश्य तु यत्तद्वि पार्वणं समुदीरितम्” ॥ इति ।

यद्यपि पार्वणशब्दः पार्वणि भवमिति व्युत्पत्त्या दर्शश्राद्ध एव  
मुख्यः, तद्धर्मकत्वात्, इतरत्र गौणस्तथाप्येकोद्दिष्टेऽपि तद्धर्मातिवेशे  
सत्यपि तत्राप्रयोगात्तद्व्यावृत्तः केषुचिदेव श्राद्धेषु प्रयोगे निमित्त-  
भूतोऽभिधेयदर्शश्राद्धगुणं ध्वानेन चवनेन प्रदर्श्यते ।

ते च त्रयः पुरुषाः पितृपितामहप्रपितामहा एव । सत्यपि दर्श  
श्राद्धद्वये मातामहश्राद्धस्य ततोऽभिन्नस्य पितृश्राद्धविकृतित्वादितर-  
श्राद्धेषु पितृश्राद्धधर्मातिवेशस्यैव युक्तत्वादिति पूर्वमुक्तम् । मातामह-  
श्राद्धप्राप्तिश्च ययैतेषु तदपि पूर्वमेवोक्तम् । पार्वणविकृतित्वं च  
सर्वश्राद्धानां श्राद्धशब्दस्वावयवोदनास्यमान्याद्वचनाच्च । तथा च  
मत्स्यपुराणे—

“एतदग्निमतः प्रोक्तमम्बाहार्यं तु पार्वणम् ।

यथेन्दुसंक्षये तद्वदपत्रापि जिगद्यते” ॥

यद्यपि द्वितीयं मत्स्यपुराणवचनम्—

“ततः प्रभृत्तिसंक्रान्ताजुपरागादिवर्षसु ।

त्रिपिण्डमाचरेच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टं मृताहनि” ॥ इति ।

तत्रापि पितृद्वयस्योपसृष्टत्वात्पार्श्वधर्मकन्धमेवाभिप्रेतम् (१) ।  
यत्नं सति संकान्तिप्रहृष्टमप्युपपद्यते ।

“अयमद्विजये भावं विपुवद्विजये तथा ।

संकर्मास्तु च सयास्तु पितृद्विजयः हते” ॥

इति वचनपुत्राख्ये तद्व्याख्ये पितृद्वयनिवेधाद्यथाश्रुतेऽनुपपत्तेः ।  
पुनर्धर्जनं च “एकादिष्टं मृताहनि”त्येतद्विधानार्थम् । ततः प्रभृति-  
स्तपिरुद्धोक्तशोचरम् । एतदभिधानं च तत्पूर्वभाविष्येकोदिष्टभावेण  
पार्श्वधर्मादिदेशो नास्तीत्येवमर्थम् । तेष्वपि तद्वर्मातिदेशस्यावश्यं  
नक्तव्यत्वात् । अन्वया केपांश्चित्तद्वर्माणां पर्युदासानुपपत्तेः ।

यथा याज्ञवल्क्यः—

“एकादिष्टं वैवहोन्मेकाप्यैकपवित्रकम् ।

आवाहनाग्नी करस्तरहितं क्षापसस्यवत् ॥

उपतिष्ठतामक्षय्यस्थाने विप्रविसर्जने ।

अभिरम्यतामिति वदेद्व्युक्तेऽभिरताः स्म ह” ॥ इति ।

तथायज्ञवल्क्यपुत्रापरिशिष्टम्—

“मेनवाक्षेषु सर्वेषु न स्वप्ना नाभिरम्यताम् ।

स्वस्थस्तु विसृजेदेवं सहस्रप्रभववर्जितम् ।

एकोदिष्टस्य पितृषु तु अनुशब्दो न युज्यते ।

पितृशब्दं न कुर्वीत पितृहा सांप्रजायते” ॥ इति ।

अत्र वैवाग्नी करस्त्रावाहनादीनां वाचनिकः पर्युदासः । पितृपदे-  
पेतमन्त्रनिघृत्येकाप्यपितृत्वादीनामर्थमाप्तानामनुवादः । उपतिष्ठता-  
मित्यादीनां प्राकृतप्रत्ययानेन विधिः । किन्तु तेषु कृत्स्नानां पार्श्व-  
धर्मानामनुष्ठानं नास्तीत्येतादन्त्याग्रेण ।

(१) अग्निष्येमिति द्वि० पु० पाठः ।

“प्रदानं यत्र यत्रैषां क्षपिण्डीकरणात्परम् ।

तत्र पार्वणवर्ज्ये आह्निकमभ्युप्याहवे” ।

इतिशातातपवचनेऽभ्युप्याह्निकपर्वण्युदासवत् । तत्रापि प्राचीना-  
धीतादिष्वुपार्णधर्माणामनुष्ठानमायात् । अत एव भिखाक्षराया  
“अभ्युप्याह्निकेऽभिरताः स्म ह” इति हशब्दः प्रसिद्धिवाची प्रसिद्धपार्वण-  
सम्बन्धिशेषधर्मप्रापकत्वेन व्याख्यातः । एवम्—

“क्षपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रवीयते ।

तत्र तत्र त्रयं कुर्याद्वर्ज्येति मृताहनि” ॥

इत्यादिशङ्कादिचचनेष्वपि क्षपिण्डीकरणोर्ध्वकालग्रहणमेव-  
मभिप्रायकमेव । मृताहनि यत्कर्तव्यं तद्वर्ज्येतिव्यत्यर्थः । मृताहशब्दश्च  
निरुपपन्नो मासपक्षतिथिस्पष्ट इति परिभाषितक्षयाहपरः । माससम्ब-  
न्धितिथिपटस्वरूपपदात्प्रतिमासमित्यादि । एवंविधानि च वचनानि न  
आह्निकान्तरेषु पार्वणधर्मातिदेशविधायकानि किन्तु वचनान्तरसिद्ध-  
तदनुवादेन तत्र क्षयाहपर्युदासार्थाणि । तेनैवंविधैश्चनैः—

“एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्वणं कुरुते यदि ।

अकृतं तद्विजानीयात्स मातृपितृघातकः ॥

प्रतिसंघत्सरं तस्मादेकोद्दिष्टं समाचरेत् ।

एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्वणं यः समाचरेत् ॥

सदैव पितृहा स व्याम्नात्पुत्रातृविनाशकः ।

मृतादे पार्वणं कुर्वन्नधोऽधो याति मानवः ॥

संपृक्तेष्वाकुलीभावाः प्रेतेषु तु यतो भवेत्” ।

इत्यादियममस्त्यपुराणादिवचनैश्चैकोद्दिष्टविधानेनाभ्युप्याह्निकं आह्निक-  
मुक्तम् ।



“ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषां तु पृथक्क्रिया ।

यस्तु कुर्यात्पृथक्पिण्डं पितृहा सोऽभिजायते ॥

पार्ष्णेन विधानेन साम्बत्सरिकमिष्यते ।

प्रतिसम्बत्सरं कार्यं विधिरेषः समातनः” ॥ इति ।

“सपिण्डीकरणं कृत्वा कुर्यात्पार्ष्णवत्सदा ।

प्रतिसम्बत्सरं विद्वाच्छ्रगलेयोदितो विधिः ॥

इत्यादिभिश्च कूर्मपुराणशातातपादिष्वनर्बहुभिः पार्ष्णविधानेन  
संयुक्तम् । अत्र च—

“राजन् सम्बत्सरपूर्णे सपिण्डीकरणे कृते ।

निराशाः पितरो यान्ति एकस्यावाहने कृते ॥

एकोद्दिष्टं तु कर्ष्यं यावत्पित्रोः सपिण्डनम् ।

राजन् सपिण्डतादूर्ध्वमेकोद्दिष्टं निवर्त्तते ॥

न पृथक् पिण्डदानं तु तस्मादूर्ध्वं विधीयते ।

प्रेतानामिह सर्वेषां यो मन्त्रैस्तु नियोजितः ॥

प्रेतत्वं चैव निस्तीर्णः प्राप्तः पितृगणं तु ह्यः ।

ज्यवते पितृलोकास्तु पृथक्पिण्डमियोजने ॥

परिणीता यथा योषिन् गच्छेत्पैतृकं कुलम् ।

प्रेतोऽप्येवं महाराज संयुक्तः पितृभिः सह ॥

सम्बत्सरं भवेद्यावदेकोद्दिष्टं कथञ्चन ।

सम्बत्सरे ज्यतीते तु त्रिभिः सामान्यमुच्यते ॥

कृतार्थास्त्विह निर्वृत्ताः सपिण्डीकरणे कृते ।

ते गताः पितृलोकं तु यथाह भगवान्निष्ठः ॥

सपिण्डीकरणं कृत्वा कुर्यात्पार्ष्णवत्सदा ।

प्रतिसम्बत्सरं विद्वाहित्येवं मनुब्रवीत्” ॥

इत्यादिभिरिष्यत्पुराणादिषु पार्ष्णविधानस्य भूयःप्रशंसादर्शनात्

“कस्त्यं धर्मं पार्षणं राजश्रीकोद्दिष्टं कदाचन ।  
सुखद्वन्द्वं वाक्यानि मुनिगीतानि वक्षते ॥  
अवपानि चैव राजेन्द्र एकोद्दिष्टं प्रचक्षते ।  
तस्माद्भवनसामर्थ्यात्पार्षणं स्यान्मृताहनि” ॥

इति सुमन्तुवचनात्, विप्रतिषिद्धधर्मसम्प्रदाये भूयसां स्यात्स्व-  
धर्मत्वमिति न्यायं पार्षणप्रकारानुष्ठानस्यैवांशितत्वात् केवलं  
मातापितृविषयाणामेव पितृव्यादिविषयाणामपि क्षयाहेकोद्दिष्ट-  
विधीनामननुष्ठानलक्षणमप्रामाण्यमेव कंचिन्मन्यन्ते । प्रत्यक्षश्रुति-  
विरोधान्नाह ।

तथा च हेमाद्रपुदाहृतं धृतिव्रतम्—

“देवा वा असुरान् दत्त्वा पितृत्वं समाविदन्तः  
सन्तोऽनवष्टब्धाः सहैवेत्य ब्रुवन् ।  
देवः स्वमाणास्ते वः परस्यानु  
स्वं भागं प्रतिगृह्णस्येवमेवाभूत्” इति ।

“मासि मास्यृतावृतौ प्रतिहेमन्तप्रीप्पवर्षासु ।  
प्रतिस्वम्बत्सरे च, देवाश्च पितरश्च सहास्ताम्” इति च ।

ये पितर्यो नोऽस्माकं समाणाः सदृशाः सपिशङ्कीकृता इति यावत् ।  
ते धर्मं देवास्ते पितरश्च वो युष्माकं पार्षणात्परस्य पितृभागस्य  
वैशभागस्य चानु सहैवेति यावत्स्वं स्वं भागं प्रतिगृह्णन्ति इति हेतारेव-  
मेव देवस्यागसाहित्यमेव सर्वेष पार्षणविधानेनैव पितृभागानुष्ठानमभू-  
दित्याद्यश्रुतेरर्थः । देवाश्च पितरश्च भ्रातृं भोक्तुं सह तिष्ठन्तीनि  
द्वितीयाद्याः ।

“आसपिशङ्कक्रियाकर्म द्विजातेः संस्थितस्य च ।  
अदैवं भोजयेच्छ्राद्धं पितृभ्यो न नृणां च ॥

सहपितृर्हिकपार्था तु कृतायामस्य धर्मकः ।

अन्यथायुता कार्यं प्रियद्विर्भाष्यं मृतैः ॥

इति मनुवचनविरोधात् । अतोहि धर्मप्रवक्तृत्वस्य “यद्वै किञ्चन मनुवदत्तज्ञेयम्” इतिवदेनाभ्यनुज्ञातत्वादिनरापेक्षया बलीयस्त्वम् । अत एवाहुः—“अन्यथाविपरीता तु वा स्मृतिः सा न शस्यते” इति ।

अथमुक्तम् : न तावद्भ्रमप्रतिपिद्धोक्तव्यापस्यायं विषयः । न हि धर्मप्रवक्तृत्वमुक्तिकस्य सम्वादान्नामाशयं येनैवं इत्याह । विशेषतो वाङ्मनसादिमहविषयसाम् । यादृशदश्वेन कैकोहिष्टमुक्तम्—“प्रति-सम्बन्तसर्ववदम्” इति । न च मुनिवचसां परस्परविरोधेऽन्यतरस्य प्राप्तिरुक्तवत् । येन बहुनैव साम्यसंभवादल्पवचसामेव सत्त्वात् । अतस्तद्भुतिविरोधेऽपि तदभावात् । सुमनुवचनं त्वेनैव केनचित्प्रकार-विरोधेण पार्श्वोपपत्त्यापमेव । यच्च भुतिद्वयं पावकपरमुद्वहत् न तच्चस्य विधायकं किञ्चनस्य कस्यांश्चिदधेः केवलोक्तकमात्रम् ।

अतु स्मिन्पूर्वमप्यायद्योतकमात्ररूपवैदिकयावद्विरोधेऽपि स्मृते-रप्रावाह्यमुक्तमाचार्यैः भुतिलिङ्गाधिकरणे यथा—“स्मृतिवैदिकस्तिङ्ग-विरोधे तत्र कथम्” इत्यादिना ।

उच्यते । अतएव हि स्मृतिरुक्तविषयं नन् । अन्यथा सिद्धं चेत् भुतिद्वयं दर्शभादे प्रतिमासापरश्रमादे वा । तद्वैव भृत्यस्तरे “मासि मासि बोऽलम्” इति चिन्तानां सर्वभादप्रकृतिवत् । अतएव एकसम्बन्तर एव मासि मासि श्रुतायुनो हेमस्तप्रीत्यवर्थास्ते शत्रुण एव वाऽशक्तितान्त्रम्येन, शक्त्यु शक्तितान्त्रम्येन तैरेव त्रिभिः पक्षैः प्रतिसम्बन्तरं दर्शयिष्यमपरपक्षनिमित्तं वा सर्वैव भादं करोतीति त्रिलोकधुनेरसि तद्विषयकया व्याख्याकसंभवात् । अतः च पूर्वमुपाहृतं हेमस्तप्रीत्यम्—

“अनेन विधिना आद्यं कुर्यात्संवत्सरं सकृत् ।

द्विभ्यनुर्कं यथाशब्दं मासे मासे दिने दिने” इति ।

सम्बन्धस्वरपर्यन्तमेव मासे मासे द्वादशवारमिति यावत् ।  
अनुपूर्वं द्विषात् सकृद्वा यथाशब्दमेव पूर्वोक्तपार्ष्वलविधिना आद्यं  
कुर्यात् । यदा सकृत्तदा कस्यायाम् । तस्याः पित्र्येऽग्निप्रशस्तत्वात् ।  
दिने दिने अहरहम्भमपि सम्बन्धस्वरमेकानेनैव द्विषिताः कुर्यादिति  
हि तस्यार्थः ।

अत एवापस्तम्बेनापि नित्यआद्यं प्रकम्योक्तम्—“वर्ष-  
कम्यत्सम्” इति । मनुना च दशआद्यं प्रकम्य—

“अनेन विधिना आद्यं त्रिरव्यस्येह निर्वपेत् ।

हेमाद्रीभ्यवर्धसु पाञ्चद्विगमवदम्” । इति ।

तेन श्रुतेः सप्तद्विषयत्वाभावात्सामान्यमेव तद्विषयत्वं  
पार्ष्वलैकोद्दिष्टविधीनां विरोधे, स्मृतिद्वये तु विषयः कल्पनीयः कृप्य-  
पुण्यमिति विषयभ्यस्तथाकल्पनमेवाचितम् ।

तत्र श्रुतपाणिप्रभृतयस्तावदेवं मन्वन्ते—

“सृताहनिं तु कर्त्तव्यं प्रजिमासं तु वात्सरम् ।

प्रतिसम्बत्सरं कैवमाद्यमेकादशेऽग्नि” ॥ इति,

“प्रतिसम्बत्सरं कैवमेकोद्दिष्टं सृताहनि” इति,

“ततः प्रभृतिसंक्रान्ताः पुराणादिपर्वसु ।

त्रिपिण्डमाचरेच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टं सृताहनि” ॥ इति,

“सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते ।

तत्र तत्र त्रयं कुर्याद्भिर्भोक्त्वा सृताहनि” ॥

इत्यादिव्याकवल्यस्याप्रमत्स्यपुराणश्रुतादिवर्त्तमानाश्रुताह-  
शब्दोपेतैस्तस्य मास्यसृतिविस्पष्ट इतिपरिभाषिततत्पराहपरत्वात्,

कविश्च प्रतिभन्मन्त्ररशब्देन च तस्य विशेषत्वात् क्षयाद्भावाद्  
द्वैतकोटिर्ह विधीयते ।

“प्रदानं दत्तं यत्रैवा संपिण्डीकरणात्परम् ।  
तत्र पार्श्वमुखश्चन्द्राङ्गं श्रेयमभ्युदयकृते ॥  
अर्वाकुलसम्पत्सराह् नृद्धौ पूर्वे सन्मन्सरेऽपि वा ।  
ये संपिण्डीकृताः प्रेता न तेषां तु पूयकाकया ॥  
न पूयकपिण्डदानं तु तस्मादूर्ध्वं विधीयते ।  
प्रेतानामिह सर्वेषां ये मन्त्रैस्तु नियोजिताः ॥  
कृतार्वास्ते तु संवृताः संपिण्डीकरणे कृते ।  
प्रेतश्चाप्येह निस्सीर्णाः प्राप्ताः पितृराशं तु ते ।  
यः संपिण्डीकर्तुं प्रेतं पूयकपिण्डेन योजयेत् ।  
विधिघ्नस्तेन भवति पितृहा चोपजायते” इति,  
“संपिण्डीकरणे कृते पूयकत्वं नोपपद्यते ।  
पूयकत्वे तु कृते पञ्चान्युभयः कार्या संपिण्डता” ॥ इति,  
“असंपिण्डीकृतं प्रेतमेकोद्विष्टेन तर्पयेत् ।  
संपिण्डीकरणादूर्ध्वं त्रिमि सामाम्यमिष्यते” ॥

इत्यादिशातानपक्षधुहारीतज्ज्वालादिपञ्चनैस्तु संपिण्डीकृतानां  
सामाम्यता पार्श्वं विधीयते । क्षुताहशब्दाभावात् ।

तेन सामाम्यविशेषन्यायेन तेषां मृताहेतरविषयत्वात्सुताहे  
सर्वेषामेकोद्विष्टस्यैव पूर्ववक्तव्यैः प्राप्ता—

“औरसस्रोत्रजौ पुत्रौ विधिना पार्श्वेन तु ।  
अन्वयमितरे कुर्युरेकोद्विष्टं सुता दय” ॥

इति ज्वालाकचवकादौरसस्रोत्रजाम्बां स्वपित्रोः क्षयाद्भावाद् पार्श्व-  
विधिनिवृत्त्यर्थम् । सामाम्यवि सामिकाभ्यामेव ।

“अत्र यत्र प्रधानार्थं संपिबन्धीकरणात्पदम् ।

पार्ष्वेन विधानेन देयमग्निमता सदा” ॥

इति मन्त्रवपुराणे विरोधवान् । ततश्च निरग्निप्रयोगैरसंश्लेष-  
प्रयोरपि । अन्वेषां तु पुत्राणां साग्रीनां निगृहीतां च विशेषविहित-  
मेकोद्दिष्टमेव क्षयाहे भवति ।

न च संवेद्युक्तत्वात्साग्निकगोमित्रं निरग्निप्रयोगैरसंश्लेषप्रयोगै-  
वाक्षिकपार्ष्वेनपि न म्येकोद्दिष्टनियम इति वाच्यम् ।

तयोः पार्ष्वेनविधौ चैवम्वापत्तेः । एक एव हि स विधिः  
साग्निकप्रयोगोन्मेषोन्मेषपार्ष्वेनं विवक्षति निरग्निप्रयोगस्तु वाक्षिक-  
मिति । सामान्यरूपानां पार्ष्वेनविधानां मूलतद्विधौकोद्दिष्टवि-  
धितिः स्वविध्यानुष्ठातृनामां तद्विधौविधौपदेन मृताहे पार्ष्वेनविधौ-  
रन्वस्याभावात् । येन तद्वासादेवं विकल्पः स्यात्, निरग्निप्रयोगे साग्निक-  
कल्पे च पार्ष्वेनविधौममात्रार्थोऽयं विधिः स्यात् । अत्र एव “देयमग्नि-  
मता सदा” इति न सर्वपुत्राणां विशेषणार्थम् । अत्रसंश्लेषप्रयोगानां  
पार्ष्वेनप्राप्त्यभावेन यदुदत्तकादिभिः पार्ष्वेनं कर्त्तव्यं तदग्निमं ज्ञापेति  
विशेषणार्थमत्रान् । संभवति तु यन् क्षेत्रमीरसाम्नां विशेष्यताहे  
पार्ष्वेनं कर्त्तव्यं तदग्निमं ज्ञापामेवेति । एवं सति—

“आपाद्य सप्त पिबन्ममीरसो विधिवन्तुतः ।

कुर्वीत इयं कल्प्याहं मानापिभोर्मुताहति ॥

पुत्राणांमीरसः पुत्रः पुत्रमाश्वस्तथापरे ।

पितुः पितृगणस्यस्य त्विन् कुर्वीत पार्ष्वेनम्” ॥

इतिजमदग्निवाक्ये अत्रैतद्वद्वत् क्षेत्रज्ञस्याप्युपपन्नम् ।

धीरसहोदयः साक्षिकसंबन्धे च यत्कर्तव्यमसौ मेमाद्येऽपि संमतः ।  
 स्पष्टं वाच्यं मविष्यत्पुराणमुदाहरणम्—

“निरघोरोरसस्योक्तमेकोद्दिष्टं मृताहनि ।

मन्यन् पार्श्वं साग्रेऽभ्येष्टं न तु पाश्चात्” इति ।

धीरसमहत्वं वाक्यात्मने साहाय्यं हेतुजस्यार्थपक्षक्षयम् ।  
 “तत्समा पुत्रिकासुतः” इत्योरससमत्वात्पुत्रिकापुत्रस्यापीत्यधिकमुक्तं  
 तेन ।

“अक्षिप्यमानं सर्वेभानुघुलं गृहाग्रमे ।

तद्योगात्कृतसम्यग्ध्याः सर्वत्र दंष्टि प र्वणम् ।

यत् यत् तु कुर्याद्दी पार्श्वं यीदृशिमाम् द्विजः ।

कुर्यादयमिमाम् धीर एकोद्दिष्टं मृताहनि” ॥

इत्याद्येति च कर्तव्यं किमिति मविष्यत्पुराणादिवचनाभ्यापिकामि  
 निमित्तमिति ।

अन्यथात्रिकोद्दिष्टमिदं तु इत्युपाध्यायिचरमेमाद्विर्न मन्यते ।  
 शिष्टम्—

“यत् सन्ध्यातिपत्रोमुत्तममपि पार्श्वम् ।

सोमिद्रीकरसादूर्ध्वं यत् यत् मृताहनि ।

कर्तव्यं पार्श्वं वा जग्मेकोद्दिष्टं कदाचन” ।

अथविषयमिदं तादृशोपेतैर्विशेषवचनेस्त्वपुपोद्वितीयं सामा-  
 न्यवचनेऽपि दूषोदाहृतौ पार्श्वस्यापि आद्येविकल्पमेव—

“येनान्न पितरो वाता येन वातीः पितृमहो ।

तेन वायवस्तर्षा मार्गं तेन वक्ष्यन्तं बुध्यते” इति ।

इति वक्ष्यन्तं वक्ष्यन्तं वातवक्ष्यन्तं वातवक्ष्यन्तं वक्ष्यन्तं इति ।





अथावाभ्याधीतस्य सामिधेनीसाक्षदर्थविधेः प्रकृतेः प्रकरणा-  
धीतपाञ्चदश्यावकत्वाद्भिर्कृतिविषयस्य साक्षात्सामिधेनीलक्षणद्वार-  
स्त्वन्धमात्रबाधकस्य तावदेव चार्थवतस्तन्मात्रसम्बन्धे आनर्थक्या-  
वस्थाभिन्नरितकतुसम्बन्धसामिधेनीद्वारोपस्थितसर्वधिकृतकत्वपूर्व-  
स्त्वन्धकल्पनोन्मुखस्य पशुमित्रविन्वादिप्रकरणपरिहतेन तत्तत्कत्व-  
पूर्वसम्बन्धबाधकेन साक्षदर्थविधिनोपसंहारः । यथा वा शास्त्रान्तर-  
गतस्य तच्छ्रवणाध्येतुं प्रत्यर्थवतः “पुरांदाशं चतुर्धा करोति” इत्यस्य  
सर्वविशेषाक्षेपोन्मुखस्य श्रद्धास्तरगतेन “आन्नेयं चतुर्धा करोति”  
इत्येव ।

न च प्रकृते मृताहमात्रविषयाणां पार्षणैकोद्दिष्टवाक्यानां  
कथञ्चिदर्थवत्ता संभवति । ग्रन्थान्तरगतत्वेऽपि स्मृतग्रन्था-  
शास्त्राभ्यन्तरवद् व्यवस्थितप्रमाणत्वाभावात् । तेन—

“अमावास्यां क्षयो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः ।  
सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्योक्तः पार्षणो विधिः” ॥

इति शङ्खस्मृत्यवदौरसक्षेत्रजतदितरसाम्प्रिकृतचतुर्विधविशेषा-  
द्विहितपार्षणैकोद्दिष्टवचनानां व्यवस्थितरूपत्वेऽप्येतेषां पार्षणमेव,  
मृतेषामेकोद्दिष्टमेवेति वचनव्यक्त्या नियमार्थतापरं स्यात् ।

अस्तुतस्तु तेषामव्यवस्थितरूपत्वात्सापि न ।

“एकोद्दिष्टं तु कर्त्तव्यमौरसेन मृताहनि ।  
सपिण्डीकरणादूर्ध्वं मातापित्रोर्न पार्षणम्” ॥

इति पैठीनसिनौरसास्याप्येकोद्दिष्टविधानात् ।

“अथप्रवस्तु वे विमा ये सौकाग्र्य एव च ।  
तेषां सपिण्डीकरणादूर्ध्वमेकोद्दिष्टं न पार्षणम्” ॥

इति च भृगुणा साध्वीनामपि तद्विधानात् । ब्रह्मचारहीने “विप्रः  
क्षयाहपूर्वेण” इत्यादिप्रत्ययेन क्षयाहे पार्वण्यमभिधानं, “अन्त्येष्ट्याये तु  
विप्रस्य माषी होमो विधीयते” इति निरङ्घिकस्य कालिहोमनाशक-  
विशेषविधानेन तस्यापि तत्र पार्वण्यभ्यनुष्ठानतीतेष्व ।

एतेन तेषामेकोद्दिष्टं न किन्तु पार्वण्यमिति किन्तुसामान्य-  
व्याहारेण स्वरसमष्टौनापि हेमाद्रेः पूर्ववचनव्याख्यानमभ्युपगम्य  
तद्विशेषसंपादनेन “कर्त्तुं कर्त्तुं तु कुर्याद्दे पार्वण्यं योऽग्निमाग्निहोमः”  
इत्यादिभिः साम्नेः पार्वण्यनियमकरणाभ्युपगमेऽपि “पिशोरेनग्निमाह  
धीर एकोद्दिष्टं मृताहनि” इत्यादिना निःश्वरेकोद्दिष्टनियमः कर्त्तुं न  
शक्यत इति ब्रह्मस्यम् । वाक्यभेदप्रसङ्गात् । इत्थं च निःश्वरेकोद्दिष्ट-  
नियमाकरणं तस्य पार्वण्यैकोद्दिष्टविशेष्याभिधायिनो हेमाद्रेरपि  
संमतमेव ।

एतेन चौरसस्य साम्नीनां चैकोद्दिष्टविधानेन निरङ्घीनामपि च  
पार्वण्यविधानेन मिताक्षपादेमाद्वीचमदन्तर्कादिप्रत्यक्षिजनेन साम्नी-  
रौरसश्वेदज्योरेव पार्वण्यम्, अन्येषां त्वेकोद्दिष्टमेवेति ब्रह्मपादवादि-  
मतमन्यपहस्तितं वेदितव्यम् ।

“यः सपिरुहीकृतम्” इत्यादिसामान्यवचनैरेव मृताहेऽपि  
पार्वण्यं प्राप्तमात्रं मृताहविषयैरेकोद्दिष्टवचनैर्दीप्यते प्रतिग्रनवन्तु  
साग्निकयोरीरसश्वेदज्योस्तस्येति तदुक्तम् मृताहविषयेष्वेव  
पूर्वलिङ्गिनेषु भूयःसु वचनेषु सन्तु न शब्दं स्यात्तेरपराधो बदेतमन्तो  
न पश्यतीति न्यायेनोपेक्षणीयैव ।

किञ्च सामान्यवचनान्यापि प्रयोजनविशेषः । मृताहविषयारयेव ।  
अन्यविषयत्वे निःप्रयोजनत्वात् । तथा हि किमेतैः आह्वेभ्यः पार्वण्य-  
प्रकारो विधीयते तस्य सपिडोक्तत्वात्कार्त्तिकत्वं वा । माध- ।  
तस्य पार्वण्यनिर्देशादेव लिङ्गः । एकादिष्टवचनेन कश्चित्परं तस्य

बाधः । न द्वितीयः । ततः पूर्वमेकोद्दिष्टविधानेन पितृत्वप्राप्त्यभावादेव तत्रत्यभावेषु कृत्स्नपार्षणप्रकारास्त्वमेव च तदुत्तरकालिकेष्वेवार्थाच्चद्विदेशस्य तदनुष्ठानस्य च सिद्धत्वात् । कृत्स्न्यभिप्रायैव च पार्षणवद्भावस्य सपिण्डीकरणोत्तरकालिकत्वात्किन्तु तत्पूर्वभाविषु तदभावाभिप्रायः किञ्चित्पार्षणं भ्रमं पर्युदास्तानुपपत्तोत्तरिष्युक्तम् । ‘पृथक्त्वे तु कृते पञ्चात्पुनः कार्या सपिण्डता । यः सपिण्डीकृतं प्रेतम्’ इत्यादिका पार्षणविधिशेषभूतकोद्दिष्टनिम्बापि तस्य क्षयाहविषयत्वं द्योतयति । अप्रसक्तस्य तस्य निम्बानुपपत्तेर्मृताह एव च संपण्ड-  
भोत्तरं तस्य प्रसक्तेः । यत्र आपौरुषेयवेदगतापि किञ्चित्पक्षविधिशेष-  
भूता किञ्चित्पक्षनिम्बा तत्प्रसक्त्यपेक्षा भवति , येन तद्वलेन तस्यापि विधिमुत्तरीय तमपि पक्षं कल्पसूत्रकाराः पाक्षिककर्तव्यत्वेन निबन्धयित्वा तत्र किमु वक्तव्यं पीरुषेयस्मृतिगता तत्प्रसक्त्यपेक्षेति ।

तेनैकोद्दिष्टनिम्बापोद्धतितः पार्षणविधिरपि परस्परनिन्दोपोद्धलि-  
तोदितानुदितक्षोभवकिन्वितसमानविषयव्योचित्याभिव्यक्तस्य वैको-  
द्दिष्टस्य क्षयाहविषयत्वात्सोऽपि तात्पर्यतः क्षयाहविषय एव ।  
क्षयाहकटाक्षेणैव प्रवृत्तेषु तु तेषु या संकाश्याविपरामर्शौ यत्र  
यत्रेति बीप्सावादश्च स प्रासङ्गिकः । तेनामावास्याप्रेतपक्षस्याहवारेव  
पार्षणनियमः । इतरत्र तु साम्प्रतीनां निरङ्गीनां श्वौरसक्षेत्रजयोर्दत्त-  
कादीनां च सर्वेषां पार्वण्यैकोद्दिष्ट्याविकल्प एव । स च वंशपरम्परा-  
यातसमाचारव्यवस्थित इत्येव मितः क्षरांकं शुकम् ।

यदि च साम्प्रतिकौरसविषयैकोद्दिष्टविधारनाश्वासस्तदा तस्यापि  
पार्षणनियमो भवति तत्रेषां तु विकल्पोऽप्रतिहत एवेति । अस्मिन्  
पक्षे—

“पितुर्गतस्य देवत्वमौरसस्य त्रिपुरुषम् ।

सर्वत्रानेकगोत्राणामेकस्यैव मृताहनि” ॥

इति पराशरवचनमप्यौरसदत्तकादिविषयमेव व्याख्येयम् ।

एवं हि तदा तत्पर्यायः । औरस्यगौरस्यैव देवस्य गमस्य सविश्वो-  
क्तस्य पितुः सर्वत्र दशादौ मृतामनि च आहं त्रिपूर्वस्य पार्वक-  
विधानेन कर्त्तव्यम् । इहान्तर्गते च सर्वप्रसक्तम् । मृताह वच तु  
कटाक्षिता । अनेकगोत्राणामेकगोत्राणां कर्त्तव्यमिति मन्त्रगोत्रं अहि-  
हंसकादिभिरिति यावत् । पितृमृताहस्येवैकस्यैव कर्त्तव्यं दशादौ  
तु यद्यप्यपि पार्वकमिति । अत्राप्यौरसस्य पार्वकमिवैव वच विधेयः ।  
इत्येकविधेकोहिदृशि त्वनुदानं एव ।

मिताक्षराकारमते त्वनेकगोत्राणां कर्त्ता एव मित्रगोत्राणां  
मातुलादीनां मृतामनि आहमधिकार्यन्तर्गतामेवाभिनेवादिनिरु-  
क्ष्यैव कार्यमित्यर्थः । अयमपि च विधिरेव ।

अत्र पितृग्रहणं मातृपुत्रसम्बन्धम् । पूर्वसिद्धिनिवृत्तमप्ये-  
कैषुचित्पितृभोक्तृपितृभोरिति स्पष्टं मातृपुत्रसम्बन्धम् । केतुविश्वो-  
रसादिपुत्रोपादानादेव तत्पर्यसिद्धिर्भवति पितृविष मातृविष आह-  
हंसतात्वेनोपस्थितमित्येव ।

“मत्स्यपुत्रोऽयं कुर्यात्पुत्रः पित्रे सता द्वित्रः ।

तथैव मातुः कर्त्तव्यं पार्वकं वाग्धदेव वा” ॥

इति कात्यायनवचनाच्च । “पितृर्गमस्य देवस्यम्” इति कथनस्य  
स्वमतोऽन व्याख्याकार्ये मिताक्षराशब्दे समस्तसमहाराग्यानेन मातृ-  
लादिग्रहणं तैनापुत्रमातामहभाहमपि मृताहं पितृव्यपार्वकैकादिह-  
मकारधिकारैव कर्त्तव्यं न त्वेकादिहमकारैवेति मन्त्रेण ।

“पितृव्यस्य मातृमातृग्रामपुत्राणां तथैव च ।

मातामहस्यापुत्रस्य आहंति पितृव्यस्यम्” ॥

इति हेमाद्रिभूतज्ञानकर्त्तव्यवचनान् । “अभिनेदेन कर्त्तव्यम्” इति  
वचनाच्च । अत एवात्र मातामहस्यैव मृताहं । द्वाहिव्याधिगोत्राच्च ।

मातृशब्देनात्र मातृसपत्नीस्वौरसपुत्ररहिता गृह्यते । इत्यस्या  
भ्रातुः भ्रातृं कुर्यादित्युक्ते प्रतिसम्बन्धिनः पुत्रस्यैव भ्रातृकर्तु-  
रुपस्थितेस्तस्या अपुत्रविशेषणव्याघातात् । उपदेशादेव जननीभाजे  
पार्वणादिसिद्धेरितिदेशानपेक्षणाश्च ।

यत्तु—

“सपितृङ्गीकरणादूर्ध्वं पित्रोरेव हि पार्वणम् ।

पितृव्यभ्रातृमातृणामेकोद्दिष्टं सर्वैव हि” ।

इति कात्यायनवचनं तत्कर्त्रापेक्षया कनीयःपितृव्यादिविषयम् ।

“पितृव्यभ्रातृमातृणं ज्येष्ठानां पार्वणं भवेत् ।

एकोद्दिष्टं कनिष्ठानां दम्पत्योः पार्वणं मिथः” ।

इति दाक्षिणात्यनिबन्धधृताचार्यसंवादिचतुर्विंशतिमतवचनात्,

“ज्येष्ठो भ्राता पितुः समः” इति वचनाच्च ।

अत्रापि सर्वत्र मातृपदं मातृसपत्नीपरमेव । पूर्वस्यैव जनन्याः  
पार्वणविधानादेकोद्दिष्टविधानानुपपत्तेः ।

यत्तु पितृव्यादेकोद्दिष्टवचनार्त्तं तीर्थमहात्म्यभ्रातृविषयत्वम्—

“उपाध्यायगुरुश्चभूपितृव्याचार्यमातुलाः ।

श्वशुरभ्रातृनत्पुत्रपुत्रत्विर्कृयाज्यपोषकाः ॥

अग्निनीस्वामिदुहितृजामातृसगिनीधृताः ।

पितरौ पितृपत्नीनां पितुर्मातुश्च या स्वसा ।

सखिद्रव्यदशिष्याद्यास्तीर्थे चैव महात्तये ।

एकोद्दिष्टविधानेन पूजनीयाः प्रयत्नतः” ॥

इति हेमाद्रिधृतवचनसंवादात्प्रयोगपारिजातादित्युक्तम्, तस्मा-  
त्संस्मृतिकप्रकरणपठितस्य कात्यायनवचनस्य सदाशब्दयोगात्स-

आश्वलायनश्रौतसूत्रेऽपि अथर्ववेदस्य साधनान्तिक-  
विषयान्तर्भावश्चैव वाच्यमिति युक्तम् । पितृपूजायां आश्वलायनसूत्रे  
मातापितरौ ।

“अपुनर्ये शुनाः केचिन्निगृह्यते वा पुनश्चाभ्युदयः ।

तेषामपि वा देवं ज्वानेकोद्दिष्टं न पार्थक्यम् ॥

इति सपिण्डीकृतानुष्ठीयं वयं यत्र प्रदीयते ।

अग्ने अग्निर्वा पुत्रावस्वामिने आनुष्ठीयं वा ॥

मित्राण्यपुनर्ये आश्वमेकैर्दिष्टं न पार्थक्यम्” ॥

इति अश्वसुम्नानुष्ठीयसंज्ञादिकाध्यायनवचनाविरोधात् आश्व-  
कार्यवचने पितृवज्जन्मवचनमात्रस्यैवार्थम् । न तु पार्थक्यमिति-  
वेत्यर्थमिति । अथैवादिष्टोक्तं तदपि वाच्यमित्यवस्थेयं पितृपूजादि-  
प्रवक्ष्यमाणैकोद्दिष्टवार्षिकोक्तं पार्थक्यस्यैव चेदुक्तम् । अत्रा-  
महपितृभ्यामाश्वसुम्नानुष्ठीयसंज्ञावचनस्य “पुत्रार्थदेव सोमराज”  
इत्यनेनैव सिद्धम् । तथाहि विष्णुपुराणे—

“पूर्वाः क्रिया मध्यमाश्च तथा शेषोत्तराः क्रियाः ।

विप्रकाराः क्रिया होतास्तासौ मेदं मृगयन् मे ।

आवहाद्वावाहाराद्वा मध्ये वाः स्युः क्रिया मताः ।

ताः पूर्वा मध्यमा मासि आश्वमेकैर्दिष्टसंक्रिताः ॥

मेने पितृभ्यामाश्वे सपिण्डीकरवावदु ।

क्रियन्ते वाः क्रियाः पित्र्याः मध्यमन्ते ता मृगोत्तराः” ॥

इति पितृकर्मसूत्रेणैवमभिधानम्—

“पितृमातृसपिण्डीस्तु समानस्तत्त्रिगैस्तथा ।

वत्संघातगतमैव यथा वा वत्सहारिणा ॥

पूर्वाः क्रियाश्च कर्त्तव्याः" इति राजाज्ञैः पूर्वक्रिया अवश्यं कर्त्तव्या इत्यभिप्रायः "पुत्र दौरेव चोत्तराः । "दाहित्रैर्वा नवभ्रेष्ठ कार्या-  
स्तत्तत्तयैर्यथा" इत्यनेन 'पुत्र, यौत्रः प्रपौत्रो वा भ्राता वा भ्रातृसन्ततिः"  
इति त्रिपुण्ड्रपुराण एव पूर्व निर्दिष्टानां पुत्रादीनां भ्रातृसन्तत्यस्तानां  
दौहित्राणां च कर्त्तव्यां स्वप्रतिसम्बन्धिनाम्, उत्तराश्च शब्दात्पूर्वा  
मध्यमाश्चावश्यकर्त्तव्यत्वेनोक्ताः । अत्र होत्रकारः कार्या इत्यनेन  
सावधत्तं यथार्थम्यदेवत्यः पशुः "आन्येभ्यश्च मनोता कार्या"  
इत्यत्रेव । यथाधुनानिमये स्वाभिमतुलमित्रादिधातुप्रकारोपदेशा-  
नुपपत्तिप्रसङ्गः । पुत्रादीनामावश्यकत्वेनोक्तौ तु कर्तव्यत्वेनाप्यवश्य-  
सम्बन्धित्वात्प्रसक्तौ तत्प्रकारविधानमुपपद्यते । अत एवोक्तं संप्रदे—

'कारणयात्किञ्चेद्भाजं वस्य दाता न विद्यते ।

एवंतद्दृष्टं भवःशेषां सर्वदा न तु पार्षणम्" ॥ इति ।

सर्वदा क्षयाहे तीर्थमहालयदौ चेत्यर्थः । अत एव च राजाज्ञानां  
पूर्वक्रियामावश्यकत्वात्कर्ममध्यमाश्चनियम इति निबन्धकाराः ।  
प्रेतसम्बन्धिप्रभृत्यधनहारिणो यस्य कस्यापि तदुत्तरक्रियाणामवश्यक-  
कर्त्तव्यतोक्ता स्कन्दपुराणे—

"मलमेतन्मनुष्याणां द्रविणं यत्प्रकीर्तितम् ।

तदुत्तुङ्गमलमादत्ते दुर्विधाह्वानिनामपि ।

प्रापिभिस्तस्य निर्दिष्टा निष्कृतिः पावनो परा ।

आवेष्टपतनात्तस्य कुर्यात्पिण्डोदकक्रियाम्" ॥ इति ।

दुर्विधा द्रविणः । द्रविणानामह्वानिनां मूर्खाणामपि तदुत्तुङ्ग-  
क्षित्यन्वयः । तेनामाक्षस्यामहालयक्षयाहयोर्वर्तितक्षयाहे च यस्य  
कस्यापि येन केनापि क्षेत्राच्चिन्मने क्षीरसक्षेत्रजाभ्यां साम्निकाभ्यां  
मातापितृक्षयाहे च पार्षणमेव कार्यम् । इतरत्र क्षयाहे साम्निकक्षीरसा-  
त्तिरिक्तैश्च मातापित्रोरपि पार्षणमेकोदितं वा विकल्पेन । मातामहयो-

उपेष्टानां चापुत्राणां मानुषसन्निहितेषु तृतीयादृशेषु चरन्त्येव  
तथैव । उपेष्टानामपि पितृभ्यादीनां पत्न्याश्च लीर्यमहात्मयोरैकोद्दिष्टमेव ।  
अपेष्टानां पितृभ्यादीनामाचार्यादीनां चापुत्राणां सन्निहिते लीर्येणैव  
लैकाद्दिष्टमेव । मानासह नां मानुषपत्न्याश्च लीर्येणैव चरन्त्येव  
यत्र मानुषाश्च पूजकः । मानुषस्य पितृ-लीर्यादिभ्यश्च प्रकृति-  
स्वपत्न्यमपि प्रकृतेः । ननु चेदपि वा "पितृभ्यः सर्वा मानराः"  
इत्यस्माद्भवन्तान् । न ह्येष पक्षः केवलं सापेक्षत्वात्तमेव किन्तु  
मानुषप्रयुक्तकार्यप्राप्तये च मानुषादेरेव तस्या निर्दिष्टा च ।  
विनिगमनाविरतान् ।

एवं सति सूत्रकारेणान्यपुत्राणां च पूजकमानुषाणां कल्या-  
हृष्टवृत्तिकारादिभिः सर्वैस्तथाक एतन्व्यायमानां प्रकृत्या लीर्य  
तत्स्वपत्न्या अपि आहमकारो न्यायानुसम्भावीर्यमहात्मयश्चापि  
प्राप्ताऽविद्वदो मविद्वति । यत्र एकी भर्तृत्वान्वासादहं कृता तत्र,  
भर्तृत्वस्याहं तिथिमेवेव मरत्ये तत्तत्तथैव तस्य तस्याश्च पूजनीय  
सर्वव्यतिरिक्तम् ।

यदा तत्र तिथ्यैवैव तदा यद्यप्येकदेशकावकतुं कल्पेनापुत्रमात्र-  
वित्तेष्वप्येवतामेवेन पूजकत्वमात्राणां च प्रभावयोगानां तत्त-  
त्प्राप्नोति ।

न च मिश्रप्रयोगविधिपरिगृहीतानां प्रधानार्थं कथं तन्म-  
तत्तत्प्रयोगविधिपरिगृहीतपदार्थानां प्रयोगविध्यन्तरोपलब्धिदोषवार्त्त-  
व्यवधानेन प्रयोगप्रगुमान्मद्व्यापनेरिति वाच्यम् । एककालाव-  
मिश्रप्रयोगविधिविहितानामपि प्रधानार्थं मेदेन प्रयोगे मुख्यकाल-  
वाधापक्षेस्तदनुरोधेन प्रयोगप्रगुमान्मद्व्यापि तन्वानुष्ठानस्वेषो-  
चितत्वात् । तथापि—

"एककाले गतासुनां बहुतामयवा इयो ।

तन्नेत्रं अपरं कृत्वा भास्यं कुर्यात्पूजकं पूजकम् ।



पूर्वकस्य मृतस्वादी द्वितीयस्य ततः पुनः ।

तृतीयस्य ततः कुर्वात्संविपातेष्वयं क्रमः ॥

इति मृगुवचने साम्बत्सरिकाणां क्रमस्य प्रयोगभेदाख्यस्य पृथक्त्वस्यैव चाहृत्य विधानात्पाकमात्रत्वे तन्मन्त्रोक्तेष्वप्युपगोचर्यमानयोः आहूतं प्रप्नोति दैवानेकतियो मृतानामितरेषामिव । तत्र सद्भावेन प्रकाशविशेषो विहितो लौगाक्षिणा—

“मृताहनि समासेन पितृनिर्घणं पृथक् ।

नवभाजं च दम्पत्योरम्बारोहणं एव तु” ॥ इति ।

समासेन संक्षेपेण यथा द्विपितृकः पितृद्वयोद्देशेनैकं पितृकं ब्रूयाति “एकस्मिन्पितृके द्वौ द्वाभ्युपलक्षयेत्” इति वचनात्, तथात्रापि दम्पत्योः त्रिधा सम्बारोहणे । अत एव च ब्राह्मणोऽप्येक एव द्वयोः । अकरणादेव आहूतकपविशेषलाभेन पितृनिर्घणस्योपलक्षणत्वात् । अत एव न मृताहविशिष्टआहूतुवावनिबन्धनवाक्यभेदोऽपि । दम्पत्योर्विधिं तु विशेषणं विधेयस्य समासस्यानेकापेक्षस्यैकभाजे विधातुमशक्यत्वात्समृष्यामह इति न्यायेन विवक्षितमेव ।

सम्बारोहणं तु विधेयसमासविशेषणं हविषो द्विरिति वत् । पृथङ्गतवभाजं चेत्यन्वयः । अस्त्यर्थे । नवभाजं स्वम्बारोहणे दम्पत्योः पृथगेव कुर्यात् । पृथक्त्वं च पूर्वोक्तसमासविपर्यय एव । तेन प्रभामन्त्रभेदः, अङ्गतन्त्रता भवत्येष । अत एव वचनान्तरं “नवभाजं युगपत्तु समापयेत्” इति । समासिप्रकरणमुपक्रमस्याप्युपलक्षणं तद्योगपद्येन विना समासियोगपदासंभवात् ।

अतु च मृताहभाजमात्रे समासे विहिते नवभाजे कथं तस्मात्तियेन तद्विपर्ययरूपं पृथक्त्वं विधीयते ।

न च सुताह्वयस्योद्देश्यविशेषकमेवाभिहितत्वात्पूर्वविधि-  
नैव समापि तस्मात्तिरिति वाच्यम् । तन्निमित्तमेव आह्वानमात्रमुत्ताह-  
व्योद्देश्यत्वात् । अथवा कुत्राप्यह्वनादावपि समाह्वयिष्यापरो ।  
साध्यमनुवाद एवायं पूर्वविहितसमाप्तविपर्ययस्य । अत एव नवभाज-  
ग्रहणमुपलक्ष्यमवयवविपर्ययोऽसमाह्वानम् । एकभाष्यताप्येव कस्मि  
कम्पते । साङ्ख्यशाकल्यकपसमाह्वयिकर्तव्यो वाह्वानात्तत्रवकरो  
वाक्यमेवेन विधीयताम् ।

पक्षान्तरमपि गार्भ्येष्टोक्तम्—

“एकचित्वां समाकटौ दम्पती निर्वर्ण गतौ ।

पृथक् भाई तपोः कुर्यादोदनं च पृथक् पृथक्” इति ।

ओदनमवनविपर्ययम् । वाक्यान्तरवत्त्वात् “एककाले वसता-  
नाम्” इति वचनात्—

“एकचित्वां समाकटौ श्लिष्येते दम्पती यदि ।

तन्नेह अथर्षं कुर्यात्पृथक्पिण्डं समापयेत्” ।

इति विशेषवचनाच्च प्राप्ते । आह्वानेन च आह्वानमोजनमुच्यते ।  
तेन आह्वयविपर्ययात्सर्वं अथान्यार्थं मेदेव कर्तव्यम्, कर्तव्यं तु  
नम् । पितृमातामह्वयार्थवदवहित्यर्थः ।

न चेदं वचनं नवभाजविपर्ययं तेन सामान्यारिखे पूर्ववचनोक्त  
एक एव पक्ष इति वाच्यम् ।

“वा समादोह्यं कुर्यात्तुल्यित्वा वनिजता ।

तां सुताह्वनि संघाते पृथक् पिण्डे निगोजयेत्” ।

अथर्षं च नवभाजं गुणपन्तु समापयेत्” ।

इति भृगुणा मृताहभाज्य एव पृथक्पियङ्गदानस्योक्तत्वात् ।  
पियङ्गप्रदणं ब्राह्मणभोजनस्याप्युपलक्षणम् । अकारो नवभाज्यं चेति  
योजनीयः । तुशब्दः समापयेदिति । पृथक्पियङ्गदाने उक्तं प्रयोग-  
भेदशङ्का स्यान्ननिवृत्तये इदमुच्यते प्रत्यम्भभाज्यं नवभाज्यं च  
समापयेत्तु शुभपदिति । या त्वस्य वचनस्य साम्बत्सरिकैकोद्दिष्ट-  
प्रक्षयिषयता हेमाद्रिणोक्ता सा निर्बीजा ।

न च पियङ्ग इत्येकवचनाद्देवमिति वाच्यम् । तस्मानुवाच-  
विशेषणत्वेनाविवक्षितत्वात् । यत्पियङ्गे नियोजयेत्तत्पृथगित्येव अत्र  
विधीयते न तु पियङ्गोऽपि । तेन प्रधानेऽपि तन्त्रमङ्गेष्वेव वा तन्त्रमिति  
पक्षद्वयमन्वारोद्देशे मृताहैक्ये । तच्च शक्त्यशक्तिव्यवस्थितम् ।  
अत एव प्रयोगपारिजाते वचनम्—

“एकचित्यां समारुह्य मृतयोरेकवर्हिषि ।

पिबोः पियङ्गान् पृथग्दद्यात्पियङ्गं चापत्सु तत्सुतः” इति ।

अर्हिर्प्रदणं सकलाङ्गोपलक्षणम् ।

यत्तु तिथिमेवेनाप्यन्वारोद्देशे भर्तृतिथ्यावेव पत्न्या अपि  
भाज्यस्यानुष्ठानं केवास्मिन्नाक्षिणात्यानां तदतिभ्रान्त्येति ।

इत्थं पार्षण्यभाज्यकाला दर्शिताः ।

अथैकोद्दिष्टकालाः प्रदर्श्यन्ते ।

यानि भाज्यामेकोद्दिष्टप्रकारेण कर्तव्यानि तानि प्रदर्श्यन्त  
इत्यर्थः । तानि च त्रिविधानि नवानि नवमिधाणि पुराणानि च ।  
तथा चाश्वलायनः—

“नवभाज्यं दशाहानि नवमिधं तु षड्दत्तम् ।

अतः परं पुराणं वै त्रिविधं भाज्यमुच्यते” इति

भाज्यमेकोद्दिष्टम् ।

## एकोद्दिष्टप्राप्ते नवप्राद्विवेचनम् ।

तत्र नव्यानि तावत् । तान्पुनरुक्तिविधान्युक्तानि ।

अथ हेमाद्रयदाहते नागरकरहे—

“त्रीणि संख्यनस्थाने तानि वै शृणु साम्प्रतम् ।

अथ स्थाने भवेन्मृत्युस्तत्र जाई तु कारयेत् ॥

एकोद्दिष्टं ततो मार्गे विभामो वत् कारितः ।

ततो संख्यनस्थाने तृतीयं प्राद्विमिष्यते ॥

पञ्चमे सप्तमे तद्वद्वमे नवमे तथा ।

व्यस्यैकादशे चैव नवप्राद्वानि तानि वै” इति ।

कात्यायनोऽपि—

“चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशेऽहनि ।

यत्तु वै वीपते अन्तोस्तत्रवभादमुच्यते” इति ।

संज्ञाकरत्वं च आन्द्रायत्वं नवप्राद्व इति प्रापद्वितविशेष-  
विधानार्थम् । एवमन्यथादि । कव्यपुनरुक्तिविधानि तन्पुनरुक्तिविधानि तत्रापी-  
दानीं शिष्टाकारे—

“प्रथमेऽङ्गि मृतीये च सप्तमे नवमे तथा ।

एकादशे पञ्चमे स्युर्नवप्राद्वानि चट् तथा” ॥

इति वृद्धवसिष्ठोक्तानि प्रवरन्ति ।

बोधायनेन तु पञ्चैकोक्तानि । नवमद्विवसकस्यस्य च तत्रा-  
संमये एकादशदिनकर्तव्यतांका । अत्राङ्गवसिष्ठेन दिनेष्वेकेन नवप्राद्व

कुर्यावानवमात्, यत्र नवमं विच्छिद्यत एकादशोऽह्नि तत्कुर्यादिति ।  
अनयोपसृष्टयोर्व्यवस्थाप्युक्ता शिवश्च शमिता—

“नवभाजानि पञ्चादुराश्वलायनशाखिनः ।

आपस्तम्बाः षडित्याहुर्विभाषामैतरेयिनः” ॥ इति ।

अत्रिणा त्वेकमेवोक्तम्—“नवभाजनिमित्तं तु एकमेकादशोऽह्नि”  
इति । “आद्यं भाजमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशोऽह्नि” इति यच्छ्रुत्वा  
आद्यं तदपि नवमिति हेमाद्रिणा कालकाण्डे ( अण्डे ) व्याख्यातम् ।

कात्यायनगृह्ये इदं नावमित्युक्तम् । तदपि नवमेव । स्वार्थेऽण्-  
करणम् ।

एवं सति यदि गृह्येषु नवभाजाभ्युक्तानि भवन्ति तदा यथा-  
शुद्धं कर्तव्यानि । नो चेत्सर्वानि पुराणाद्युक्तानि कर्तव्यानि । तेषां  
मैतत्त्वनिवर्तकत्वात् । यथाह बृहस्पतिः—

“अलङ्घ्या च नवभाजं मैतत्त्वात् विमुच्यते ।

अर्वाकु द्वादशाहस्य लङ्घ्या तरति दुष्कृतम्” ॥ इति ।

वाचनिकस्तु केषांचिद्विकल्पो यथा शिवस्वामिवचनात् ।

एतेषां च सर्वेषां यद्यपि—

“नवभाजानि कुर्वीत मैतोद्देशेन यत्नतः ।

एकोद्दिष्टविधानेन नाम्यथा तु कदाचन” ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणात्सपिण्डनपूर्वमादित्वाञ्चैकोद्दिष्टरूपरथं तथापि  
ब्राह्मणा युष्मसंख्या भवन्ति ।

“पञ्चमे नवमे चैव तथैवेकादशोऽह्नि ।

युष्मास्तु सोमयेद् विधांस्तन्नवभाजं तु तद्विदुः” ॥

इति कर्मपुराणात् ।

“नेह आहं तु यद्विदुःस्थित्युक्तानेनैव वचनानुशासनेन विदुः-  
विज्ञा नः । श्रुत्वाहं तु “अमुष्मात् ओजवेदित्वास्तत्रावाहमुष्मते”  
इति वाक्यं । यदाहं तादृशं त्वेकोऽपि ईदृशविषयमाह ।

आत्मनोऽपि विवेकम् । तदाहं विवेकम् । तदाहं विवेकम्—

“अतुल्येऽहमि विवेकम् । तदाहं विवेकम् । तदाहं विवेकम् ।

तदाहं विवेकम् । तदाहं विवेकम् । तदाहं विवेकम् ।

तदाहं विवेकम् । तदाहं विवेकम् । तदाहं विवेकम् ।

तदाहं विवेकम् । तदाहं विवेकम् । तदाहं विवेकम्—

“अतुल्येऽहमि विवेकम् । तदाहं विवेकम् । तदाहं विवेकम् ।

तदाहं विवेकम् । तदाहं विवेकम् । तदाहं विवेकम् ।

तदाहं विवेकम् । तदाहं विवेकम् । तदाहं विवेकम्—

“तदाहं विवेकम् । तदाहं विवेकम् । तदाहं विवेकम् ।

तदाहं विवेकम् । तदाहं विवेकम् । तदाहं विवेकम् ।

तदाहं विवेकम् । तदाहं विवेकम् । तदाहं विवेकम् ।

तदाहं विवेकम् । तदाहं विवेकम् । तदाहं विवेकम् ।

तदाहं विवेकम् । तदाहं विवेकम् । तदाहं विवेकम् ।

तदाहं विवेकम् । तदाहं विवेकम् । तदाहं विवेकम् ।

तदाहं विवेकम् । तदाहं विवेकम् । तदाहं विवेकम्—

“तदाहं विवेकम् । तदाहं विवेकम् । तदाहं विवेकम् ।

तदाहं विवेकम् । तदाहं विवेकम् । तदाहं विवेकम् ।

तदाहं विवेकम् । तदाहं विवेकम् । तदाहं विवेकम् ।

तदाहं विवेकम् । तदाहं विवेकम् । तदाहं विवेकम् ।

तदाहं विवेकम् । तदाहं विवेकम् । तदाहं विवेकम् ।

यद्यपि चैकादशोऽह्नि नवभ्रातृमपि विहितं “मृतोऽहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासं तु वत्सरम्” इत्यभिधाय “आद्यमेकादशोऽहनि” इति याज्ञ-  
वल्क्येनाभिधानात्प्रसक्तानां च तत्प्रमाणसम्बन्धिमुक्ताहभिकरण-  
कानां तत्प्रमासाद्यदिनेष्वेव कर्त्तव्यत्वेन मर्यादिते ग्रामस्याद्यमासिक-  
स्यैवैकादशोऽहन्युत्कर्षेणोचितत्वादाद्यमासिकमपि तत्र प्राप्तं तथापि  
भ्रातृभोक्त्रे प्रेतवत्प्रालङ्कारादिदानं यत्र विहितं तदेकादशाहभ्रातृताभ्यां  
भिन्नमेव । कूर्मपुराणे—“एकादशोऽह्नि कुर्वीत प्रेतमुद्दिश्य माषतः”  
इत्यादिना सधर्मकमेकादशभ्रातृ विधाय “एवं मृताह्नि कर्त्तव्यं  
प्रतिमासं तु वत्सरम्” इत्यनेन बद्धमस्तिदेशेन मासिकानामु-  
त्पादनात् ।

मत्स्यपुराणेऽपि— ।

“ततस्त्वेकादशाहे तु द्विजानैकादशैव तु ।

शत्रादिः सूतकान्ते तु मर्त्यप्रेतयुजो द्विजान्” ॥

इत्यादिना सधर्मकं तद्विधाय “अनेन विधिना सर्वमनुमासं  
समचरेत्” इति तथैव तेषामुत्पादनात् । तथा—

“एकादशमेव यच्छ्राद्धं तत्सामान्यमुवाहृतम् ।

एकादशभ्यो विप्रेभ्यो दद्यादेकादशोऽहनि” ॥ इति भविष्योत्तरे ।

“एकादशाहे कर्त्तव्यं भ्रातृ प्रेताय यत्नतः ।

अथः करिष्ये इति ज्ञात्वा ब्राह्मणाम्प्रत्युक्तिवा” ॥

इति धराहपुराणे चात्यन्ताबुद्धिस्थे मासिकभ्रातृ विधीयमान-  
मेकादशाहभ्रातृ ततो भिन्नमेव भवति । तस्मिन्मैकस्यैव प्रेतस्य स्थाने  
एकादश ब्राह्मणा इति मुख्यः कलशो मत्स्यपुराणादिवचनात् । श्राव-  
कृत्याय प्रेतब्राह्मणानेकादशामभ्याह्राहे नानाभस्याक्षरसंविन्यासै-  
रित्यादि सत्यमेतवचनाच्च ।

विष्णुना तु यथाशक्ति बहव उक्ताः । “अथा (१) शीघ्रव्यपमने  
प्रातः सुप्रसन्नचित्तपादिपादः स्वाचान्क एवंविधानेन ब्राह्मणान् यथा-  
शक्त्यनुबन्धमुक्तान् गन्धमास्यवलाकट्टादिभिः पूजितान् ओजयेत्”  
इति । यथाहपुराणे तु—

“गतोऽस्ति दिव्यलोकां त्वं कृतास्तविहितात्मधा ।  
मनसा वायुमूर्तेन विभ्रे त्वाहं विजोजये ॥  
ब्रूयिष्यामि ओषेव एवं विभ्रं निमग्नयेत्” । इति ।

“आपवाभ्यक्षार्चं दद्याद्विमानं विधिपूर्वकम्” इति ब्राह्मणं  
शीघ्रमानयेत् । “आगतं च द्विजं दृष्ट्वा कर्त्तव्या स्वागतक्रिया” इति ।

“आवरणार्थं क्षत्रं तद्ब्राह्मणाय महीयते ।  
यथातुपानहौ दद्यात्पादस्पर्शकरे शुभे ॥  
संततबानुकाम्युर्मिं महीं कवचकितां तथा ।  
संतापयति दुर्गावि प्रेतं ददुपानहौ ॥  
तिलोपचारं कृत्वा तु विप्रस्य नियतात्मवान्” ।

इति शैक्त्यैव ब्राह्मणस्य तत्र तत्र परामर्शदिकोऽप्युक्तः । बहु-  
पक्षेऽपि प्रेतोपभुक्तवत्त्वादिकं नक्षत्रव्या च तन्मध्यो एकस्मा एव  
शुक्लवते देवमितरेभ्यो यथाशक्ति दक्षिणामात्रम् । तथा च मवि-  
भ्योऽहरे—“दद्यादहोऽहवि” इत्यन्तरम्—

“ओजवं तत्र शैक्त्ये ब्राह्मणाय महात्मने ।  
ब्रह्मास्तङ्गादशम्याद्यं पितुर्यज्ञाहनादिकम् ॥  
ओपूहाशनदासीस्तु दद्यात्संपूज्य मक्तिनः” इति ।

बृहस्पतिवचनेऽपि “आज्ञाशैक्त्ये तद्वर्षयेत्” इत्येकस्मा एव  
ब्रह्मादिवानमुक्त्वा “अद्याहक्षिणां तेषां सर्वेषामनुकूपतः” इत्युक्तम् ।

(१) आशौच० इति द्वि० पु० पाठः ।



सत्यं ज्ञेयं तेषां पुस्तकम्—“तेषामेकस्मै गुरुवने शय्या देया” इति ।  
इदमेव च “सर्वेकोद्दिष्टप्रकृतिभूतत्वादायम्” इति मित्याक्षरादिप्रत्येय-  
व्यवहृतं हेमाद्रिराणिर्भाज्यं संप्रति ।

यद्यपि कात्यायनयाज्ञवल्क्यादिभिः सामान्येनैकोद्दिष्टप्र-  
त्ययैश्चास्तथापि मत्स्यपुराणप्रोवाचनविष्णुस्मृत्यादिवृत्तेकादशाह-  
भाज्यमेव प्रस्तुत्यातिवैशेषातेषु पार्वण्यधर्मेषु “विशेषरूपानपूर्वाधानेक-  
विधान् धर्मानुपदिश्य पञ्चाभ्यासिकसाम्प्रतस्तरिकाद्येकोद्दिष्टेषु तैऽति-  
विहृतः । अत्र च बहुषु चाकथ्येकोद्दिष्टाहर्मेष्टा ब्राह्मणमिमांशकमाशौ-  
चोत्तरदिनोत्तरदिनम् । “अथाशीर्षव्यवर्गमे” इति विष्णुवचनात् ।  
“हन्नादिः सूतकान्ते तु भोजयेद्युजो द्विजान्” इति मत्स्यपुराणाच्च ।

तेन सत्रियादिभिः स्वैस्वाशौचान्ते अर्धैर्कादशौचमिमांशकं तन्मध्य-  
एव दशाहकस्यानुष्ठाने तद्वन्तं पर्वेकादशाहभाज्यं कर्त्तव्यमिति शू-  
न्याणि प्रभृतयः । एवं सपिण्डीकरणमपि षोडशभाज्येकदे द्वादशा-  
शब्देति पञ्चमयणे आद्यभाज्योत्तरदिने सर्वेषामिति ।

विधानेस्वरूपेमाद्रिप्रभृत्यस्तु सर्वे—

“एकादशोऽहं वर्षद्वयं तत्सामान्यमुदाहृतम् ।

सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं तु पूयकं पृथक्” ।

इति पैटीनसिषचनात् ।

“आद्यं भाज्यमशुद्धोऽपि कुर्यादेकादशोऽहनि ।

कर्तुं सतात्काशिकीं शुद्धिरशुद्धे पुनरेव सा” ।

इति शेषवचनाच्च सत्रियादिभिरपि वचनादाशौचे सत्यपि  
भरद्वाजेकादशाह पञ्चाद्यभाज्यं कर्त्तव्यमिति वदन्ति । तथा अर्धैर्कादश-

शौचयोरपि तत्रैव सर्वैः । (१) सद्यःशौचग्रहणं स्वार्थिकाशौच-  
संकोचोपलक्षणम् । अत्रैतस्मिन् पक्षे विष्णुवचनविरोधस्तावदास्ति ।  
तस्मै ब्राह्मणाभिप्रायेष्वाप्युपपत्तेः । संकोचमार्थं हि तदा न तु कस्य-  
चिदुक्तम् । उपलक्षणत्वे त्वेकादशाहशब्दे विधौ सा स्यात् । नापि  
मात्स्यविरोधः । ब्राह्मण एकादशाहे आद्यभागे एकादश द्विजान्  
भोजयेदेव शत्रियादिस्तु तत्रैव तत्पूर्वमपि न पक्षेभागेन ब्राह्मणान्  
तदा भोजयेत् । किन्तु तदा उपक्रमेण तावद्ब्राह्मणभोजनपर्याप्तमेव  
सूतकान्ते पक्षेवा भोजयेदित्येवमर्थकेन तेनास्यैव पक्षस्य प्रस्तावनात् ।

एवं सत्येकादशाहसूतकान्तरूपकालव्यपेक्षं ब्राह्मणशत्रियादि-  
विधयं विधिद्वयमर्थवद्भवति । अन्यथा विष्णुवचनवत्सूतकान्तरूप-  
कालोपेतेनैकेनैव विधिना सर्ववर्णसाधारण्यः भाद्रविधिसिद्धौ  
तदनर्थकं स्यात् । अयुग्मग्रहणं च “भोजिषा भोजनीयास्तु न च अन्न  
त्रयोदश” इति बृहस्पत्युक्त्या युग्मसंख्यान्तरस्वाप्नुपसंमहविषयम् ।

अत्रैतावच्छिन्नम् । नात्रपूरकाणां पिण्डानामसमाप्तौ शत्रियादी-  
नामेकादशाहे कथमार्थं भाद्रमिति ।

यदा हि “यावदाशौचं प्रेतस्यादकं पिण्डमेकं च दधुः” इति  
विष्णुवचनेन—

“ब्राह्मणे वरा पिण्डाः स्युः शत्रिये द्वादश स्मृताः ।

वैश्ये पञ्चदश प्रांकाः शूद्रे त्रिंशत्प्रकीर्तिताः” ।

इति पारस्करवचनेन स्थातः पक्षः समाधीयते तदा पिण्डा-  
समाप्तिः स्पष्टेव । यदापि “सर्वेभ्यः प्रेतवर्णैभ्यः पिण्डान् दद्याद्द्वयोव  
तु” इति पारस्करेणोक्तो द्वितीयः पक्ष आधीयते तदापि—

(१)—“सद्यःशौचेऽपि दातव्यं प्रेतस्येकादशेऽहनि ।

स एव दिवसस्तस्य भाद्रशय्यासनादिषु” इति शङ्खवचनम् ।  
इति द्वि० पु० पाठोऽधिकः ।

“राहस्तु दशमः पिरण्डो द्वादशोऽहनि दीयते ।

वैश्यस्य पञ्चदशमे श्रेयस्तु दशमस्तथा ।

शूद्रस्य दशमः पिरण्डो मासे पूर्णोऽङ्गिदीयते” ॥ इत्यादिपुराणात्,

“पिरण्डः शूद्राय द्वादश्यां दिनान्यष्टौ नवाथवा ।

सपूर्णे तु ततो मासे पिरण्डशेषं समापयेत्” ॥

इति प्रसक्तोपचनान् स्वस्थाशौचान्यदिने दशमपिरण्डदानस्य सर्वेषां विधानात्स्वास्त्येवेति । एतावांश्चात्र परिहृत्यो नास्ति वचन-  
क्यातिभार इति ।

अथ हि याज्ञवल्क्योक्तः पिरण्डत्रयदानपक्षः समाधीयते ।

“सर्वेषामेव वर्णानां सूतके मृतकेऽथवा ।

दशाहाङ्गुलिरेतेषामिति शातातपोऽमधीतु” ॥

इत्यङ्गिरसोक्तं क्षत्रियादीनामपि दशरात्राशौचं वा, इदानीन्तन-  
भूयःशिष्टक्षत्रियशूद्राचारसम्वादि तदा तावत्सम्यगेव ।

यदापि द्वादशाहाचारशौचपक्षस्य पूर्वोक्तयोश्च पिरण्डदानपक्षयोः  
समाभरणं तदापि वचनवशादेकादशाहधार्ढ्यं कृत्वापि पिरण्डसमाप्तौ  
न काचित् क्षतिः । मिताक्षराकारादिमत एव शूद्रस्य मृतादावधिक-  
द्वादशाहे षोडशश्चाङ्गपूर्वकं सपिरण्डीकरणं कुन्वेव ।

अतु—

“शिरस्स्वाद्येन पिरण्डेन प्रेतस्य क्रियते सदा ।

द्वितीयेन तु कर्णाक्षिनासिकास्तु समासतः ॥

अन्त्रांसभुजवक्त्रांसि तृतीयेन तु सर्वदा ।

अतुर्थेन तु पिरण्डेन नामिस्त्रिगुदानि च ॥

ऊक जङ्गे तथा पादौ पञ्चमेन विधीयते ।  
 षष्ठेन सर्वमर्माणि सप्तमेन च नाड्यः ।  
 दम्भलोमाद्यष्टमेन धीर्यं तु नवमेन च ।  
 दशमेन तु पूर्णत्वं तुल्यं तद्बिपर्ययः ॥

इति ब्रह्मपुराणादिषु दशापिण्डदानस्यावयवनिष्पादकत्वप्रवचनं  
 तदर्थवादमात्रम् । अत एव प्रेताक्षरायामिदं किमपि नोद्दिश्यम् ।

किञ्च वक्ष्यतेषां पिण्डानां "प्रेतलोके तु वसतिनृणां वर्षं प्रकी-  
 र्त्तिता" इत्येतदर्थवादप्रमाणकप्रेतशरीरावयवनिष्पादकत्वं स्यात्तत् ।  
 अक्षरभास्करसहकारेण तद्विनाशफलकस्याद्यभास्करस्य तत्पूर्वकपितृत्व-  
 प्राप्तिफलकानां स्वपिण्डीकरणास्तानां वा दशमपिण्डात्पूर्वकत्वं  
 विदध्यते । न तु तत्संभवति । प्रेतशरीरस्य "ध्रुगुच्छे प्रवर्धं तत्र  
 भवेतां ध्रुगुत्पन्न" इति वचनाद् दुःखकर्मोपहेतुत्वेन तद्विषयत्वेऽप्यर्थकर्म-  
 फलत्वसंभवात् । अवशिष्टकर्मफलाय भोगार्थं ब्रह्मयुजःदिशरीरावय-  
 वारम्भकत्वे तु स्वत्ययि न कोऽपि विरोधः ।

वस्तुनस्तु तदपि न संभवति । शुक्रशंखिताहारपरित्यागविशेषा-  
 दिभिर्दुष्टैरेतच्छरीरपातावशिष्टकर्मभिश्च तदारम्भोपपत्तेरेतन्पिण्डदा-  
 नानपेक्षयात् । अथवा अवकाशतिर्यगादिशरीरपातानन्तरं शरीरा-  
 न्तरारम्भो न स्यात् । तत्र पिण्डदानाभावात् । तेनार्थवादिकमपि  
 नावयवनिष्पत्तिः पिण्डदानस्य फलं किन्तु तद्विरुद्धकिञ्चित्प्रेत-  
 नरकप्राप्तिपरिहारः ।

तथा च ब्रह्मपुराणे—

"प्राप्ताद्ब्रह्म कर्त्तव्यं जलाशयसमीपतः ।  
 पिण्डदानं दशाहानि प्रेताधारणमाश्रितैः ॥  
 अरण्ये पिण्डदानं तु मोहाच्च कियते यदि ।  
 तदा रौरवमायाति प्रसीतः प्रथमेऽहनि ॥

पुत्राप्तसंज्ञं त्वपरे महाराजं तृतीयके ।  
 तामिस्राख्यं चतुर्थे तु प्रधात्यथ मुदाकथम् ॥  
 पञ्चमे चान्धतामिजं षष्ठे धारे च छप्रभम् ।  
 अमेध्यभूमिसंपूर्णं सप्तमेऽहनि घातकम् ॥  
 अलिपत्रघनं अोरमष्टमेऽहनि सर्वथा ।  
 महारौरवसंज्ञं तु नवमे याति मानवः ॥  
 अशोचिरिति विख्यातं दशमेऽहनि भीषणम्” इति ।

अथमेऽहनि पिएडदानं यदि न क्रियते इत्यनुपङ्गः । एवमग्रेऽपि ।  
 इयं चाकरणे निम्ना नारयणरूपदेशसम्बन्धस्य किन्तु पिएडदानस्यैव ।  
 तस्यैव पूर्वनानाविशेषणविशिष्टस्य विहितत्वात्, अत एव तस्यैव  
 करणे हेतुत्वेनेदं परामुच्यते ।

“तन्मुखैः सक्तुभिः शाकैः फलैर्वा भक्षया ततः ।  
 देशकालानुसारेण कुर्यात्प्रेतस्य तर्पणम्” ॥ इति ।

तेन पिएडदानस्याकरणमिमिसनरकप्राप्तिरूपप्रेतानिष्टपरिहारा-  
 र्थत्वाद्भावेऽङ्गुलीपिएयाकपर्यन्तनिःसारद्रव्यविधानेन चावश्यक-  
 त्वावगमाद्वाराणसोत्तरणं दिनिमित्तकमुक्तभावेन मरकादर्शनफलक-  
 प्रबलकर्मणा वा प्रेतागतानिष्ठासंभवेऽपि कर्तुंरेवाकरणे प्रत्यवाय-  
 कत्वनया तत्परिहारार्थत्वाद्दशमपिएडदानात् पूर्वमपि प्रेतत्वनिवर्त्त-  
 कस्यैकादशाहभाक्षस्य सर्वैः शूद्रेण वा द्वादशाहे सपिएडीकरणपर्यन्ता-  
 नामपि करणे न कश्चिद्विरोध इति । यद्वा पिएडदानस्यापि—

“स्वगोत्रान्य (१) गोत्रा वा स्त्रियो वा पुत्रकास्तथा ।  
 प्रेतास्तु पिएडसम्बन्धान्मुच्यन्ते तेन कर्मणा ॥

(१) “स्वगोत्रा वान्यगोत्रा वा” इति द्वि० पु० पाठः ।

वासुभूतास्तु सिद्धान्तः कालक्षेपेयं सर्वथा ।

इत्यादित्यपुराणाग्नेतत्वावस्थानिवृत्तिरेव फलम् । अत एव  
फलप्रतिपादकत्वेनेदमेव वाक्यमवतारितं हेमाद्रिणा । तथात्वे तत्करणे  
नरकप्राप्तिः करणाच्चानरकप्राप्तिरपि पूर्ववच्चनोक्ता स्मिच्छन्ने । अच-  
मार्कणं हि प्रेतशरीरं दुःखैकभोगहेतुस्तन्निवर्त्तकामात्रे दुःखभोगार्थं  
तांस्तांनरकम् गच्छन्ति । पिएडदानेन च तद् दण्डमकाधर्मनाशद्वारा  
तच्छरीरनिवृत्तौ तद्वातिरिति । तथाप्येऽपि च मोक्षरथाद्धैः सह  
विकल्पः किन्तु समुच्चय एव । अदृष्टार्थत्वात् क्रमविधानाच्च । भाव्य-  
कारमने आधानपथमानहविषत् । एवं च हनेऽपि पूर्वमेवाद्यभाद्धै  
सपिएडनपर्यन्ते च प्रेतत्वनिवृत्तिर्दशमपिएडांतरमेव भविष्यति ।  
पौर्वापर्यमात्रे वैपरीत्यम् । प्रेतशरीरावयवपूरकत्वाभिधानं स्वर्गवाह-  
मानमप्यस्मिन्नेव पक्षे सात्विकम् । पूर्वस्य ज्ञानवत्त्वे विनाशने  
शुक्लर्वातिशय इति पूर्वं ज्ञानवत्त्वं कृत्वा विनाश्यत इति । तथा च  
“शिरस्वाद्येन पिएडेन प्रेतस्य” क्रियते तद्वा” इत्युपक्रम्य “वशमेन तु  
पूर्वत्वं तत्तत्त्वं धृष्टिपर्ययः” इत्युक्तम् । “दशाहमेतपिएडेन ज्ञानं प्रेतोऽ-  
जायते” इति च । एवं च यथा—

“अधौक् संवत्सराद्यस्य सपिएडीकरणं भवेत् ।

प्रेतत्वमिह तस्यपि हेयं संवत्सरं नृप” इत्यादिपुराणात् ।

“कृते सपिएडीकरणे नरः सम्भत्सरात्परम् ।

प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते” ।

इति विष्णुचर्मोत्तराक्षाशक्त्य दिना वृत्त्यतिरिक्तेन निमित्तेन  
बोद्धव्यभाद्धसपिएडनापकर्षेऽपि चत्सरान्तोऽपि प्रेतदेहनिवृत्त्याव-  
पेक्ष्यते तथात्रैकादशाहादावाद्यभाद्धादिकरणेऽप्याद्यौचान्त्यदिने क्रिय-  
मानवृत्तमपि कृत्वा नमोति तदन्त एव समस्तनिवर्त्तकसंपत्त्यं प्रेत-  
देहनिवृत्तिरुपक्रमेति ।

मम तु प्रतिपाति । दुःखैकभोगहेतुनोत्सर्गतो वाचदेकसम्भत्सर-  
स्यापिना वायवीयेन ग्रहदेहेन संभ्यं यद्दुःखं तन्नामकनापयां नियमेन

तदेदारम्भको मनुष्यशरीरारम्भकाधर्मशेषः पितृत्वप्राप्तिप्रतिबन्धकः  
स्वर्ममनुष्याणामस्ति यैश्चतुर्थाधमः—

“शुक्लाङ्गारकयुक्ता च चतुर्योः जायते यदा ।

भक्षया भास्वरुद्धिप्रो न प्रेतो जायते मृतः” ॥

इति पद्मपुरादिविहितं कर्म वा न कृतम् । ततश्च प्रेतशरीरा-  
रम्भं विना तदेकसाध्यदुःखमोगासंभवत्तं च विना तदेकनाश्या-  
धर्मनाशसंभवश्चाद्यस्मिन्प्रेक्षिते पद्माधर्मताशोपकारहेतुत्वादिति वैश्व-  
स्यापि पिण्डदानस्य दुःखैकभोगहेतोरपि प्रेतवेहस्यावयवद्वारारम्भः  
फलं संभवत्येव । अत एव दुःखहेतोरप्युपवासादिकपस्थ तपसः फल-  
नाशकर्मफललाभप्रतिबन्धकाधर्मनाशोपकारेण कर्मज्ञत्वमुक्तं “तपश्च  
फलसिद्धित्वात्लोकधत्” इत्यत्र । अत एव त्रैकादशाद्वादिधाद्यानामेव  
पूर्णप्रेतशरीरमिच्छतिः फलत्वेनावगम्यते ।

“यस्यैतानि न दत्तानि प्रेतधाद्यानि बोद्धव्यं ।

पिशच्चत्वं स्थिरं तस्य दत्तैः भास्वरातैरपि” ॥ इति वमवचनात् ,

“एकादशादिभिः भास्वैर्मृतस्याप्यायनं भवेत् ।

अम्यक् सम्बन्धस्तरे पूर्णं पितृणां स्थानमृच्छति” ॥

इति वैष्णववचनाच्च, आप्यायनं तुष्टिः प्रेतत्वपध्द्वार इति  
शुलपाणिना ध्यास्वातम् ।

यस्तु “स्वमोग्रा वाम्यमोग्रा वा” इति वचनं तच्चिरकालमृता-  
कृतौष्यदेहिककैवल्यदुस्तिमाप्तप्रेतदेहविषयम् । अत एव “कालक्षेपेण  
तिष्ठन्तः” इति तत्रोक्तम् । यस्तु चिरार्थं दशरार्थं वा प्रेतोद्देशेनोदकं  
दीर्घं च स्नानपानार्थं क्षीयते तस्माच्छैः क्वदानीमेव स्नाने पाने च

विनियुक्ते तस्य प्रत्यक्षतो नाशक्यतेनात् । किन्तु तद्वानजनितापूर्वेण तस्य स्नानपानयोग्यदेहस्यभोक्षरं तत्त्वजातीयं बीरक्षीरन्तरमुपतिष्ठतीति न कोऽपि विरोधः ।

यद्यप्यभ्यङ्गातीर्णा सहस्रोज्जमादि प्रेताप्यायकत्वेन दशाहमध्यगतं भ्रूयते तस्याप्येवैव गतिः । यथा वा गर्भिण्योपयुक्तं दोहद्वान्धधानाद्यपूर्वस्यैव गर्भस्याप्यायकं तमेवमपि क्षीरोदकद्वानाद्यपूर्वद्वारेण प्रेतदेहपुष्टिकरं भविष्यति । तेन नात्रपूरकसमाख्यातैरेतैरक्षि-  
कारिभिर्मरणान्तरमेव ह्यसौ पितृहैः क्षिप्रमभ्येतेन प्रेतभक्षयोप्याक्षी प्रेतक्षीरं जायते । तदभावे तु बिलम्बेन क्लेशेन च गर्भक्षीरकदेव । कीकटादिदेशविशेषसूक्तिकावस्थाविशेषमरणेन दुर्मरणाद्यैऽनुक्षिपूर्वमरणादिना वा क्षिप्रमप्यतिमूर्धं जडबुद्धादिबन्धिराददानवेचतात्वेऽप्यभ्यङ्गतम् । तत्र प्रायश्चित्तविशेषादिना तदक्षिपारे संपादिने मोक्ष-  
पनयनेन तत्तद्वयवगतज्ञानविशेषसंपादनेन ज्ञानवद्बुद्धानुभवयोग्यं तच्छरीरमाशीचपितृहदानेन क्रियत इत्याद्यहमस्तिमूर्तं गत्वा ।

तेन प्रेत शरीरसंपादकत्वे च काव्यनुपपत्तिरिति तदेव प्रचोक्तं यावत्संभवमाशीचपितृहदानाम् । अत एव पितृव्याणां तत्तद्वयव-  
निष्पत्त्यर्थंत्वाल्लोकेनैव प्रथमादिदशमान्तपितृहदानप्रयोगस्तत्तत्तत् । तेन दशमपितृहदानात्पूर्वं प्रेतदेहस्यैवादिष्यन्मत्वास्तन्निवृत्त्यर्थंत्वामे-  
कादशाहादिभाषाणां तत्र करणमनुचितमेवेत्येकादशाहप्रदक्षमाशै-  
वास्त्यदिनोत्तरदिनोपलक्षणमेव युक्तं विष्णुवचनैकवाक्यतया ।

पैठीनस्मिन्नचनं त्वाशीचोत्तरदिनभूते यकादशोऽह्नि बहुषु  
वचनेनूत्पन्नं यच्छ्राद्धं तत्तस्मादेव हेतोर्न ब्राह्मणप्रायश्चित्तं मन्तव्यम्,  
किन्तु सर्ववर्णविषयम्, आहूतस्वरूपवत्कास्त्रोऽपि किं तथा नेत्याह  
“युतकं तु पृथक् पृथक्” इति हेतोस्तत्तदुत्तरदिने कर्त्तव्यमिति व्या-  
ख्येयम् । शङ्खचनं तु मूलपाययदिमिरेव लिखितम्—



“ततः भाद्रमशुद्धौ तु कुर्यादेकादशे तथा ।

कर्तुं स्नात्कालिकी शुद्धिरशुद्धः पुनरेव सः” इति ॥

अशुद्धौ प्रथमादिनेष्वेकादशे चैकोद्दिष्टभाद्रं कुर्यात् ।

नवशुद्धौ कथं भाद्रं कर्तव्यमत आह—‘भाद्रकर्तुं स्नात्कालिकी शुद्धिः कर्मांतरे पुनः सोऽशुद्ध एव” इति च व्याख्यातम् । अशुद्धाचित्ये-  
श्लोके ब्राह्मणस्यैकादशे न प्राप्नोतीति पृथगेकादशग्रहणम् । तस्मा-  
त्सर्वैकोद्दिष्टप्रकृतिभूतमाद्यसंहकमेकादशाहभाद्रमभ्यवधि चैकादशाह-  
कृत्वं स्वस्वाशीचोत्तरदिन एव सर्वैकाशीवान्यदिने दशमपिण्डदाना-  
नन्तरं कर्तव्यमित्युचितम् । एकादशाहग्रहणं च तस्यैवोपलक्षणम् ।  
तदपि सम्पूर्णपर्यायद्वाकादशाहविरूपजस्याशीचोत्तरदिनस्यैव । तेषा-  
मेवाध्यान्तरसाज्जत्येन प्रागुद्धिस्थत्वात् । अत एवाद्वातुप्रातिपदिकेन  
बहुवचनान्वयार्थं लक्ष्यमाणा अन्ये न सर्वतिथिजो नापि सर्वे सामगाः  
किं त्वपसुब्रह्मस्यैव एव स्तोत्रकारिण इत्युक्तं तृतीये (१) । “दशमे-  
ऽहि पतेयस्याहर्द्वयात्क विशुद्धयति” इत्यत्र च सम्पूर्णाशीवान्यदिनोप-  
लक्षणमेवोक्तमाशीचग्रन्थेऽपि । तेन द्व्येकादशाशीचयोस्तन्मध्ये दश-  
पिण्डदानाद्युत्थानेऽप्येकादशाहकृत्यमेकादशाह एव भवति । तथा च  
“सद्याशीचेऽपि” इति शङ्खवचनं पूर्वमुदाहृतम् । अत एव च कविसंज्ञा-  
व्यार्थं “तृतीये तूदकं कृत्वा चतुर्थे भाद्रमाचरेत्” इत्युक्तम् ।

(१) अपसुब्रह्मस्यैव सुब्रह्मस्यैव हिता अवशिष्टाः प्रस्तोतु-उद्गातु-  
प्रतिहर्तृसामगास्तत्र एव स्तोत्रकारित्वधमसं भक्षयेयुरिति तन्त्रवा-  
क्तिककृतः कुमारिलभाट्टस्य मतमत्रोदाहृतं ग्रन्थकर्त्रा ।

तथाहि—ज्योतिष्टोमे ध्रुवते—“प्रेतु होतुश्चमसः, प्र ब्रह्मकः,  
श्रोत्रातृणाम्” । अत्रायं संदेहः—किमेक एव एनं सोमचमसमुद्गाता  
भक्षयेत्, नत सर्वे भक्षयेयुः । अथ सुब्रह्मस्यैव जिताश्चन्द्रयोगा  
भक्षयेयुः, अथ वा सह सुब्रह्मस्येनेति । अत्र त्रयः पक्षाः प्रस्फुरन्ति ।  
उद्गातेक एव “चमसेन श्रोत्रातृणाम्” इति मुत्था संयुज्यत इति च

द्वादशहाशीचकारिणां क्षत्रियाणां मासाश्वेचकारिणां शूद्राणां  
आचारोऽप्येवमेव । यदाशौचान्त्यदिनोत्तरदिने, आघ्राद्यादि तदु-  
त्तरदिने च सपिण्डीकरणमिति । प्रायस्त्विदानीं क्षत्रियैः शूद्रैश्च  
द्वादशहाशीचपक्ष एवानुष्ठीयत इति तेषामेकादशाद्वादशाहयोरप्यादि-  
आद्यानुष्ठानमस्मिन्नपि पक्षे न विरुध्यते । शूद्राणां द्वादशाह एव  
सपिण्डीकरणविधायकं विष्णुवचनं तु न मर्यादधिकद्वादशाहपर-  
मित्यनुपपद्येत ।

एवं नवमश्राद्धकृपाण्येकोद्दिष्टानि दर्शितानि ।

## एकोद्दिष्टश्राद्धे नवमिश्राद्धकालविवेचनम् ।

इदानीं नवमिश्राद्धिं प्रदर्शयन्ते । यानि षोडशश्राद्धानीत्येवं  
वक्ष्यन्ति तान्प्रत्यनेकविधानि स्मर्यन्ते । तत्र ब्रह्मपुराणे तावत्—

“नृणां तु त्यक्तवेदानां श्राद्धाः षोडश संख्यया ।

चतुर्ये पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा ।

तथा द्वादशमिमांसैः श्राद्धा द्वादश संख्यया ।

एव भक्षयेत् सामन्त्रमसमित्येकः पक्षः । एकस्मिन्नुद्गातरि भक्षयति  
सति बहुवचनमनर्थकं स्यादिति हेतोः षोडशर्त्विजः सर्वे वा भक्षये-  
युरिति द्वितीयः । उत्कर्षेण गायत्रीत्युद्गातार इति क्रियायोगेन  
प्रस्तोता-उद्गाता-प्रतिहर्ता चैते त्रयो भक्षयेयुरिति तृतीयः पक्षः ।  
अत्रेवं समाधानम्—“रुद्धिर्योगमपहरति” इति न्यायादेक एवोद्गातार  
पृथक् । बहुवचनोपपत्तये च प्रत्यासन्ना उपलक्ष्यन्ते । प्रत्यासत्तिश्च  
प्रस्तोतृ-प्रतिहर्त्रोरिव सुब्रह्मण्यस्याप्यस्ति । सामवेदाध्यायित्वेन सुब्र-  
ह्मण्यह्नकरूपे तदीयकर्मण्यप्यौद्गातृसमाख्यायाः सत्त्वात् । तस्मात्  
सुब्रह्मण्येन सहितामन्त्राः सामगाश्चमसं भक्षयेयुरिति शब्द-  
माध्याशयः ।

वास्तविकस्याप्याशयस्तु—चमसभक्षणस्थाने सदसि सुब्रह्मण्य-  
स्याप्रवेशाच्चेन विरहिता अवशिष्टाः प्रस्तोतृ-उद्गातृ-प्रतिहर्तृसाम-  
गाश्चमसं भक्षयन्तीति ।

कर्त्तव्याः शुचिभिस्तेषां तत्र विप्रांस्तु भोजयेत् ॥ इति ।  
अविष्यत्पुत्राणेऽपि—

“अस्थिसंचयने-भ्रातृ त्रिपक्षे मासिकानि च ।  
रिक्तयोश्च तथा तिथ्योः प्रेतश्चाद्यानि षोडश” ॥ इति ।

रिक्तयोः—(१) तिथ्या न्यूनं षष्ठे द्वादशे च मासे ।

कुन्दोत्तापरिशिष्टे—

“द्वादश प्रतिमास्यानि आद्यं षण्मासिके तथा ।  
सप्तविंशोत्तरं चैव ह्येतच्छुद्धाष्टषोडशम्” ॥ इति ।

आद्यमैकादशाहिकम् । षण्मासिके ऊनषण्मासिके । एकं  
पूर्वपट्टकान्तर्गते षष्ठमासे, अपरमुत्तरपट्टकान्तर्गते तत्र । कियत्तिथि-  
न्यूनयोस्तयोस्ते इत्यपेक्षायां तत्रैव—

“एकाहेन तु षण्मासा षडः स्युःपि वा त्रिभिः ।  
न्यूनाः क्षम्भत्सरश्चैव स्यातां षण्मासिके तदा” ॥ इति ।

अत्रैकाहन्यूनपक्षे पञ्चम्यां मृतस्य तृतीयायां त्र्यहन्यूनपक्षे  
प्रतिपद्यूनं षण्मासिकद्वयमिति केचित् । मासो ह्यत्राद्यमृताहं मृहीःको-  
त्तरमृताहपूर्वतिथिपर्यन्तत्रिंशत्तिथिसमुदायात्मकश्चाहः । तथैव लोक-  
प्रसिद्धेः । तस्य सैकाहन्यूनतोपान्त्यतिथावेव । अस्यायां पूर्त्तेः । यत्  
त्र्यहन्यूनताप्यन्त्यपूर्वचतुर्थं इति । तत्रयुक्तम् । “षण्मासिकाब्धिके  
भ्रातृ स्यातां पूर्वद्युरेव ते” इति हेमाद्रिमाधवाद्युदाहृतपैठीनसिद्धन्त-  
विरोधात् । अत्र हि षण्मासिकाब्धिकशब्दान्नतत्परौ पूर्वद्युश्च  
मृताहपूर्वतिथिपरः । “मासिकानि स्थकीये तु दिवसे द्वादशेऽपि  
वा” इत्युत्तरत्राभिधानात् । एतत्सरक्षणार्थमेव द्वितीयादिमृताहेषु

(१) रिक्तयोस्तिथ्योरेकया तिथ्येति द्वि० पु० अधिकः पाठः ।

क्रियमाणानां प्रथमादिमासिकत्वं च तत्तन्मासाधिकरणकत्वाभावेन सिध्यन्त्वित्येतदर्थं शूक्लपाण्यादयः पूर्वमृततिथ्यधिकोत्तरमृतातिथिपर्यन्तमिश्रसिधिसमुदायात्मकं मासमत्र वदन्ति । तत्तु तेषामेवामि-  
मेतम् । एतादृशमेव बहुधधिकशतत्रयतिथ्यात्मकं सत्त्वात्सरं वृष्यद्वि-  
रस्मामिदं चरमासवर्षादित्वस्यैव सकललोकप्रसिद्धिविधवाचसि-  
तोद्येन साम्प्रत्यारिकप्रकरणं एव दूषितम् ।

तेनाद्यमृततिथिं गृहीत्वैव मिश्रसिध्यात्मको मासः प्रथमादिः ।  
तत्र प्रथमादिमासिकानि मासे भवं मासिकमिति व्युत्पत्त्या  
प्रथमादिमासाद्यमृततिथिषु वा भवन्तु मासेऽस्तीते भवं मासिकमिति  
व्युत्पत्त्या वा द्वितीयादिमासाद्यमृततिथिषु । तेषां मृताद्वाधिकरण-  
कत्वात् ।

ऊनामि तु तत्तन्मासाभ्यतिथावेवोत्तरमासाद्यमृताहात्पूर्वेषु-  
रेकाह्न्यूनतापक्षे । तदानीमेव तथात्वात् । अन्वतिथ्यन्तपक्षे हि  
मासपूर्तिः । निमन्त्रणकपञ्चाद्वारम्भकाले तत्प्रयोगकाले चैकाह्न्यून-  
तैव । उपान्यतिथौ तु तत्काले द्व्यह्न्यूनता । तेन परेकतिथ्यभावा-  
प्रयुक्ता मासस्यैकाह्न्यूनता तस्यां तिथावित्येकाह्न्यून इत्यस्यार्थः ।  
पश्चिधिप्रवाभावप्रयुक्ता द्व्यह्न्यूनता तस्मिन्ने प्रथमतिथाविनि त्रिभि-  
र्व्यून इत्यस्य । हेमाद्रौ परिशिष्टवचनद्वयं जातृकर्ण्यवचनत्वेन पठितम् ।  
कासादर्शमदनरक्षादिवु जातृकर्ण्यवचनमेव पठितम् ।

“द्वादश प्रतिमास्वामि आद्यषाणमासिके तथा ।

त्रैपक्षिकाब्दिके चेति भाद्धान्येतानि षोडश” ॥

इत्येतावदेव । अत्राद्यषाणमासिकाब्दिकशब्दा ऊनमासिकोम-  
वाणमासिकोनाब्दिकपराः । द्वादशानामपि मासिकानां पृथग्महसा-  
दिति च व्याख्यातम् । तत्र त्रैपक्षिकम्—

“स्तकान्ते गृहे आञ्जमेकोद्विष्टं प्रचक्षते ।

द्वादशोऽहनि मासे च त्रिपक्षे च ततः परम्” ॥

इति ब्रह्मपुराणात्, “त्रैपक्षिकं भवेद् वृत्ते त्रिपक्षे तदनन्तरम्” इति भविष्यपुराणाच्चावगम्यते । त्रिपक्ष इत्यधिकरणसप्तम्यनुरोधाद्बृत्ते प्रवृत्ते इति कैश्चिद्व्याख्यातम् । कैश्चिदेतदनुरोधेन तत्रैवातीत इति शेषः कृतः । तज्ज्ञोजने प्रायश्चित्तविधानादपि त्रैपक्षिकं धाञ्जं गम्यते ।

तथा च शङ्खः—

“आम्नायणं भवधाञ्जे पराको मासिके स्मृतः ।

पक्षत्रयेऽतिकृच्छः स्यात् परमासे कृच्छ एव हि ॥

आम्दिके पादकृच्छः स्यादेकाहः पुनराम्दिकः” इति ।

आम्दिके न्यूनाम्दिके । ऊनाद्यमासिकं द्वादशभिभागोपपक्षौ च त्रिष्वपि मासेषु श्लोकगौतमगालववचनयोः काक्षादर्शाद्वादहतयो-  
रवगम्यते ।

“एकद्वित्रिदिनैरुनैस्त्रिमासेनोप एव वा ।

आद्यान्यूनाम्दिकादीनि कुर्यादित्याह गौतमः” ॥ इति ।

“त्रिभिर्वा दिवसैरुने द्वाभ्यमेकेन वा तथा ।

आद्यादिषु च मासेषु कुर्याद्नाम्दिकादिकम् ॥ इति च ।

ऊने ऊनत्वे । आदिशब्दाभ्यां षष्ठद्वादशमासयोरुनवाणमासिको-  
नाद्यमासिकयोश्च ग्रहणम् । ऊनाद्यमासिकस्य द्वादशाहोऽपि काल-  
उक्तो गोभिलेन—“मरणानुद्वादशाहे स्यान्मास्युने षोडशमासिकम्”  
इति । इदमेव चोनामासिकं द्वादशाहपक्षमेवाभित्य द्वादशोऽहनि मासे  
चेति ब्रह्मपुराणवचने एकादशाहश्चाद्यमभिधाय “द्वितीयेऽहि  
पुनस्तद्वदेकोद्विष्टं क्षमाचरेत्” इति मत्स्यपुराणवचने च विहितं  
ब्रह्मण्यम् । द्वादशमासिकानां च “श्रुतेऽहनि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासं तु

“वत्सरम्” इति वचनामृततिथ्यधिकरणकानां मासेऽर्थात्ते भवमिति व्युत्पत्तावेवाद्यमृताहावधिकोत्तरमृततिथिर्षयन्तमासाश्चयत्नेन वा द्वितीयमृततिसप्तमासीयमृततिथ्यधिकरणकत्वात्प्रथममाससम्बन्धि—सर्वाद्यमृततिथौ मासिकं प्राप्नोत्येव न यथा “वत्सरान्ते मृताहनि” इत्युत्पन्नं वार्षिकं भाष्यम् । किन्त्वाद्यमासिकं द्वितीयमृततिथौ द्वितीयं तृतीयमृततिथ्यावित्यादिक्रमेण द्वादशमासिकं प्रथमाब्धिकतिथौ । आद्यभाष्यं त्वेकादशेऽह्नि क्रियमाणं मासिकाद्भिन्नमेवेति प्राच्यग्रन्थेषु स्पष्टमेवोक्तम् । मिताक्षरादिभ्यः पिशोपानभिधानात्मासिकेवाद्यशब्दस्य चाभ्यधा व्याख्यानाद्वैद्यमेव प्रतीयते ।

परमार्थतस्तु लोकप्रसिद्धयनुगुणं आद्यमृततिथिं गृहीत्वैव त्रिंशत्तिथ्यात्मकमास्यो मासे न तु तस्य अर्धधित्वमात्रमुत्तरमृततिथिर्मासघटिकेति । मासे भवं मासिकमित्येव च मासिकाद्यमासिकादिशब्दव्युत्पत्तिः । समुदायास्तर्गतयत्किञ्चित्तिथ्यधिकरणकत्वेऽपि च मासिकत्वं भवत्येव ज्योतिषोक्तस्येव जन्मस्तकान्तत्वं भाष्यस्येवापरपक्षिकत्वम् । तत्र प्रथमातिक्रमकारणाभावात्, “मृताहनि तु कर्त्तव्यम्” इत्यादिवचनाच्च तन्मासमद्यमृतार्था मृततिथावेवाद्यादि—मासिकानि कर्त्तव्यानि ।

तेन सर्वाद्यमृततिथावेवाद्यमद्यवत्कर्त्तव्यत्वेन प्राप्तं प्रथममासिकमेकादशे, आश्विनोत्तरदिने बोद्धव्यते यद्वचनमवचने—“आद्यमेकादशेऽहनि” इति । युक्तं चैतत् । मासिकानां पूर्वविहितत्वात् । यद्यपि च साम्प्रत्सरिकमन्येतत्पूर्वं विहितम्—“प्रतिसम्बत्सरं चैवम्” इति । सम्बत्सरोऽपि च भासवत्पूर्वमृततिथिमेव गृहीत्वा । तथापि तस्य वचनान्तरेषु सम्बत्सरान्त एवोत्पन्नस्य सर्वाद्यमृततिथौ प्राप्तरेव नास्तीति तदुक्तर्षपरत्वेनापि “आद्यमेकादशेऽहनि” इत्यस्य व्याख्यानमयुक्तमित्युक्तं साम्प्रत्सरिकप्रकरणे । एवं च “प्रथममासिको न मासिकद्वितीयमासिकत्रैपक्षिकतृतीयमासिकचतुर्थपञ्चमषाणमासिकान-

षाण्मासिकसप्तमहाष्टमवमदशमैकादशद्वादशमासिकेनाधिकानि षोडशभाजानि क्रमेण वक्ष्यात्" इति हेमाद्र्युद्धृतसूत्रबोधितः भाजकमोऽप्युपपद्यते । अस्यथ्येनामां तस्यन्मासिकोत्तरत्वं त्रैषष्टिकस्य च द्वितीयोत्तरत्वं व स्थात् ।

एतु "ततो द्वादशभिर्मासैः भाज्यं द्वादश संख्यया" इतिषचनाभ्यासान्तमवत्वं मासिकानां प्रतीयते । प्रथमस्यार्धैकादशाधिकोत्तरभूतोत्तेः ।

तदप्यप्यततः । भद्वरत्नादिषु तावत् "तथा द्वादशभिर्मासैः" इत्येवंपाठो लिखितः । पूर्वपाठेऽप्येकादशाहानां तदुत्तरत्वाङ्गुला तदुपपत्तिः । विश्वादर्शेऽप्याद्यमृततिथिकाशीमत्वमेव "मासिकानामाद्यं चैकादशे" इति स्पष्टमुक्तम् ।

"मासेवृत्तं यदेकावशासु मृतदिनेध्यायमेकादशादे ।

न्यूनान्दे वस्तुदर्जे यदपि तदप्येकादशादे विमशे" इति ॥

काष्ठादर्शस्मृत्यर्थसाराविषयमेव । अत एव च षोडशभाजपक्षेषु बहुवृत्तेष्वप्ययमेव पक्षो बहुभिर्युक्तादृतत्वात्संप्रतिशिष्टैराद्रियते । युक्तमायम् । तथाहि करिशिष्टोक्तः सपिण्डीकरणान्तर्भवान् षोडशभाजपक्षः "भाजानि षोडशापाद्य विदधीत सपिण्डताम्" इति वचनेन शूलपाद्यादिभिरपि लिखितेन विस्तृतं । ब्रह्मपुराणमधिष्ठातृपुण्डरीक-  
वशावपि—

"नवभाजादिभ्याद्यानि न कृतानि तु यस्य वै ।

नाधिकारी भवेत्तत्र मासवायमासिकाधिके" ॥

इति वचनात् षोडशभाजाधिकारसिद्धयर्थानां नवभाजानाम-  
स्त्रियसंख्यनाङ्गभाजस्य च षोडशभाजान्तर्गवस्यास्यमङ्गसत्त्वादु-  
त्तरत्वं ।

“येन—अह्निकं तु नवधा प्रेतस्वात्म विमुच्यते” इति प्रेतस्व-  
निर्वक्तकत्वं वृद्धवसिष्ठेन नवधाह्नामुक्तं तद्वि साक्षाज्ज्योतिषनिब-  
र्तकबोद्धशब्दाधिकारसम्पादकद्वारकमेव ।

अत एव आह्निकात्—

“देयानि वेश्मशुद्धयर्थं नवधाह्नानि यस्ततः ।

स्ततः प्रेतविशुद्धयर्थं सृताह्नि तु वत्सरम्” ॥ इति ।

सृताह्नीति मासिकग्रहणं बोद्धशानामन्युपलक्षणम् । वेश्म-  
शुद्धयर्थता च नागरकण्डोकनवसंकथभाष्यपक्षे लिङ्गसम्भवात् । तत्र  
सृष्ट्युत्थाने आह्निकविधानात् । एवं सत्यंकादशाहे आह्निकत्रयं नवधाह्न-  
माद्यमासिकं महैकोद्दिष्टं चेति । तत्र महैकोद्दिष्टं ब्राह्मणालामेऽग्नौ  
कर्तव्यम् । सत्करणप्रकारस्य तथैकैकरूपप्रेतोद्देश्यकाम्येकावश-  
मिहितैकावशरूपप्रेतोद्देश्यकमेकं वा, तथैकैकरूपप्रेतोद्देश्यका-  
न्यदौ मिश्रिताद्यवसरूपप्रेतोद्देश्यकमेकं वकोद्दिष्टमित्याद्यधुनातन-  
ग्रन्थेषु दृश्यमानमपि प्रामाणिकमूलादर्शनादुपेक्षितम् ।

इत्युक्तानि नवमिध्यानि बोद्धशब्दाह्नानि ।

नवनवमिश्रआह्नयोः प्रासङ्गिकविवेचनम् ।

तन्मध्ये वैपक्षिकपर्यास्ताभ्याहितान्मेवाह्निकादारभ्यैकदशमहादिषु  
सम्भवि । अनाहितान्मेस्त्वेकान्मेर्निर्गन्तेषां मरणादिनादारभ्य । तदु-  
र्ध्वानि त्मयोरपि मरणदिनादेश । तथा कुन्दोगपरिशिष्टे—

“आह्निकमग्निमतः कार्यं द्वादशैकावशोऽह्नि ।

भुञ्जानि तु प्रकुर्वीत प्रमीताह्नि सर्वदा” ॥ इति ।

अग्निमत इति बह्विनिक एव एवाते ।

“मरणादेव कर्तव्यं संयोगो यस्व नाग्निभिः ।

दाहादूर्ध्वमशौचं स्वाद्यस्य चैतानिको विधिः” ॥



इति शङ्खचक्रनैकवाक्यत्वात् । अत एवैकादशग्रहणं नवभाखादी-  
नमप्युपलक्षणम् । भ्रुवपदेन च त्रैपक्षिकादूर्ध्वानि गृह्यन्ते ।

“ऊर्ध्वं त्रिपक्षाद्यच्छात्रं मृताहन्येव तद्भवेत् ।

अथस्तु कारयेद्वाहावाहिताग्नेद्विजन्मनः” ।

इति ज्ञातृकर्णवचनात् । एतानि च षोडशभाज्यानि स्वस्वकाले  
कर्त्तव्यानीति मुख्यः कल्पः । अनुकल्पमाह मरीचिः—

“मुख्यभाजं मास्त्रि मासि अपर्याप्तावृत्तुं अति ।

द्वादशाहेन वा कुर्यादेकाहे द्वादशमथवा” ॥ इति ।

अपर्याप्तौ प्रतिमासं भाजकरणासामर्थ्ये मृतमुत्थस्य चान्द्रस्य  
सौरस्य वा मृतोरप्राप्तं नवापूर्यं मृततिथिमारभ्योत्तरमृततिथ्यवधिक-  
त्रिंशत्तिथिसमुदायात्मकमासद्वयं प्रत्येकैकं मृताहमतिक्रम्य तदुत्तर-  
मृताहेऽतिक्रान्ते मासकर्त्तव्यं च भाजद्वयं कर्त्तव्यम् । कश्चित्प्रययि ।  
तत्रैकादशाहे भाजं निर्वर्त्योनमासिकं च स्वकाले द्वितीयमासिकं  
त्रैपक्षिकं च सह तृतीयमासिकेन, चतुर्थं सह पञ्चमेन, षष्ठमूनवा-  
शमासिकं च सप्तमेन, अष्टमं नवमेन, दशममेकादशेन, द्वादशं त्रयोना-  
श्विकेन सह, तत्तत्काल इति क्रमः । पूर्वमप्युक्तम्—“नवमिभं तु  
षड्भुत्” इति । आशोचोत्तरदिनमारभ्यानवच्छेदेन द्वादशभिर्दिनैरप-  
र्षुक्तानि वा षोडशकर्त्तव्यानि । “अपवर्गे तृतीया” इति स्मरणात् ।  
तत्राप्येकादशाहे भाजम्, तदुत्तरदिने ऊनाद्यं द्वितीयं च, तदुत्तरदिने-  
त्रैपक्षिकं तृतीयं च, तदुत्तरदिनेषु चतुर्थपञ्चमषष्ठानि, तदुत्तरदिने  
ऊनवाशमासिकं सप्तमं च, तत्तदुत्तरदिनेष्वष्टमनवमदशमैकादशानि,  
तदुत्तरदिने द्वादशभूताश्विकं चेति द्वादशभिर्दिनैः षोडशभाज्यानि  
निर्वर्त्य तदुत्तरदिने सपिण्डीकरणं कार्यम् । अथैकास्मिन्नेवाह्नि  
द्वादशैकादशे एव वा द्वादशापि । मध्यवर्त्तिभ्यूनमासिकादीन्यपि  
द्वादशग्रहणेनैव गृह्यन्ते । द्वादशग्रहणं चैकादशादरूपैकादशमिप्रायेण ।

द्वादशाहस्ये तस्मिन्नाद्यन्यूनान्येकादशैव । तस्यैकादशाहे कृतत्वात् ।  
 एवं वृद्धिपूर्वदिनादौ यदा सपिण्डीकरणार्थं कृत्यन्ते तथा ब्रह्मन्ति  
 स्वकालकृतावशिष्टानि तावन्त्येव द्रष्टव्यानि । इदं पक्षद्वयं सपिण्डी-  
 करणापकर्षनिमित्तं तच्चाग्रे विदेक्ष्यते । तदभावे तु प्रतिमार्गं प्रवृत्तु  
 वा । तथैकादशाहादारभ्य सप्तवत्सरपर्यन्तं प्रतिवर्षं नमोऽस्मै ब्राह्मणाय  
 भोजनपर्याप्ताजसहित उक्कुम्भो देयः । तथा च पञ्चपुराणे—

“उक्कुम्भश्च वातव्यो भक्ष्यभोज्यसमन्वितः ।

यावद्द्वर्षं नरश्रेष्ठ सतिलोदकपूर्णकम्” । इति ।

देमाप्रघुवाहृतस्मृतिसमुच्चयेऽपि—

“एकादशाहात्प्रभृति घटस्तोथाग्रसंयुतः ।

दिने दिने प्रवातव्यो यावत्स्याद्वत्सरां सुतैः” ॥ इति ।

अत्र पिण्डदानमपि पाक्षिकमुक्तं पारस्करेण “अहरहरमस्मै  
 ब्राह्मणायोदकुम्भं च दद्यात्पिण्डमप्येको निपूतन्ति” इति । अस्मै  
 प्रेताय प्रेतोद्देशमेत्यर्थाः ।

हारीतेनापि—

“मृते पितरि च पुत्रः पिण्डं मेध्यं समाधयेत् ।

अन्नं कुम्भं च विप्राय प्रेतनिर्देशधर्मतः” । इति ।

प्रेतनिर्देशधर्मत इति प्रेतशब्देन प्रेतोद्देशकपेषा धर्मणेत्यर्थः ।  
 एतच्च वर्षान्तसपिण्डीकरणपक्षे । अत एव वचनम्—

“प्रेतलोके तु घसतिर्नृणां वर्षं प्रकीर्त्तिता ।

क्षुत्सृष्टे अन्यहं तत्र यतो हि भृगुनन्दन ।

तदर्थमिह दातव्यं जलान्नमभिवत्सरम्” ॥ इति ।



ब्राह्मणस्वीकारपर्यन्तं पितृनुद्दिश्य द्रव्यत्यागाः आह्नमिति कल्पत-  
कृतस्य, संबोधनपदोपनीतान् पित्रावाँश्चतुर्थ्यन्तपदेनोद्दिश्य हवि-  
स्यागः आह्नमिति शूलपाण्युक्तस्य वा, आह्नलक्षणस्यात्रापि  
सत्त्वात् । यदाप्याद्यन्ययोः पितृनुद्दिश्यतृतीय्येष्टिसोमयागगतपितृह-  
वनेषु पूर्वयाँश्च पित्राद्युद्देश्यकभारतादिप्रसिद्धहिरण्यादिदानेषु  
चातिष्ठापकत्वात्संन्यासाद्यङ्गभूतदैवार्थादिधातुषु आध्यापकत्वाभ्य-  
याम्यत्र प्रपञ्चितं मन्त्रस्ववद्भूमियुक्तआह्नप्रसिद्धिधियत्वं आह्नलक्षण-  
मङ्गीक्रियते तदापि हारीतपारस्करादिभिः आह्नप्रकरणपाठेन तत्प्रसि-  
द्धपवगमाच्छ्राद्धत्वमस्यापि भवत्येव । सम्यगपि च आह्नत्वे पितृह-  
वानस्य वचनादेव पाक्षिकत्वेऽप्यभ्येऽप्यदानादयः आह्नधर्मा अत्र न  
भवन्ति । अस्यापि सम्बत्सरं यावद्दहरहः क्रियमाणत्वेन नित्यत्वात् ।  
“अहन्यहनि यच्छ्राद्धं तन्मित्यमभिधीयते” इति भविष्यपुराणात्,  
नित्यश्राद्धे च “नित्यश्राद्धमदैव स्यादर्घ्यापितृहविवर्जितम्” इति शृ-  
त्पतिवचनात्, “नित्यं तावत्प्रवक्ष्यामि अर्घ्यावाहनवर्जितम्” इति  
मत्स्यपुराणाच्च आह्नधर्मनिषेधावगतेरिति शूलपाणिः ।

तदनुक्तम् । अहन्यहनि यच्चोदितं तन्मित्यमित्यभिधाने “कुर्या-  
दहरहः आह्नम्” इति तादृशबोदनाच्चोदितस्यैषाधिविशेषानुपा-  
दानाच्च । ओवतो नियोज्यत्वासंभवेन जीवनावधिकसकलाहर्ष्यापिन  
एव प्रतीतेः । अस्य च तादृशत्वाभावात् । अन्यथा—

“अश्वयुक्कृष्णपक्षे तु श्राद्धं कुर्याद्दिने दिने ।

कार्तिकं सकलं चापि” इत्यादिविहितश्राद्धानामपि नित्यश्राद्ध-  
त्वप्रसङ्गात् ।

निर्णयाम्ते तु—

“अद्वैतं पार्वणश्राद्धं सोदकुम्भमधर्मकम् ।

कुर्यात्प्रत्याश्विकाच्छ्राद्धात्संकल्पविधिनास्वहम्” ।

इति गौतमवचनमर्थावाहनादिश्राद्धीयधर्मनिषर्त्तकमुदाहृतम् ।  
सपिण्डीकरणत्पूर्वं चैतत्क्रियमाणमेकाद्विष्टविधिना तदूर्ध्वं पार्वण-  
विधिनेति चोक्तम् । पितृव्यैरप्येवमेव । अधर्मकं कर्तृभोक्तृनियम-  
रहितम् । आग्रस्थादिकात् । यदा पार्वणं तदाऽद्वैवमित्यर्थः । संकल्प-  
विधिश्च—

“संकल्पं तु यदा कुर्यान्न कुर्यात्पात्रपूरणम् ।

नावाहनाभी करणेन पिण्डान्विकिरणञ्च” इत्यादिः ।

मया सूच्यते । कृत्स्नविधानत्वात्प्रायश्चित्ताङ्गविष्णुश्राद्धवद्ग-  
श्राद्धधर्मानतिदेशः । या हि क्रिया विधीयते सा क्रिया यैविना न  
निष्पद्यते तत्साधनसामस्त्यं कृत्स्नविधानस्यम् । अत्र च पात्रस्वीकार-  
पर्यन्तो पात्रविशेषो ददातिना विधीयते । तत्र च स्याज्यदेयताविशेषः  
पात्रविशेषश्चापेक्षितः । तच्च सर्वमत्रोक्तमेव । “नामगोत्रे पितॄणां तु  
प्रापके हव्यकव्ययोः” इत्यादिभिः सामान्यतः पित्र्यकर्माङ्गत्वेनोक्तानि  
नामगोत्रविशिष्टोद्देशप्राप्तीनासीतित्वदक्षिणामुखत्वानि । दानरूपत्वाच्च  
दानसामान्याङ्गभूता गन्धमाल्यादिभिः पात्रपूजेत्यंतावत्परं भवति ।  
एक एव च समनस्तरमृत उद्देश्यः सपिण्डीकरणदूर्ध्वमपि । “तस्या-  
प्यन्नं सोदकुम्भं दद्याद्धर्षं द्विजान्नमः” इति तस्यापीत्येकवचनात्,  
“पिण्डमप्येके निपूणन्ति” इत्येकपिण्डोपदेशाच्च “यः सपिण्डीकृतम्”  
इत्यस्यापवादः । वचनं स्वनाश्वसनीयम् । अर्चान्वितार्थत्वात्प्रसिद्ध-  
गौतमीये श्लोकरूपत्वेनासंभावितत्वात् । श्लोकगौतमस्यापि कैश्चि-  
द्विज्ञेऽप्यग्रान्यसम्वादाभावात् ।

एवं नवानि नवमिश्राणि चैकोद्विष्टानि दर्शितानि

## एकोद्दिष्टभ्रातृ पुराणभ्रातृकालविवेचनम् ।

पुराणतन्नि तु पाक्षिकाद्विकतीर्यमहासमादिकार्यगतानि । पञ्च  
च सर्वेष्वप्येकोद्दिष्टेष्वितिकर्तव्यताकाङ्क्षया “अदैवम्” इत्यादिकिञ्चि-  
त्पार्षणधर्मपर्युदासदर्शनाच्च पार्षणधर्मातिदेशे सति तत्र विशेष-  
विहिताः ।

यथा याज्ञवल्क्यः—

“एकोद्दिष्टं वैवर्हीनमेकाव्यैकपवित्रकम् ।  
आयहनाग्नौ करणरहितं ह्यपसव्यवत् ॥  
उपतिष्ठतामक्षय्यस्थाने विप्रविसर्जने ।  
अभिरम्यतामिति धेदुब्रूयुस्तेऽभिरताः स्म ह” ॥ इति ।

कात्यायनोऽपि—“एकोऽर्घ्यं एकं पवित्रमेकः स्मिन्नो नाग्राहन्  
नाग्नौ करणं नात्र विश्वेदेवाः स्वदितमिति तृप्तिप्रकाः सुस्वदितमित्य-  
नुज्ञावचनमुपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने अभिरम्यतामिति विसर्गे अभि-  
रताः स्म इत्यपरे” इति ।

अत्र आर्घ्यपितृकैकत्वध्वरणं न्यायप्राप्तानुवाद एव देवतैकवादेव  
सिद्धेः । यद्यपि त्वैकत्वध्वरणमपि तथेति केचित् । तथा हि “पवित्रा-  
न्तर्हितेष्वप आयसिक्त्य” इत्युक्तत्वात्प्राज्ञद्वारा अर्घ्योदकसंस्कारकं पवि-  
त्रम् । तच्च “अस्त्री कुशं कुशो वर्मः पवित्रम्” इति कुशसामान्यपर्या-  
यत्वे सत्यपि नात्र तन्मात्रम् । किन्तु—

“अनन्तगमिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च ।  
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित्” ॥

इति स्वरूपविशेषेण पवित्रसंशब्दनवत्कर्माङ्गत्वेन च परिभाषितं  
कुशदलविशेषद्वयात्मकम् । बाक्येन हामप्रकरणपाठवाद्यात् । तच्च

दलद्वयात्मकमेव न तु दलद्वयोपेन कुशत्रयात्मकमिति साधितं मयारब्ध-  
साधनमूत्रविधारेण । सत्र प्रकृतौ पितृपार्वणे पञ्चमये पवित्रत्रयसङ्गा-  
धेऽप्यत्रार्घ्यपात्रैक्यादेकमेव पवित्रं स्र्घातं । द्वयोरर्थलंघनेन बाधात् ।

यस्तु शूलपाणिना—“एककरणसाध्ये एकोद्दिष्टापूर्वे प्राकृतैककर्म-  
धर्माणामेवामेक्षणाशितृयागाङ्गस्यैकस्यैव” पवित्रस्याजातिदेशः पिता-  
महमपितामहयागाङ्गयोस्तु पवित्रयोः तिदेश एव न” इत्युक्तम् ।  
तद्व्यासकपत्वाज्ञानात्पितृपितामहमपितामहयागानां शास्त्रीयभेद-  
ज्ञान्त्या । पवित्रपदकस्योत्सर्गिकातिदेशाभिधानं च तदीयं भातामहा-  
दियागानां पितामहयागतुल्यत्वञ्चास्याः । तेनाभ्यस्तैककरणभूतपितृ-  
पार्वण्यधर्मात्सर्गतानां त्रयाणां पवित्राणां संभाधितातिदेशानां मध्ये  
प्रयोर्वालोपाद्वाध इत्येव सकम्पम् । तेनैकं पवित्रमित्यप्यनुवाद-  
एवेति ।

तद्युक्तम् । दलैक्यस्याप्राप्तेस्तद्विधायकत्वात् । पवित्रशब्दो हि  
“अथ पवित्रे करोति” इति याजसनेयिग्राहणे अर्थवदासाद्यपवित्रे कृत्वा  
अत एव “बर्हिषा प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते, पवित्राभ्यामाज्यस्योत्प-  
षनम्” इत्यादिषु पारस्करगोमिलाद्वलायनादिसूत्रेषु “पवित्रेऽथौ  
धैर्याभ्यौ” इति मन्त्रे च द्विवचनान्तः प्रयुज्यमान एकैकदलवचन एव  
गम्यते । तेन परिशिष्टगतमेकवचनं समुदायाभिप्रायं राजसूयवत् ।  
न तु तद्वशाद्दलद्वयसमुदाय एव तस्य वाच्यः । श्रुत्यादिषु बहुषु  
लक्षणाप्रसङ्गात् । एतेन परिशिष्टवचनाद्दलद्वयव्यासकमेव पवित्रत्वं  
द्विवचनान्त एव तु विधिगते मन्त्रगते च पवित्रशब्देऽप्ययमभूतदल-  
लक्षणेति शूलपाण्युक्तिर्निरस्ता ।

न च होमाङ्गपवित्रावेकैकदलरूपाद्भिन्नमेवेदं सांकेतिकं दलद्वय-  
रूपं पवित्रं तस्यैव प्रसङ्गेनाभ्यत्रापि विनियोगसंभवेन भेदे प्रमाणा-  
भावात् । ततश्च यद्यपि द्वित्वविशिष्टस्यैव दलरूपस्य पवित्रस्योत्पन्न-  
स्वात्परिभाषारूपपरिशिष्टवचनाच्च पार्वणेऽपि पवित्रशब्दात्प्रतिपात्रं

फलद्वयकर्म पवित्रं गृह्यते । तथाप्येकोद्दिष्ट एकस्मिन् पात्रे द्वे दले  
आभूयतां च त्वेकं तद्विधानार्थमेकं पवित्रमिति ।

यस्तुतस्तु सामान्यतः पित्रेऽयुग्मसंख्याविधानात्, “तिस्रस्तिस्रः  
शलाकास्तु पितृपात्रेषु पार्षणे” इति चतुर्विंशतिमता च पार्षणे  
प्रतिपात्रमेकैकदलात्मकानि त्रीणि त्रीणि पवित्राणि । मन्त्रस्तु तत्रापि  
विवेचनान्त एव भवति । प्रकृताद्येव “अथापि त्रीणि स्युः” इति  
त्रयाणां पवित्राणां धृतौ विधानात् । तत्रापि च “कुरौ विनसि  
पवित्रेस्थौ” इति “त्रीन्वा” इति कात्यायनेन मन्त्रस्य विनियोगात् ।  
गुणभूतवचनानुरोधेन समवेतार्थप्रातिपदिके संकाचादः पाशमन्त्रव-  
द्वन्याय्यत्वाच्च । प्रकृतौ चोद्भावात् । तद्वदेव पार्षणेऽप्युपपत्तेः ।  
तथा च दलत्रयमाप्ताद्येकदलविधारेकोद्दिष्टे ।

तथा च चतुर्विंशतिमतम्—“एकाद्दिष्टे शलाकैका निधायोदक-  
माहरेत्” इति ।

हेमाद्रिणापि “एकं पवित्रमेकशिखं पवित्रम्” इति व्याख्यातम् ।

विष्णुरपि—“अथाशौचव्यपगमे सुस्नातः सुप्रक्षालितपाणिपाद-  
आद्यान्तस्त्वेवंविधान् ब्राह्मणान्यथाशक्युद्भूतान् गन्धमाख्यचक्षा-  
लङ्गारादिभिः पूजिताम् भोजयेद्रेकवन्मन्त्रानूहेतैकोद्दिष्ट उच्छिष्टसंनि-  
धाद्येकमेव तन्नामगोत्राभ्यां पिण्डं निर्वपेत्, भुक्तवस्तु ब्राह्मणेषु  
वक्षिण्याभिपूजितेषु प्रेतनामगोत्राभ्यां दत्ताक्षव्योदकेषु चतुरङ्गुल-  
पृथ्वीस्तावदन्तरास्तावदधःस्मृता वितस्त्यायतास्तिस्रः कर्पूः कुर्यात् ।  
कर्पूणां समीपे चाग्नित्रयमुपसमाधाय परिस्तीर्य तत्रैकैकस्मिन्ना-  
हुतित्रये जुहुयात्सोमाय पितुमते स्वधा नमः, अग्नये कथ्यवाहनाय  
स्वधा नमः, यमाथाङ्गिरस्वते स्वधा नमः, स्थानत्रये च प्राग्वत्पिण्ड-  
निर्वपणं च कुर्यात् । ततो दधिघृतमांसेः कर्पूत्रयं पूरयित्वा पतत्त  
इति जपेत् । एवं मृताहे प्रतिमांसे कुर्यात्” इति ।



अथ च “एकवचनानुहेतु” इति बहुवचनास्तपितृपदोपेतेषु मन्त्रेष्वेकवचनो होम उक्तः स न प्रकृतैकादशाहिकैकाहिएष्टाभिप्रायः । नाप्येवं मृताह इत्युक्तमपिएडीकरणपूर्वमाविमासिकैकाहिएष्टाभिप्रायः । तदानीमवस्थाविशेषरूपपितृव्यालाभेन तद्वाच्यपितृपदापेतानां मन्त्राणां तेष्वप्रवृत्ते । अत एव प्रेतभास्त्रेषु पितृशब्दनिषेधद्वारा तद्युक्तमन्त्रनिषेधो वक्ष्यमाणो स्यादप्राप्तानुवाद एव ।

न च जनकपुरुषसंज्ञन एव मन्त्रमाता पितृशब्दोऽस्तीति वाच्यम् । तथा सति बहुवचनव्ययार्थं पितामहप्रपितामहलक्षणापत्तेः । नस्याद्यैकेनैव पितृव्येन सर्वेषु मुख्यव्योपपत्तावन्याव्यत्वात् । अत एव मन्त्रभास्त्रे पितृप्रातिपदिकस्यामूह उक्तोऽन्वयप्रकये वृत्तिकारविधिः । यत्र तु जनकपुरुषस्यास्त्रिबहुवचनास्तपितृशब्दोपेते शुभ्यममन्त्रे अन्यत्र सर्वजातीयके ऊरुप्रसङ्गस्तस्यापि प्रेतभास्त्रेष्वयनेजनादिनिषेधात्प्रेतशब्देनैवाहंशविधानाच्च तेष्वप्रवृत्तिः ।

तथा आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टे—

“प्रेतभास्त्रेषु सर्वेषु न स्मधा नाभिरम्यताम् ।

स्वस्त्यस्तु विसृजेवेवं सकृत्प्रणयवर्जितम् ॥

एकोहिएष्टस्य पिएष्टे तु अनुशब्दो न युज्यते ।

पितृशब्दं न युज्येत पितृहा सोपजायते” ॥ इति ।

“अनुदकमधूर्णं च गन्धमादयविवर्जितम् ।

नमभास्त्रममन्त्रं च पिएष्टोदकविवर्जितम्” ॥ इति ।

अनुदकमनर्घ्यम्, पिएष्टोदकमयनेजनप्रत्ययनेजनरूपं तेन विवर्जितमिति हेमाद्रिणा व्याख्यातम् । हेमाद्रिपुङ्गवतस्मृत्यन्तरेऽपि—

“आम्नियो द्विगुणा दर्मा ऊपाशीः स्वस्तिवाचनम् ।

पितृशब्दश्च सम्बन्धः शर्मशब्दस्तथैव च ।

तेन सांज्ञिकेन सपिण्डीकरणार्थं दर्शभाङ्गार्थं वाशौचापगमोत्तर-  
द्वादविनानन्तरत्रयोदशदिने मृताहादद्वादशाहे दर्शरूपे मृताहावधिकै-  
कादशाहे वा द्विजातिना सपिण्डनं कार्यम् । यस्यस्य प्रतिबन्धक-  
यशादेषु कालेषु तत्र जातं तदा त्रिपक्षादिषु वक्ष्यमाणेषूत्तरकालेषु  
तत्कर्त्तव्यम् । तदाह सांज्ञिकं प्रकृत्य गोभिलः—

“द्वादशाहकालेषु प्रमादादनुष्ठितम् ।

सपिण्डीकरणं कुर्यात्कालेषूत्तरमाविषु” ॥ इति ।

इदं च वचनं प्रकरणात्सामर्थ्याच्च सांज्ञिककर्तृविषयमेव ।  
तस्यैव दर्शकर्त्तव्यानुरोधेन द्वादशाहादयो मुख्याः काला इत्यनुकल्प-  
त्वेनोसरे विधातुं युज्यन्ते न तु निरञ्जिकस्य । तस्य हि वर्णान्त एव  
मुख्यः, पूर्वं एव स्वशक्तिवृद्ध्यानुरोधोपाधिका अनुकल्पा इति ।  
निरञ्जिकेन रवाहिताग्नेः प्रेतस्य सपिण्डीकरणं मृत्तिर्तिथ्यवधिक-  
तृतीयपक्षे कर्त्तव्यम् । तथा च सुमन्तुः—

“प्रेतभेदाहिताग्निः स्यात्कर्त्तान्निर्यदा भवेत् ।

सपिण्डीकरणं तस्य कुर्यात्पक्षे तृतीयके” ॥ इति ।

कपुहारीतोऽपि—

“अनग्निस्तु यदा वीर भवेत्कुर्यात्तदा गृही ।

प्रेतभेदग्निर्मास्तु स्यात्त्रिपक्षे वै सपिण्डनम्” ॥ इति ।

अत्र चाधिकरणसप्तमीवशात्तृतीयः पक्षः सकलः सपिण्डीकरण-  
कालो न तु तत्पूर्त्यनन्तरामृततिथिसजातीया तिथिः । तस्यास्तद्वाह्य-  
त्वात् । एवं त्रिमासपणमासादिष्वपि । प्रेतभाङ्गनिषिद्धतिथिनक्षत्रा-  
दिकं तु परिकृत्य तत्र तत्कार्यम् । अमुमरहितान्निप्रेतविषयं कालं  
प्राच्या न लिखन्ति । एतस्य च कालस्य यथा सांज्ञिककर्तृनिमित्तेन  
कालेनान्तरङ्गनिमित्तकत्वाद्वाच्य इति कर्तुरनग्निकत्वं न्यायप्राप्तं

विशेषणं तथा वक्ष्यमाणेन वृद्ध्यापस्थितिनिमित्तकेनापि कालेन बाधो  
 दृष्टव्यः । उभयोर्विरुद्धिकत्वे सम्बत्सरपूर्व्यनन्तरमृततिथिर्मुक्त्यः  
 कदाचः ।

तदुक्तं अभिष्यत्पुराणे—

सपिण्डीकरणं कुर्याद्यजमानस्त्यनग्निमान् ।

अनाहिताग्नेः प्रेतस्य पूर्णेऽह्ने सरतर्पणम् ॥ इति ।

अत्र च पूर्णं इति पूर्तिक्षणविशिष्टस्याधिकरणत्वप्रतीतिः क्षणस्य  
 प्राधिकरणत्वसंबन्धात्कारकविभक्तियत्तीयकत्वेन च "तस्य च भावेन  
 माधनक्षत्रम्" इत्यनुशासनसम्यस्य पूर्णं एतौन्यर्थस्यानुचिन्तयागम-  
 स्यार्थप्रधानभूताधिकरणत्वादानुरोधेन प्रातिपदिके पूर्तिस्मिथिलक्षणा  
 यद्यपि न्यायान्नाप्नोति तथाप्यत्र घचनवशात्पूर्णे सत्यनन्तरदिन  
 इत्येवार्थः । तथा आशनाः—

"पितुः सपिण्डीकरणं वार्षिके मृतिघासरे ।

आधानाद्युपलंघनाद्येतन्मामपि वत्सरात्" ॥ इति ।

नागरजण्डेऽपि—

"पितुः सपिण्डीकरणं वत्सरादूर्ध्वतः स्थितम् ।

वृद्धिगमामिनी चेत्स्यात्सदात्रात्रापि कास्तेत्" । इति ।

शूलपाणिप्रभृतयोऽपि सम्बत्सरान्त्यभूताहे सपिण्डीकरणं  
 मग्न्यन्त एव । किन्तु "सम्बत्सरे तु विज्ञेयम्" । ततः सम्बत्सरे पूर्णे,  
 समाप्ते सम्बत्सरे" इत्यभिव्यक्तिधिकरणत्व एव सप्तमी । पूर्णसमाप्त-  
 शब्दाभ्यां च न सम्बत्स्रसमाप्तिविवक्षिता । अन्त्यकृत्स्नाङ्गपायां तस्यां  
 भ्रष्टाद्यमवात् । किन्तु—

"सम्पूर्णे तु ततो मासे म्रियवशेषं समापयेत् ।

सूत्रस्य अन्त्यकृत्स्नो मासे पूर्णेऽहि विज्ञेयः" ।

इत्यादिवदीपत्समाप्तिस्तेन पूर्तिदिनलाभः । अन्यमृताहोऽपि च सम्बत्सरान्तर्गत एव न तद्भावाः । आद्यमृताहस्यावधिमात्रत्वेन तस्यैव प्रथमधिकशतत्रयदिनात्मकसम्बत्सरपूरकत्वात् । अजहत्स्वार्थनश्रगाया सम्बत्सरपदस्यैव दिनाधिकसम्बत्सरपरत्वाद्वा । “सम्बत्सरान्ते प्रेताय” इति विष्णुवचनेऽपि “दशाहान्ते पुनः क्रिया” इति धन्वन्तर्यो न समीपवचनः, किन्तु दशान्तः पद इतिवदन्तिमाषयवचनेऽस्त्यमृताहपर एवेति ग्रन्थन्ते । तत्तु धार्मिकप्रकरणे आद्यमृताहं गृहीत्यैव सम्बत्सरपदस्थापनाद् “धत्सरादूर्ध्वतः” इति वचनविरोधाच्चायुक्तम् ।

रम्यार्थसारे तु—“द्वितीयसम्बत्सराद्यमृताहपूर्वभाषिणि प्रथमसत्सरान्त्यदिने सपिण्डीकरणं प्रतीयते । एवं हि तत्र धाद्यकाम उक्तः । एकादशमाहस्य द्वादशमासाद्यमृताहं यावद् द्वादशमासिकान्तानि धाद्यानि कृत्वा द्वादशमासोपान्त्यदिने ऊनाधिकं तदन्त्यदिने सपिण्डीकरणं तदुत्तरमृताहे प्रथमाधिकम्” इति ।

तदपि—

“वाणमासिकादिके आद्ये स्यार्ता पूर्वद्युरेव ते ।

पितुः सपिण्डीकरणं वापिके मृतिवासरे” ॥

इत्यादिवचनविरुद्धम् ।

तेन सम्बत्सर इत्यादिः सति सप्तम्येव । मृताह एव सपिण्डीकरणम् । प्रथमसम्बत्सरिकस्य तु तदा का गतिः—किंकर्तव्यमुत नेति ।

पृथ्वीचन्द्रोदयादिषु तावच्च कर्त्तव्यमित्युक्तम् । मुख्यकालस्य सपिण्डीकरणेनावरुद्धत्वाच्छ्राद्धशेषभोजनरूपमुत्तराहं विना सपिण्डीकरणप्रयोगस्यासमाप्तौर्गोणकालेऽपि तदसंभवात् । “मलेमाखेऽपि

कर्तव्यमादिकं प्रथमं द्विजैः" इत्यादि तु तदनुष्ठानद्योतकं द्वादशा-  
हादिसपिण्डीकरणपक्ष इति । यद्यपि च—

"एकोद्दिष्टस्य शेषं तु ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् ।

ततः स्वयं तु भुञ्जीत पुनर्मङ्गलभोजनम्" ।

इति बृहस्पतिवचनेन प्रेतैकोद्दिष्टशेषभोजनं निषिद्धं तथापि  
पार्वणशशेषभोजनमावश्यकम् । अत्र एव सपिण्डीकरणे पार्वणैको-  
द्दिष्टांशयोः एकमेवाद्वयं शिष्टानाम् षड्विदिनसपिण्डने स्थात्या  
शेषभोजनं विनापि तत्समाप्तिः । भीदसत्त्वस्वत्यादयो मथिता  
अप्येवम् ।

अविद्यमानयुक्तम् । विसर्जनेन समाप्ते भ्रातृप्रयोगे पश्चाद्वागतोऽ-  
नियमेन प्राप्तेऽस्य भोजनस्य नियमः भ्रातृशेषप्रतिपत्त्यर्थो वा कार्य-  
पेक्षनत्वाधानकां वा तद्दिनरात्रिगतप्रहस्यार्थादिनियमवत्प्रयोगवर्हिभूत  
एव भ्रातृकुम् । व्यवधानकारणाभावात्प्रव्यवधानमात्रं भ्रातृप्रधानेन  
सह तस्य तत्र प्रतिसम्यत्सरकर्त्तव्यतया विहितेन सपिण्डनवर्त्या  
द्वितीयसम्यत्सरधर्ममृततिपाव्यवश्यं प्राप्तेन वार्षिकभ्रातृनोक्तद्वं  
शेषभोजनं यदि तदुत्तरं भ्रातृद्वयाङ्गतया तन्मेण कियते न कापि  
क्षतिः । "पूर्वकस्य मृतस्यादौ द्वितीयस्य ततः पुनः" इति वचना-  
वेकस्मिन् दिने क्रमेण कियमाणेषु वार्षिकभ्रातृशेषिष्व नित्यत्वाच्च  
गौणकालेष्वनुष्ठानमदोषः ।

अस्तु तस्तु पार्वणविधिना साम्यत्सरिकानुष्ठानेन गौणकाल-  
प्राप्तिरपि । तस्यापराङ्कालत्वात्सपिण्डीकरणस्य च मध्याह्नकाल-  
त्वात् तत्र एकोद्दिष्टांशेन मध्याह्ने पार्वणांशेन चापराह्ने प्राप्ते  
मुख्यत्वाहेकोद्दिष्टस्य तद्वर्त्मस्य मध्याह्नस्यैवानुग्रहो युक्तः । मुख्यत्वं  
च प्रेतत्वनिवृत्तिपूर्वकपितृप्राप्तिरूपफलभाविप्रेतदेवत्यत्वात्, पार्वणां-  
शस्य तु तदभावे संयोजनस्य कर्त्तुमशक्यत्वात्तदुपकारितयानुष्ठा-  
नात् । प्रथमानुष्ठेयत्वाच्च । प्रथमानुष्ठानं च "अथ सपिण्डीकरणम्,

पात्रालम्बोऽवगाहश्च उल्लसुदकोल्लेखनादिकम् ।

तृप्तिप्रश्नश्च विकिरः शेषप्रश्नस्तथैव च ॥

प्रदक्षिणा विसर्गश्च सीमान्तगमने तथा ।

अष्टादश पदार्थास्तु प्रेतश्राद्धे विधर्जयेत् ॥ इति ।

यद्यपि पवित्रद्वारा अतः पवित्रच्छेदनमन्त्रो ह्यवचनान्तपवित्र-  
शब्दोपेत एकदलविधानादेकोद्दिष्टे एकवचनोद्दिष्टपयः कथञ्चिद्विद्येत  
तथापि बहुवचनानुवपत्तिः । तस्मात्प्रसङ्गात्पुराणैकोद्दिष्टाभिप्रायोऽय-  
मूहविधिः ।

अत एव सत्यप्येकोद्दिष्टप्रक्रमे पुनरग्रेकोद्दिष्टग्रहणम्—“एकवन्मन्त्रा-  
नूद्देतेकोद्दिष्टे” इति । सोऽपि च तेष्वेव मन्त्रेषु येषु समुद्दिष्टपित्राणमि-  
मायेण प्रयोगाद्बहुवचनं समयेत्यर्थं “नमो वाः पितरः” इत्यादिषु । न तु  
येषु प्रत्येकं प्रयोगादसमयेत्यर्थं तेष्वप्यसमयेत्यर्थादेव ।

यथार्थपात्रेषु तिलावापमन्त्रे । यथा वा “एतद्वाः पितरो वासः”  
इति जल्पन् पृथक्पृथगिति ब्रह्मपुराणाद्युक्तपक्षाश्रयणे “एतद्वाः” इति  
मन्त्रे । यद्यपि चैकोद्दिष्टसामान्ये “अभिरम्यताम्” इति विसर्जनमन्त्रो  
याज्ञवल्क्यकात्यायनादिभिर्विहितः । गौमिलेन तु “अभिरम्यतामिति  
विसर्जनम्” इत्यभिधाय “एतदप्रेतश्राद्धम्” इत्यभिधानात्, प्रेतश्राद्धे-  
ऽपि विशेषतस्तथाप्याश्वलायनानां प्रेतश्राद्धेषु स न भवति विशेष-  
तस्तत्र तं निविध्य तत्परिशिष्टे मन्त्रान्तरविधानात् । इत्याद्यस्तु  
कालनिर्णये प्रासङ्गिकम् ।

अथ सपिण्डीकरणकाला विविच्यन्ते ।

तत्र साश्रिकेन पिण्डपितृयज्ञाधिकारिणा तावत्संभवे आशौ-  
चोत्तरदिनमारभ्य द्वादशस्तु दिनेषु षोडशश्राद्धानि पूर्वोक्तविधया  
विधाय तदुत्तरश्रयोद्दशदिने पितृपितामहप्रपितामहाभ्यनरस्य माश्रा-  
द्दीनां च तत्कार्यम् । तदुत्तरपतितायाममावास्यायां पिण्डपितृयज्ञः ।

दर्शात्पूर्वं तप्तत्वात्तासंभवे “एकाहे द्वादशाथवा” इति पक्षेणाशौचोत्तर-  
दिने तन्त्रेण षोडशश्राद्धानि विधाय तदुत्तरदिने दर्शादवर्ज्यत्र कापि  
वा दिने सपिण्डीकरणं कृत्वा दर्शं पिण्डपितृयज्ञः । द्वादशदिन एव  
दर्शापाते तत्रैव सपिण्डनं पितृयज्ञश्च । आशीचान्त्यदिनोत्तरदिने एव  
दर्शापाते तु तत्रैव षोडशश्राद्धसहितं सपिण्डीकरणं कृत्वा पितृयज्ञः  
कार्यः । सपिण्डीकरणमकृत्वा पितृयज्ञस्य कर्तुंमशक्यत्वात्समृतपितृ-  
कस्य अतदकरणे प्रत्यवायात्, तथा च जाबालः—

“नासपिण्ड्याग्निमान्पुत्रः पितृयज्ञं समाचरेत् ।

पापी भवत्यकुर्वन् हि पितृश्राद्धं चापजायते” ॥ इति ।

“एकादशाहं निर्धत्त्य अर्वाग्दर्शाद्यथाविधि ।

प्रकुर्वीताग्निमान् यिप्रो मातापित्राः सपिण्डनम्” ॥

इति छन्दांगपरिशिष्टमप्येनदग्निप्रायकमेव । “अग्निमानर्वाग्दर्शात्”  
इति श्लोकोः । तथा च दर्शात्पूर्वं सपिण्डीकरणस्यावश्यकत्वे—

“सपिण्डीकरणं कुर्यात्पूर्वं दर्शोऽग्निमान् सुतः ।

परतो दशरात्रस्य पूर्णं त्वन्दे तथेतरे” ॥ इति ।

“या तु पूर्वममावस्या सृताद्वादशमी भवेत् ।

सपिण्डीकरणं तस्यां कुर्यादेव सुतोऽग्निमान्” ॥

इति च जाबालहारितोक्तनत्कालस्य च दर्शरूपस्य दशरात्रस्य  
परतः पूर्वं दर्शेत्यन्वयेन सृताद्वादशमिदं त्वोक्तया त्वाशौचान्त्यदि-  
नानन्तरमाविदर्शं विधायत्याहुर्व्यवधानेऽप्रवृत्तेस्तत्कालापेक्षया “सपि-  
ण्डीकरणं मास्तिकार्थं वद्वादशाहं श्राद्धं कृत्वा त्रयोदशेऽह्नि कुर्यात्” इति  
विष्णूक्तस्य षोडशश्राद्धव्याप्तद्वादशदिनोत्तरदिनस्य “द्वादशाहे त्रिपक्षे  
वा” इत्यादिवचनविहितस्य स्मृतिदिनावधिकद्वादशदिनस्य वा सामा-  
न्यविहितस्यैवात्रापि प्रवृत्तेः बाधकाभावात् । “अर्वाग्दर्शात्” इति  
सामान्योक्तैरेतत्कालांपरमहोऽप्यविरोधात् । “यथाविधि” इत्युक्त्या

मृत्युतत्स्यैव भवतीत्य । अत एवाशौचदिनान्तरदिन एव दर्शरूपे  
तस्यैव तत्कर्तव्यतार्थं पृथग्जाबालवचनं हारीतवचनं च ।

हेम(उ० ५) — “अर्वाग्दर्शात्” इत्यस्य स्वतन्त्रकालविधाधित्वं  
मन्तः “दशाहोत्तरं दशाद्वार्याम्यत्किञ्चिदप्यहः साश्रकस्य कर्तुः सपि-  
रुद्धीकरणकालः” इत्याह ।

न च वचनास्तरविहितसंभवत्कालोपसंग्रहेणैतद्वचनप्रवृत्तावप्य-  
स्यानर्थक्यम् । औत्सर्गिकधर्मान्नकालवाधेनापकर्णार्थत्वं तु । नासपि-  
रुद्धेति वचनमपि किन्तु सपिरुद्धनं कृत्वाऽनन्तरागते काले आचरे-  
देवेति व्यक्त्यापकर्णार्थमेव । सपिरुद्धीकरणं विना पितृव्यव्यास्यभावा-  
देव औत्तार्थस्य प्राप्तत्वात् । तत्र निन्दानङ्ग्याह ।

पुत्रग्रहणाच्च मातुरपि सपिरुद्धनस्यापकर्षः । अत एव स्पष्ट-  
मुक्तम् — “मातृपित्रोः सपिरुद्धनम्” इति । मातुरपि च पितृव्यमार्तिः  
आज्ञार्थमिव पिरुद्धपितृव्यार्थमप्यपेक्षितैव । तात्पर्येणैकपि तस्या  
अंशभागित्वात् । “एकत्वं सा यता भर्तुः पिरुद्धे गोत्रे च सूतके” इति  
सामान्यवचनात् ।

न चैवं आज्ञ इव पिरुद्धपितृव्येऽपि सपक्षीकत्वेन पित्रादीनां  
निर्देशापत्तिः । तं विनाप्यशभागित्वोपपत्तेर्मातुर्मार्तामहेन सपिरुद्धने  
तत्पिरुद्ध इह । “एकमूर्तित्वम्” इत्यादिवचनात् । अस्यथा माता-  
महंशभागित्वार्थं तस्यापि सदुद्दिष्टेति निर्देशापत्तेः । प्रपञ्चयिष्यते  
चैतदन्यत्र । अर्वाग्दर्शादिति सामान्योक्त्या च मृतपितृकसाश्रकस्य  
दर्शआज्ञमप्यावश्यकमिति तदर्थमपि पित्रादिसपिरुद्धनापकर्ष इति  
गम्यते । अत एव —

“नासपिरुद्धाग्निमान् पुत्रः पितृव्यं समाचरे १ ।

न पार्वणं नाम्युदयं कुर्वन्न तमते फलम्” ॥



इति हेमद्रश्न दाहृते प्रजापतिवचनेऽवश्यकर्तव्याभ्युदयसाह-  
चर्येण पार्वणमभ्युपान्तम् । अत एव च पुत्रमातापितृग्रहणस्याभ्युप-  
लक्षणत्वात् पौत्रादीनापि पितामहादेरपि सपिण्डनमभ्युदयार्थमिव  
दर्शश्चाहपिण्डपितृयश्चार्थं कर्त्तव्यमपकर्षेण । पितामहादिपितृत्वप्राप्ते-  
रपि तदर्थमपेक्षितत्वात् ।

एतेन "मन्त्रचर्जं शूद्राणां द्वादशेऽङ्गि" इति विष्णुवचनेन मृति-  
दिनावधिकद्वादशाहे शूद्राणां सपिण्डनापकर्षविधानस्यापि दर्शश्चा-  
द्वार्थत्वात्सच्छूद्रस्यापि द्वादशाहोत्तरं दर्शापाते दर्शश्चाद्व्यवश्यकत्वं  
द्योतितं वेदितव्यम् । अत एव दर्शश्चाद्व्यवश्याद्विषयमेतदिति  
वृद्धेरपि कैश्चिदुक्तम् । तद्वादाच्च सच्छूद्रस्य पञ्चदशाहवद्विषय-  
च्छूद्रस्य द्वादशाहवद्विषयस्यैव कालसंकोचस्यापि विधानमेतद् द्रष्टव्यम् ।  
तेन दशपिण्डानस्य जातत्वात्कथं शूद्रस्य द्वादशेऽङ्गि सपिण्डीकरण-  
विधानमित्यनौचित्यमपि मृतिदिनावधिकद्वादशाहग्रहणेऽपि परिहृतं  
वेदितव्यम् ।

यस्तुतस्तु "द्वादशेऽङ्गि" इत्यनेन न मृताहाद्वद्वादशेऽङ्गीत्युच्यते किन्तु  
सम्बत्सरान्तं सपिण्डीकरणं सर्वेषां मुख्यपक्षेण विधाय द्विजातीनां  
मासिकानामर्थः प्रयोजनं प्रेतभाषनिवृत्तिस्तद्वद्वाद्यम् । गणाभि-  
प्रायमेकवचनम् । षोडशश्राव्यानीति यावत् । आशौचापगमोत्तरं  
द्वादशस्यहस्तु पूर्वोक्तविधया कृतवान्तरे त्रयोदशेऽङ्गि कुर्यादित्यप-  
कर्षपक्षं विधाय शूद्राणां तु न तस्मिन्त्रयोदशे किन्तु तत्पूर्वद्वादशदिन  
एव तत्र कर्त्तव्यं मासिकं कृत्येत्युच्यते । मासिकार्थवदित्यादिपूर्व-  
वचनकषाक्यत्वात् । अत एवाग्रेऽपि मृतिसम्बत्सरेऽधिकमासापाते  
तेष्वेव द्वाददिनेष्वधिकमेकं दिनमधिकमासकर्त्तव्यमासिकाभ्यासार्थं  
वर्द्धयित्वा चतुर्दशे दिने सपिण्डीकरणानुष्ठानं द्विजानाम्, शूद्राणां तु  
त्रयोदश इत्युक्तम् । सम्बत्सराभ्यन्तरे यद्यधिकमासो भवेत्तदा  
मासिकार्थं दिनमेकं वर्द्धयेदिति ।

समाप्ते वत्सरे चत्वार्युत्पात्राणि प्रयुनक्ति तत्रैकं प्रेताय त्रीणि  
पितृभ्य एव पिण्डान्" इति ब्रैजप्रायश्चित्तात् ।

"प्रेतविप्रस्य हस्ते तु चतुर्भागं जलं क्षिपेत् ।

ततः पितामहादिभ्यस्तन्मन्त्रैश्च पृथक् पृथक्" ॥ इति ब्राह्मपुराणात्,

"संवत्सरान्ते प्रेताय तत्पित्रे तत्पितामहाय तन्प्रपितामहाय  
ब्राह्मणान् देवपूर्यान् भोजयेत्" इति विष्णुयचनात्, अन्येभ्यश्च बहुभ्यो  
यचनेभ्यः स्पष्टमेव गम्यते । "त्रीणि पितृणामेकं प्रेतभ्यः" इति  
गोभिलसूत्रं तु बहुविरोधात् कमकल्पकम् । भवद्वा छन्दोगविषयम् ।  
तथाऽपुण्ड्रीव्यन्वादेकोद्दिष्टकाल एवानुप्राप्तः ।

न चैकाधिकरणस्यैकीयमन्त्रत्वेनोपस्थासेन स्वसंमन्त्राभ्युक्त्य-  
स्वधर्मत्वस्याधिकारभेदेन समसंख्यविषयत्वाद्वा च पार्वणे यागाप्रप-  
त्तत्वाज्जघन्यस्यापि तस्यैव कालानुग्रहो युक्त इति वाच्यम् । तत्रापि  
कर्मण्य एकत्वादेव । समुचितदेवतानुरोधेन सोमयागवदभ्यासमात्र-  
भेदात्, तेषां च कालादिधर्मानन्वयात् ।

न च कालो देवता, येन यथा पूज्य एकमात्रेतरस्ताहित्ये नेमपि-  
ष्टत्वमभिप्रेत्य बह्विदरस्ताहित्ये "धिप्रतिपिद्धधर्मसमवाये भूयसां  
स्यात्स्वधर्मत्वम्" इति न्यायेन पेषणरूपपूर्यधर्मवाधेन भूयःऽन्यदेवता-  
नुरोधेन तदङ्गता एव ग्राह्या इति पेषणस्य देवतास्वरूपधर्मत्वं (१)  
तृतीयाधिकरणपूर्वपक्षमभिप्रेत्य छन्दोगपरिशिष्टे उक्तम्—

(२) "यद्यप्यदन्तकः पूजा पैष्टमसि सदा कुरुम् ।

अग्नीन्द्रेश्वरसामान्यास्तदङ्गलोऽत्र विधीयते" ॥ इति ।

तथात्रापि स्यात् । तेन सपिण्डीकरणस्यैकोद्दिष्टकाले कुतुप-

(१) ३ अण्वाये ३ पादे ३० अधिकरणं त्रैमिनीयन्त्रायमास्तायाः ।

(२) "तस्मात्पूजा प्रविष्टमागोऽदन्तको हि" इति दर्शपूर्णमास-  
प्रकरणे यत्नम् ।

प्रभृतिमध्याह्निकदेश एवानुष्ठानात्पार्ष्णविधिनानुष्ठीयमानस्य सांघ-  
त्सरिकस्य सपिण्डीकरणं समाप्यापराह्णमध्य एवोपकमितुं शक्य-  
त्वाच्च गौणकालतापीति पारम्पर्यिकमुक्तम् ।

गौणकालेऽपि तु तदनुष्ठाने न कश्चिद्दोषो नित्यत्वादेकोद्दिष्ट-  
विधिनानुष्ठाने तस्यावश्यकत्वादित्युक्तम् ।

तेन सपिण्डनदिने सांघत्सरिकश्चाजाननुष्ठाने यन्मयायोपन्यसनं  
वाचस्पत्यादीनां लक्षावन्मुक्तम् । यदपि केनचिद् गौडेनोक्तम्-  
“नोभिलेन पूर्णे संघत्सरे सपिण्डीकरणमभिधाय “अनऊर्ध्वं संघत्सरे  
संघत्सरे प्रोक्तवान्न इत्याद्यस्मिन्नहनि प्रेतः स्यात्” इति सूत्रेणाधा-  
वातूर्ध्वं सांघत्सरिकविधानात्प्रथमाब्दे वार्षिकधार्द्धं न भवत्येव”  
इति ।

तद्व्यगतायुक्तम् । न ह्यत ऊर्ध्वमिति संघत्सरे परामृश्यते ।  
पूर्णे संघत्सरे वरमासे त्रिपक्षे वा यदहर्वा वृद्धिरापद्यत इत्यनेकेषां  
कालानां पूर्वमुक्तत्वाद् । किन्तु सपिण्डीकरणं तवूर्ध्वता च प्रथम-  
संघत्सरेऽपि संभवत्येवेति बीप्सायलान्तत्रापि प्राप्यमाणं किमिति  
न क्रियते । किञ्चैवं सति मलमासप्रकरणे प्रथमसांघत्सरिकविषयो  
निर्णयस्तन्नोपने प्रायश्चित्तविधानं च सर्वमभिसिद्धिचित्रमेव स्यात् ।

“पूर्णे संघत्सरे धार्द्धं षोडशं परिकीर्तितम् ।

तेनैव च सपिण्डत्वं तेनैवाद्भिकमिष्यते” ॥

इति वचनमुपन्यस्य संघत्सरान्तक्रियमाणसपिण्डीकरणेनोभय-  
निर्वाहाभिधानं च तदीयं तत्राद्भिकाप्राप्तौ न घटते ।

न चैतद्वचनवलादेव, तर्हि तद्दिने आद्भिकाननुष्ठानं भवत्विति  
वाच्यम् । एतस्यानाकरत्वादनन्वितार्थत्वाच्च । तथाहि तन्मतेन  
त्रयोदश्यां मृततिथावनुष्ठीयमानं षोडशश्राद्धान्तर्गतं यद्द्विदशमासिकं  
तेन तावत्सपिण्डीकरणाद्भिककार्यनिर्वाहो न संभवत्येव, अथ छन्दोग-

परिशिष्टे षोडशसंख्यापूरकत्वेनोक्तं सपिण्डीकरणमेवेह षोडशपदेन गृह्यते तेन च स्वकार्यमाधिककार्यं च क्रियत इति वचनार्थः । सोऽप्यनुपपन्नः । पितृत्वापन्नेतृतिरूपस्याधिककार्यस्य तेनासंभवात् । गौडनिबन्धलिखितरेष वचनैः सम्प्रतिपक्षं चेदम् ।

तथाहि धवलसंग्रहे आयातिः—

“पूर्णे संवत्सरे कुर्यात्सपिण्डीकरणं मुनः ।

एकोद्दिष्टं च तत्रैव मृताहानि समापयेत्” ॥

तत्रैव शास्त्रोऽपि—

“पूर्णे संवत्सरे शृत्ते मृताते पुनराधिकम् ।

सपिण्डीकरणं कृत्वा कुर्यात्पुनस्तु नेतरः” ॥

संवत्सरे पूर्णे शृत्ते सपिण्डीकरणं कृत्वा पुनराधिकं कुर्यादित्यन्वयः । पुत्रग्रहणमुत्तरक्रिया येयमाश्रयकास्तदधिकार्गुपलक्षणम् । इतरग्रहणं तद्विषयपरम् । स्वल्पमात्रे—

“पुत्रः सपिण्डनं कृत्वा कुर्यात्क्षानं सचेलकम् ।

एकोद्दिष्टं ततः कुर्यात्कुलपं न विचारयेत्” ॥

इत्येकोद्दिष्टग्रहणं पाक्षिकेण तेन प्रकारेण सांघत्सर्गिकमुपलक्षयति । तेनैतद्वचनाचिराधाय साकस्मिन् तत्तन्मतेनैवं ध्यान्वयेयम्-संवत्सरे मृताहे द्वादशमासिकरणं पांडग भाङं कर्त्तव्यम् । ततस्तेनैव दिनेनापवृत्तं सपिण्डीकरणमाधिकं च कर्त्तव्यमिति ।

वाक्षिणात्यनिबन्धेषु त्रिदं नेपलभ्यत एव । एकेन हेमाद्रिणापि “पूर्णे संवत्सरे शिष्टः पांडगः परिकर्त्तितः” इति पाठेन मुनिविशेषा-नुस्सेखेनैव पठितमनन्वितार्थं च तन्मते ।

तेन सपिण्डीकरणस्य पांडगश्राद्धात्मभावस्यातभ्युपगमात्तद्वि-ज्ञानामेव तेषां सूत्रोपन्यासेन परिगणनात्, अत एव मनान्तरोपन्यासा-

वसरे लिखितमिति सपिण्डीकरणं कृत्वा तद्दिन एवाब्दिकानुष्ठान-  
मुचितमेवेति मम मतिः ।

शिष्टाचारस्त्विदानीं पूर्णसंवत्सरसपिण्डीकरणानुष्ठानपक्षस्या-  
दर्शनात् तदाब्दिककरणाकरणान्यतरगोचरो न दृश्यत एवेति ।  
केनचिन्निमित्तेन संवत्सरान्तसपिण्डीकरणशकावेकादशो मासः,  
तत्राप्यशकौ नवमो मासः, तत्राप्यशकौ षष्ठः, तत्राप्यशकौ तृतीयः,  
तत्राप्यशकौ तृतीयः पक्षः, तत्राप्यशकावाशौचान्त्यदिनोत्तरदिनभारभ्य  
द्वादशस्वहस्तु षोडशश्च द्वानि कृत्वा त्रयोदशोऽह्नि, तत्राप्यशकावेकाद-  
शादे द्वादशाह एव वा तानि कृत्वा मृतादिनाद् द्वादशाह इति ।  
तथा च भविष्यत्पुराणे—

“द्वादशोऽह्नि षष्ठे वा त्रिपक्षे वा त्रिमासि वा ।

एकादशेऽपि वा मासि मङ्गल्यस्याभ्युपस्थितौ” ॥ इति ।

षष्ठे वेत्यत्र मासीति सम्बन्धनीयम् । त्रिपक्षे त्रिमासीत्यादौ  
पूरणप्रत्ययार्थविषयया तृतीये पक्षे तृतीये मास इत्यादिरर्थः । वाक्या-  
स्तरेषु स्पष्टं तथोपादानात् । तेषां च तृतीयमासादीनामधिकरणत्वा-  
त्समस्तानामेवाङ्गत्वं न तु तदुत्तरमृततिथेः । पूर्ण इत्यश्वघणात् । कचि-  
त्संवत्सरान्त्वयित्वेन श्रुतस्य चानुषङ्गे प्रमाणाभावात्, “मासं दर्शपूर्ण-  
मासाभ्यां यजेत” इत्यादिषु “उपसद्भिर्भरित्वा” इत्यस्येव (१) । तेन  
यत्कचिन्मासि षष्ठे गत इत्युक्तं तत्र मूलं न विद्यः ।

न च तत्र तयोरयमेव कालो नान्य इतीदृशो नियमो नान्यादृश इति  
वाच्यम् । “वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निमादधीत” इत्यादिषु यथैकवाक्यो-  
पादानाद् ब्राह्मणादयो वसन्तादिष्वेव वसन्तादिषु ब्राह्मणादय एवेति  
द्वयोरपि कर्तृकालयोर्मियो नियमस्तथात्रापि नियमद्वयस्यापि संभ-  
वात् ।

पैडीनसिरपि—“संवत्सरान्ते विसर्जनं नवममास्यमित्येके”  
इति । विष्णुरपि—“मासिकार्थं षड् द्वादशाहं ध्यात्वा त्रयोदशेऽह्नि  
वा कुर्यान्मन्त्रवर्जं शृङ्गाणां द्वादशेऽह्नि” इति । मनु -

“साग्निकस्तु यदा कर्त्ता प्रेतश्चानग्निमान् भवेत् ।

द्वादशाहे तदा कार्यं सपिण्डीकरणं सुतैः” ॥

इति गोभिलेनाहिताग्नेरेव कर्तुं द्वादशाहविधानात् “प्रेतश्चेदाहि-  
ताग्निः स्यात्” इत्यादिवचनेन चाहिताग्निप्रेतविषय एव तृतीयपक्ष-  
विधानात्कथमनयोः कालयोः कर्तरि प्रेते च निरग्निके प्राप्तिः ।

विषम उपन्यासः । तत्र हि कर्तृकालविशेषविशिष्टाधानविधिषु  
विधेययोः कर्तृकालविशेषयोरैककर्म्यादरुणकहायनीवधुक्तो मिथो  
नियमः । इह तु सपिण्डीकरणस्य वचनान्तरविहितत्वेनाविधेयत्वात्  
क्रियानुवादे च शुण्डयविधेरसंभवात्पष्टं च यदाचेत्यादिशब्दैः । कर्तृ-  
प्रेतसाग्निकत्वस्य भिन्नसत्त्वेनोपपन्नानाकालनियम एव वाक्यार्थः ।  
तेन तयोः स एव कालो नान्यः कालः पुनरन्येषामपि युक्त एव । अतः  
एव साधारण्येनैव द्वादशाहविधायकं व्यावचनम्—

“आनन्त्यात्कुलधर्माणां पुसां चैवायुषः क्षयात् ।

अस्थितेऽथ शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते” ॥ इति ।

कुलधर्माणां सपिण्डीकरणाभावेऽनुष्ठानमुपशक्यानां तृतीय-  
पञ्चमवर्षाद्यनुष्ठेयचूडाकरणादीनामन्येषां च प्रतिकुलव्यवस्थितानां  
मङ्गलानाम् । अनेन सपिण्डीकरणाधिकारिणा यावत्तदनुष्ठानं वृद्धि-  
आदानङ्गकमपि कुलाचारादिप्राप्तमङ्गल्यं कर्म न कर्तव्यमिति  
सूच्यते । शरीरस्यास्थितिः सपिण्डीकरणसामग्रीसंपत्तिमद्देशावस्था-  
नामाद्यः परवक्राक्रमणनिमित्तपलायनादिना । रोगादिना कर्मकरण-  
सामर्थ्यरूपस्थैर्यापरपर्यायस्थित्यभावो वा । प्रशस्तत्वं च द्वाद-  
शाहस्य प्रकृतसपिण्डीकरणविषयम् । ईदृशनियतकालमासिकोत्तर-

कर्तव्यतयोत्सर्गतः संवत्सरान्त एवानुष्ठेयस्य सपिण्डीकरणस्य  
यद्वर्षात् परमासत्रिमासादिष्वनुष्ठानम्, तदेतत्प्रयान्यतमसंभावनया  
तथा चेदनन्तरद्वादशाह एव सज्जवत्विति । द्वादशं च तदहश्च द्वादशाहः ।  
स च मृतिदिनावधिक एव । द्वादशानामह्नां संघातो द्वादशाहः षोडश-  
आद्यापकर्षकाल इति शूलपाणिः । कश्चिन्मृतिदिनावधिकमेकादश-  
मपि दिनं ब्रह्मोर्निरञ्जिकयोः सपिण्डीकरणकालत्वेनोक्तम् ।  
तथा च षतुर्विंशतिमते—

“सपिण्डीकरणं चाष्टे सम्पूर्णंऽभ्युदयेऽपि वा ।

द्वादशाहे तु केषांचिन्मतं चैकादशे तथा” ॥ इति ।

शक्यते तु वक्तुम्—“या तु पूर्वममावास्या” इत्यादिवचनैकवाक्य-  
तयायमेकादशाहोद्देशात्मकः पिण्डपितृयज्ञाधिकारिसांज्ञिककर्तृविषय  
इति । “यजमानोऽग्निमान्” इत्यादिवचनैकवाक्यतया द्वादशाहोऽपि  
तद्विषयः किं न स्यादिति चेन्न ।

आनन्त्यादिति वचनात्तस्य सर्वविषयत्वात् । इदं हि वचन-  
मायुःक्षयादिसंभावनानिमित्तं सपिण्डनापकर्षं विवक्षिरञ्जिकविषय-  
मेव । सांज्ञिककर्तृकसपिण्डनापकर्षस्य पितृयज्ञादिनिमित्तत्वात् ।  
अत्रैकादशाहद्वादशाहशब्दाशौचान्त्यदिनोत्तरदिनतदुत्तरदिनोपलक्षका-  
विति प्राङ् निर्णीतम् । यथा चायं संभावितमुख्यकालाशक्तिनिमित्तः  
सपिण्डीकरणापकर्षो द्वादशाहादिषु तथाऽऽवश्यकवृद्धिनिमित्तोऽप्यप-  
कर्षः सर्वेषां गोभिलादिभिरुक्तः—“यदहर्वा वृद्धिरापद्येत” इति ।

यद्यपि चात्र वृद्धिदिने सपिण्डीकरणं प्रतीयते तथापि वृद्धिरापद्येत  
संनिधीयेतेति व्याख्यानाद् वृद्धिसंनिहिते दिने द्रष्टव्यम् । वृद्धिआहस्य  
मातःकालिकत्वात् । सपिण्डीकरणस्य च कुतपम्भृतिकालत्वात् । अत  
एव नागरखण्डे—

“पितुः सपिण्डीकरणं वत्सरादूर्ध्वतः स्थितम् ।

वृद्धिर्वागमिनी चेत्स्यात्तद्वार्वागपि कारयेत्” ॥ इति ।

उशनसापि—

“पितुः सपिण्डीकरणं वापिके मृतिवासरे ।

आधानाद्युपसंप्राप्तावेतन्नागपि घत्सरात्” ॥ इत्येवोक्तम् ।

अयं च वृद्धिनिमित्तकः सपिण्डनापकर्षो वृद्धिआह्निकार्थः ।  
सपिण्डीकरणं विना पितृत्वप्राप्त्यभावेन आह्निकस्यैव कर्तुमशक्यत्वात् ।  
अत एव शास्त्राचार्यैः—

“प्रेतआह्निकानि सर्वाणि सपिण्डीकरणं तथा ।

अपकृष्यापि कुर्वीत कर्ता नान्दीमुखं ततः” ॥ इति ।

नान्दीमुखशब्देन हि तादृशपितृदेवन्यं आह्निकमेवोच्यते । अपकृष्ये-  
त्यनुवृत्त्याऽपि—

“वृद्धिआह्निकविहीनस्तु प्रेतआह्निकानि यश्चरेत् ।

आह्नी स नरके घोरे पितृभिः सह मज्जति” ॥ इति ।

वृद्धिआह्निकोपस्थितिविहीनो यः प्रेतआह्निकान्यपकृष्य चरेदित्यर्थः । अतएव च न पित्रादिसपिण्डनस्य वापकर्षस्तदर्थं किन्तु मातृ-  
मातामहादीनामपि । तथा च—

“निरग्निकः सपिण्डत्वं पितुर्मृतुश्च धर्मतः ।

पूर्णे संवत्सरे कुर्याद्वृद्धिर्वा यदहर्भवेत्” ॥

इति पुनस्त्यक्त्वा मातुरण्युपादानम् । उपलक्षणं चैतत् । अत्र  
च पित्रादिशब्दानां सम्बन्धिशब्दत्वात्प्रतिसम्बन्धाकाङ्क्षायां वृद्धि-  
स्थः सपिण्डीकरणकर्त्तव्यं प्रतीयते । यथा “सप्तमं पदमध्वर्युरङ्गलिना  
गृह्णाति (१) । उत्तरार्द्धात्स्विष्टकृते (२) समवधति” इत्यादियु पदिन  
एकदेशिनश्चाकाङ्क्षायामेकहायनी पदित्वेन पुरोडाशाद्वैकदेशि-  
त्वेन । तथापि न्यायतुल्यत्वात्संस्कार्यपिमादीनामपि ग्रहणम् । भ्रातृ-

(१) जैमिनीयन्यायमाला—४ अध्या० १ पा० १० अधि० ।

(२)—तत्रैव—४ अध्या० १ पा० १३ अधि० ।



पुत्रादीनां पितृव्यादिभिः क्रियमाणे संस्कारे तदङ्गभावे तेषामपि  
वेषतान्वात् तथा च कात्यायनः—

“स्वपितृभ्यः पिता दद्यात्सुतसंस्कारकर्मसु ।

पितृदानोद्दानात्तेषां तस्याभावे तु तत्कमात्” ॥ इति ।

अत्र च जातकर्मादिष्व्वाद्योद्दानादौ सुतस्य सुताया वा संस्कार-  
कर्मसु पिता पितृदान् दद्यात् । स च स्वपितृभ्य इत्यर्थः तावदर्थः प्राप्त  
एव । तथा हि—

संस्कारकर्मसु पितृदानोपलक्षितं नान्दीमुखश्राद्धं तावत्  
“अमावास्याएकायुजिः” “नानिष्टा तु पितृङ्ग्राहे कर्म वैदिकमाचरेत्”  
इत्यादिभिः सामान्यवचनैर्बृद्धिश्राद्धप्रकरणलिखितैश्च विशेषवचनैः  
प्राप्तमेव । तत्र च पिता कर्तृरपि ।

“पितैर्जापनयेत्पुत्रं तदभावे पितुः पिता ।

पितापितामहो भ्राता सकुल्यो जननी तथा” ॥

इत्यादिभिः कर्मिकाधिकारिविधायकैः प्राप्तमेव ।

न च ग्रन्थान्तररथादत्रापि तस्य पुनर्विधिर्भवतु “कुलदेवता-  
सम्पदं पिता नाम कुर्यात्” इत्यादिवदिति वाच्यम् । “तस्याभावे तु  
तत्कमात्” इत्येतदर्थमेतस्य वचनस्य तद्वचनोपजीवित्वात् । स च  
स्वपितृभ्य इत्यपि प्राप्तमेव । तथा हि “सर्पिर्मधुनी प्राशयेन्नाम दद्या-  
दक्षं प्राशयेत्केशवेपान् कारयेदुपनयेत्संवत्सरमादिशोऽकन्यां दद्यात्”  
इत्यादिप्रयोजकव्यापाररूपसंस्कारविधिषु तावत् पितुरेव प्रयोजकस्य  
नियोज्यता न तु प्रयोज्यस्य संस्कार्यस्य । यश्च प्रधानेषु संस्कारकर्मसु  
नियोज्यः स एव तदङ्गे भावेऽपीति तद्विधिगतेषु पित्रादिषु प्रति-  
सम्बन्ध्याकाङ्क्षायां तस्यैवान्वयो युक्तः ।

ननु च संस्कारकर्मसु संस्कार्य एवाधिकारी ।

“गार्भोर्मैर्जातकर्मचूडामौञ्जीनियन्धनैः ।

वैजिकं गार्भिकं चैनो द्विजानामपमृज्यते” ॥

इत्येतद्वाक्यप्रमितस्य तदकरणप्रयुक्तदौर्भाग्यव्याघनार्थपरिहारस्य च फलस्य तदुपगमिन्वात् । विशेषतश्चोपनयने तस्यानुष्ठानार्थज्ञानोपकारेण साधककार्थार्थयथार्थत्वात् । संस्कर्ता तु पित्रादिमन्त्रव्यवस्थानीयः । अत एव यजमानवत्संस्कार्यस्य संस्कर्तृप्रयोजकत्वमप्युपनयने धूयने हेमाद्रिस्मृतिमहर्षिवाद्युदाहृतायां धुधस्मृतौ—‘गर्भाष्टमे वर्षे ब्राह्मण आत्मानमुपनाययीत, एकादशे क्षत्रियो ग्रीष्मे, द्वादशे वैश्यो वर्षासु’ इति ।

छान्दोग्योपनिषदि च सत्यकामस्य जायालस्यात्मानमुपनाययितुं गौतमं प्रति गमनम् । कन्यानामपि च स्वयगतानर्थपरिहृतार्थं स्वविवाहं प्रति कारयितुं कर्मिन्हासेषु दातुरभावे तं प्रति स्वयंकर्तृत्वं च ‘गम्यं त्वभावे दातॄणां कथं कुर्यात्स्वयं वरम्’ इत्यादिषु स्मर्यते । यथाधिकारी स एव नियोज्य इति संस्कार्यस्यैव सम्भवतः पितृमातृमातामहादयो नान्दीभावे देवनात्वेन प्राप्त्युर्न तु संस्कर्तुः पितुरिति स्वपितृभ्य इति विधायकत्वमेव ।

अत्रोच्यते । सत्यमस्मिन् संस्कारेषु संस्कार्यस्य फलभागित्वरूपोऽधिकारः । न तु स कर्तृत्वपूर्वकः । कर्मभावविरोधात् अत एव न मुख्यः । यो हि कर्त्ता सन् फलभाक् स एव मुख्योऽधिकारी । न च साक्षात्कर्तृत्वे कर्मभावेन विराधः प्रयोजककर्तृत्वे तु कर्मभूतस्यापि पावनदायिव संशयेनेति वाच्यम् । अत्रिलब्ध्यापारघदिते हि श्वशभावनात्मके प्रयोगे कामिनः कर्तृत्वेन नियोगे सति केषु चिदर्थदेव परिकयाज्ञानवलाच्चान्यप्रवेशे सति कामिनस्तद्वत्कं केषुचित्प्रयोजककर्तृत्वमाश्रितम् । न त्विह तथाध्ययनविधितोपनयनविशिष्टेऽध्ययनेऽध्येतुर्नियोगो येनोपनयने तस्य साक्षात्कर्तृत्वासंभवमप्युक्त्या तदाधीयेत । आध्यानाधिकरणे उपनयनस्याप्याधानवत्स्वविधिप्रयुक्तव्यवस्थानात् । पर्यवसते तूपनयनविधौ तस्य कथाः

स्या प्रकरणाद्व्याध्ययनाङ्गत्वमपीत्येतावानाधानाद्विशेषः । नियम-  
विधित्वमप्युपनयनविधेरध्ययनाधानविधिवत्फलत एव न तु वाक्या-  
र्थतः । अध्ययनविनियुक्तब्राह्मणाद्युद्देशेन व्याधिविनियुक्तव्रीह्याद्युद्देशेन-  
वावधातादेरविधानात् । उपनयनविधिपूर्वकत्वादध्ययने ब्राह्मणादि-  
विनियोगस्य ।

यस्तु क्वचिदुपनेयस्य प्रयोजकव्यापारध्वणं तदपि न तत्परमेव ।  
अर्थप्राप्तत्वात् । पित्रादयो हि पुत्रादिसंस्काराकरणस्योपपातकत्वात्त-  
त्प्रयुक्तमर्थपरिहराय पुत्रादिसंस्कारेषु स्वत एव प्रवर्तन्ते । तद्वत्ताभे-  
ऽन्यस्य कस्यचित्प्रवर्तनं संस्कार्येण प्रवृत्तेन । तद्वितकारिणा वा स्व-  
तोऽयोग्येन केनचिदर्थप्राप्तमेव । किन्तु प्रयोज्यव्यापाररूपोपनयनपर-  
मेव याजयेदितिवत् ।

अन एव याम्यमपि—“गर्भाष्टमेऽष्टे ब्राह्मणमुपनाययेन” इत्याद्युपमे-  
यातिरिक्तस्यापि प्रवर्तकत्वस्मरणं तथैव । इदमेवाभिप्रेत्य मिताक्षरायां  
शास्त्रवल्क्यवचनगतमुपनायनपदं स्वार्थाणाम्ततया व्याख्यातं न तु  
श्लिजस्ततया । यदपि क्वचिदुपनेयेनोपनेत्रे दक्षिणादानध्वणं तदपि  
दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पनानवकाशात्तद्वान्त्यर्थं भवति आद्विभ्यो दक्षि-  
णादानवत् न तु परिक्रयवदुपनयनने कर्तृत्वनिर्वाहकं माणवकस्य ।  
तस्यैवाध्वणादित्युक्तम् । तस्मादध्यमाङ्गत्वात्संभवदपि नियोज्यत्व-  
मुपनयनेऽपि तावत्संस्कार्यस्य नास्ति । संस्कारान्तरेषु त्वसं-  
भावितमेवेति संस्कृतैश्च सर्वत्र नियोज्यः कर्तृत्वेन । सोऽपि च  
नाभ्यन्तमनधिकारो । “स्वाध्यायाग्निमुतन्यागः, अग्रयन्कुन् समाशो-  
ति मूणहत्यामृतावृत्तौ” इत्यादिषु पुत्रदुहित्रादिसंस्काराकरणे दोष-  
स्मरणत्वं ।

तेन तदङ्गनान्दीभ्रातृविधावपिः एव कर्त्ता । कर्तुंश्च प्रा-  
धान्यं वाक्यार्थं कर्मकारकादपि । शान्दिकानां प्रत्ययार्थत्वात् ।  
नैयायिकानामाक्षेप्यस्यापि विशेष्यत्वात् । मीमांसकैरपि भावनायाः

कारकाणि प्रति (१) क्रियात्वाद्विशेष्यत्वरूपे साध्यस्य च कर्मकारक-  
स्योद्देश्यत्वरूपे प्राधान्ये सत्यप्यौत्सर्गिकाख्यातोपात्तसम्बन्धसिद्धयर्थ-  
माश्रयातोक्तप्रधानव्यापारसमवायित्वेन प्राधान्यस्यावश्यवाक्यत्वात् ।  
अतश्च यथाऽवाच्योऽपि कर्तृव्यापाररूपया प्रधानभूतया भाषनयाऽ-  
व्यभिचाराद्विशेष्यरूपेण कारकान्तरव्यञ्जयतेनोपस्थापितः कर्तृव्य  
संख्यया सम्बध्यते न कारकान्तराणि तथा पित्रादिशब्दार्थप्रतिस-  
म्बन्धित्वेनापि तस्यैव सम्बन्धो युक्तो नान्दीभाट्टविधौ न तु  
संस्कार्यस्येति प्राप्ता एव पितुः पित्रादयस्तत्कर्तृके भाट्टे ।

यदा तस्यासंनिधानं तदाप्ययस्यकर्तृत्वं तदप्यसंस्कारं तन्मति-  
निधितया यः करोति सोऽपि प्रतिनिधित्वादेव तदीयेभ्य एव  
पित्रादिभ्यो ददाति । यदा पितुः स्वरूपेणैवास्त्वं तदा यः पिता-  
महन्नादादिः कमलम्बाधिकारस्तदप्यसंस्कारकर्त्ता तस्य तदङ्गभाट्टे  
पूर्वन्वायेन स्वपित्रादीनां देवतात्वप्रसक्तौ तेषां “तस्याभावे तु  
तत्कमात्” इति संस्कार्यपित्रादयस्तत्र तथा विधीयन्ते । तत्कमा-  
दिति तच्छब्देन संस्कार्यपिता परामृश्यते तस्येतियत् । संस्कार्य-  
पितृकममात्रमारभ्य तेषां पित्रादीनां दद्यादित्यर्थः । उपलक्षणं चैत-  
न्मातृमातामहगणस्यापि ।

न च “तस्याभावे तु” इत्यत्रापि स्वपितृभ्य इत्यस्यैवानुपपन्नः । तेषा-  
मित्यनेन तैराकाङ्क्षयात् तुशब्दानाञ्जस्याश्च । अपिना हि तदा

(१) अथमत्रामिसन्धिः—“सर्वाणि कारकाणि क्रियायामान्व-  
यन्ति” इति मीमांसकानां समयः । तथा च भाषनायाः क्रियात्वा-  
त्कारकाणि प्रति विशेष्यत्वरूपं प्राधान्यं कर्मकारकस्य चोद्देश्यत्वरूपं  
प्राधान्यमिति कर्तुः प्राधान्यं यद्यपि नास्ति । तथाप्यख्यातेनावाच्ये-  
ऽपि कर्त्तरि आख्यातार्थसंख्याया ययान्वयस्तथैव नाम्नीभाट्ट-  
विधावपि संस्कर्तृपदानुपस्थितोऽपि स एव कर्ता भवितुं युक्तः ।

भाष्यम् । तेषामित्यनेन च केवलाः पितरः परामृश्यन्ते न तु स्वपदार्थविशिष्टाः । तत्कमादित्येतद्विरोधात् । न च तत्कमादित्यस्य संस्कार्यपितृप्रत्यासत्तिकमादित्यर्थः । तत्पदे लक्षणपक्षेर्वैयर्थ्य-  
प्रसङ्गाच्च । अधिकारिक्रमस्य घञनान्तरैरेव सिद्ध्यन्त्यात् । किञ्च यदा सर्वोऽपि संस्कर्ता स्वपितृभ्य एव दद्यात्तदा पिता स्वपितृभ्य इत्यविशेषकमेव प्रसज्येनेति । तेन संस्कार्यपित्रादीनामपि सपिएडी-  
करणं तत्संस्कारोपस्थितौ तदङ्गत्वाद्धार्थमपकृत्य कस्यच्यं तत्संस्का-  
राधिकारिणा । अत एव—

“भ्राता वा भ्रातृपुत्रोऽपि सपिएडः शिष्य एव वा ।

सहापएडक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः” ॥

इति लघुहारीतवचनमपि मृतस्य भ्रात्राद्यस्तत्सपिएडनं कृत्वैव तत्पत्यसंस्काररूपमावश्यकमभ्युदयं कुर्यादिति ध्यायेयम् । व्या-  
ख्यातं च तथा शुभाशयादिभिः । न तु स्वापत्यसंस्कारादिक्रम-  
भ्युदयमिति । “महागुरो ग्रेनभूते वृद्धिकर्म कथं भवेत्” इत्याकाङ्क्षा-  
धामनेनापकर्षविधानात् ।

न च भ्रात्रादीनां भ्रात्रादिमहागुरुः । भवति तु स्वापत्यस्य ।  
हृष्टार्थता खैवं वचनस्य भवति । भ्रात्राद्यश्च तादृशा एव ये संनि-  
हिताधिकार्यन्तराभावात्मृतस्य सपिएडनाधिकारिणस्तदपत्यसंस्का-  
राधिकारिणश्च कन्धाप्रत्ययान् । पुत्रस्तु भ्रातृभगिनीसंस्कारं स्वापत्य-  
संस्कारं वा पित्रादीनां सपिएडं कृत्वैव कुर्यादिति घञनान्तरसिद्ध-  
मेवेत्यत्र तदग्रहणम् ।

न च “पितरौ तु मृतौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् ।

न दैवं नापि वा पित्र्यं यावत्कृणो न वत्सरः” ॥

इति देवीपुराणवचनान्मातापितृमृत्तिसंवत्सरे तदपत्या- ऽं तत्पुत्र-  
स्य वा स्वापत्यानां कथं संस्कारा भवन्तिवति वाच्यम् । अशु-  
चित्वाभिधानस्यानावश्यककर्मविषयत्वात् । अपकर्षस्य चावश्यक-

वृद्धिष्विषयत्वात् । अत एव 'आधानाद्युपसंश्रितौ' इत्युक्तम् ।  
अत एव च लघुहाराद्येव जनशेषोऽपि । 'तथैष काम्यं यत्कर्म वत्स-  
रात्प्रथमादृते' इति काम्यमनाद्यर्थकमपि 'कर्म वत्सरात्प्रथमादृते तदु-  
त्तरं सपिण्डनं कर्त्तव्यं कर्त्तुं न तु प्रथमवर्गे सपिण्डोक्तकरण-  
पक्षेण अपकर्षनिमित्तत्वं काम्यस्य नास्तीत्यर्थः । कृते त्वा-  
द्यर्थकद्वयार्थमपकर्षे पश्चान्तदपि भवन् इति शूलपाणिः ।

अन्ये तु काम्यमनाद्यर्थकं यमापि सपिण्डोक्तकरणं कर्त्तव्यं कर्त्तुं,  
प्रथमवत्सरे तु कृतेऽपि केनचित्प्रतिनिधित्वार्थं सपिण्डने न कर्त्तुं  
किन्तु तदुत्तरमेवेति व्याचक्षते । तेषामप्यभ्युदये काम्ये च आद्याङ्ग-  
काव्यरूपविशेषणद्वारा कर्त्तव्यनिमित्त एवायमपकर्षः तथा च प्रमीनधा-  
आदिदेवस्य धार्ढ्यं यथाङ्गं तादृश एवाभ्युदयः काम्यं चेति संमनमेव ।  
यस्य कस्यापि सपिण्डस्य सपिण्डनाभावे येन केनापि तत्सपिण्डेन  
तत्सम्बद्धधाङ्गकमपि स्वपुत्रात्सत्त्वादि न क्रियते तदुपस्थितौ  
स्वामधिकारिणापि तदाकृत्य क्रियत इति कर्मकांचिदाचरणं दृश्यते  
तत्र मूलं न विद्यते । अधिकारिणा तु प्रमीनदेवस्य धार्ढ्यं ता-  
वश्यकाभ्युदयोपस्थितौ तत्पूर्वादिदिनेष्ववशिष्टयोऽङ्गधाङ्गपूर्वकं स-  
पिण्डोक्तकरणमपकृत्य कर्त्तव्यमेवेति ज्येष्ठान्निधौ कनिष्ठेनापि कर्त्त-  
व्यम् । सपिण्डोक्तकरणान्तेषु हि धार्ढ्येषु कर्त्तुं ता यद्यपि ज्येष्ठस्यैव ।  
फलस्वामित्वरूपस्वधिकारः सर्वेषामेवास्ति ।

“सर्वैरनुमतिं कृत्वा ज्येष्ठेनैव तु यत्कृतम् ।

द्रव्येण चाधिभक्तेन सर्वैरेव कर्त्तं भवेत्” ॥

इति वचनात् कर्त्तृत्वांशे च गुणभूते प्रतिनिधेर्भाव्यत्वात् ।

एवं सति यद्वाचस्पत्यादिभिरुक्तम्—“ज्येष्ठेऽस्मिन्निहिते कनिष्ठेन  
स्वपुत्रादिसंस्कारोपस्थितौ पितरि मृतेऽपि पितामहाविदेधस्य  
आर्द्धं कर्त्तव्यम् ।

“ब्राह्मणादिहते ताते पतिते। सङ्गर्वाजिते ।

व्युत्क्रमाच्च मृते देयं यंभ्य एव ददात्यसौ” ॥

इत्यस्य सपिएडनोत्तरक्रियानर्हपितृपरत्वात् । “स्वपितृभ्यः पिता दद्यात्” इत्यस्यापि तद्योग्यतत्परत्वादिति ।

तद्धेतुम् । इदं च सपिएडीकरणं यदा येन केनापि निमित्तेन वत्सरान्ताद्दर्शकं क्रियते तदा सर्वाणि षोडशभ्राह्मणानि तन्मध्यगतानि स्वकाङ्क्षतावशिष्टानि वा ततः पूर्वमपकृत्य कर्त्तव्यम् । तदन्तापकयन्त्यायात् । यद्यपि च षोडशभ्राह्मणानां सपिएडीकरणस्य च नैककालत्वम् । पूर्वेषां प्रेतस्त्वनिवर्त्तकत्वात् । सपिएडनस्य च पितृत्वप्राप्त्यर्थत्वात् । तथा च देवलः—

“एकादशादिभिः धाद्वैर्मृतस्याप्यायनं भवेत् ।

सम्यक् संवत्सरे पूर्णे पितॄणां स्थानमुच्छति” ॥ इति ।

आप्यायनं तुष्टिः प्रेतस्त्वपरिहारः । संवत्सरे पूर्णे क्रियमाणेन सपिएडीकरणेनेति शेषः । यमाऽपि—

“यस्यैतानि न क्षीयन्ते प्रेतभ्राह्मणानि षोडश ।

पिशाचन्वं ध्रुवं तस्य दक्षैः भ्राह्मणतैरपि” ॥ इति ।

सपिएडीकरणानन्तरं हारीतः—

“ततः प्रभृति वै प्रेतः पितृसामान्यमाप्नुयात् ।

चिदन्ते पितृलोकं च ततः भ्राह्मं प्रवर्त्तते” ॥ इति ।

विष्णुपुराणेऽपि—“प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिएडीकरणादनु” इति ।

अनप्यत्र न प्रयोगविधिरप्येको येन क्रमः कल्प्येत, तथापि “दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्टुः सोमेन यजेत” इतिवद्वाचनिक एव षोडशानां सपिएडनस्य च क्रमः । तथा च गोमिलः—“भ्राह्मणानि षोडशादत्त्वा नैव कुर्यात्सपिएडनम्” इति । वृद्धवशिष्टोऽपि—

“भ्राह्मणानि षोडशादत्त्वा नैव कुर्यात्सपिएडनम् ।

तदानीं तु कृते प्रेतः पितृत्वं न प्रपद्यते” । इति ।

तदानीं षोडशभ्राह्मणिपरित्यज्याकृतेऽपि सपिण्डीकरणे इति शेषः ।  
शान्तातपोऽपि—“सपिण्डीकरणान्ता तु ज्ञेया भेतक्रिया बुधैः” इति ।  
एवं क्लृप्ते क्रमे तदन्तन्यायादपकर्षः ।

अस्तु तस्त्वेतानि वचनान्येषापकर्षार्थानि । औत्सर्गिकवर्षास-  
सपिण्डीकरणानुष्ठाने तस्य षोडशभ्राह्मोत्तरवर्षस्य कालक्रमादेश  
सिद्धत्वात् । तेषां ऋषकृष्यानुष्ठानं संभवे आशौचोत्तरं द्वादशास्वहस्तु ।  
आशुदाहृतविष्णुवचनात् । आशौचान्त्यदिनोत्तरदिने वा “एकाहे  
द्वादशाथवा” इति वचनात् । द्वादशानामपि मासिकार्भा ह्येकाहे-  
ऽनुष्ठानमेकादशाहकप एव तस्मिन् संभवति, उत्तरप्राथम्यैकादशे  
कृतस्वात्मन्यूनानामेवानुष्ठानं स्यात् । तदुत्तरदिने वा “मासिकानि  
स्यकीये तु दिवसे द्वादशेऽपि वा” इति वचनात् । यदा तु तदुत्तरं  
वृद्ध्याद्विषयादपकर्षप्रसक्तिस्तदा यदि मृताहो लभ्यते तदा तत्रैवाव-  
शिष्टान्यनुष्ठानव्यानि । एकस्यापि तावत्स्वकालानुग्रहलाभादितरेषामपि  
मृताहसामान्यकालत्वस्यानुग्रहात् । संभवत इति न्यायात् ।  
मृताहालाभे तु सपिण्डनदिन एव । तस्मिन्मित्रस्यापकर्षस्य तद्दिन  
एव कर्तुमुचितत्वात् । अशक्त्यादिनिमित्तसपिण्डनापकर्षार्थमप-  
हृष्टेष्वेव कृते सपिण्डीकरणे यावत्स्यपकृष्य कृतानि तानि स्वकाले  
आगते आगते पुनः कर्तव्यानि ।

“दीर्घकालापद् मत्वा पक्षहोमे हुने” इति ।

तत्रान्तराले यद्यापत्कदाचिदपगच्छति ॥

काले काले पुनर्होमान् जुहुयात्प्रागुक्तानपि”

इति वचनात्पक्षहोमादाविष । तथा चाङ्गिराः—

“यस्य संवत्सरादर्वाक् सपिण्डीकरणं कृतम् ।

मासिकं चोदकुर्म च देयं तस्यापि वत्सरम्” ॥ इति ।



अथ मासिकग्रहणमूनत्रयत्रैरक्षिकयोरुपलक्षणम् ।

“अर्वाक् संवत्सराद्यस्य सपिण्डीकरणं कृतम् ।

पोंडशानां द्विगवृत्तिं कुर्यादित्याह गौतमः” ।

इति गालवचनानात् । अथ षोडशग्रहणेऽपि प्राप्ताकालानामेव  
पुनरावृत्तिर्न स्वकालकृतानाम् ।

“अर्वाग्वाद्याद्यत्र यत्र सपिण्डीकरणं कृतम् ।

तदूर्ध्वं मासिकानां स्याद्यथाकालमनुवृत्तिः” ॥

इति कार्ष्णाजिनिवचनात् ।

यद्यपीदं वचनमङ्गीरोवचनं च केवलं सपिण्डीकरणं द्वादशाह्वादौ  
कृत्या मासिकानि स्वकाल एव कर्तव्यानि न त्वपेक्षयेत्येतदर्थक-  
तया भासते । अत्र एव लघुहारीनोऽपि—

“मेतत्संस्कारकर्माणि मेतश्चाद्यानि पोंडश ।

यथाकालं तु कार्याणि नाम्यथा मुख्येन ततः” ॥ इति ।

तथापि कालविधामसाध्यार्थैवैनस्यार्थस्य सिद्धत्वाद्दपकर्पनिरा-  
सार्थमेवेदं वचनम् । मिनाक्षराकारोऽप्यमुमेव पक्षं मुख्यं मन्यते,  
तदङ्कर्पणं तु प्राग्गचनाकमनुकल्पं न तु द्विरावृत्तिम् ।

“सपिण्डीकरणादर्वाक् कुर्वञ्छाद्यानि पोंडश ।

एकोद्दिष्टविधानेन कुर्यात्सर्वाणि तानि तु ॥

सपिण्डीकरणादूर्ध्वे यदा कुर्यात्तदा पुनः ।

प्रत्ययं यो यथा कुर्यात्तथा कुर्यात्स ठान्यपि” ॥

इति वचने यदातदाशब्दश्रवणादपि तथावगम्यते । स्वकालकरणपक्षे  
च प्रेतत्वनितुत्तिपूर्वकपितृत्वप्राप्तिः सर्वान्त एव न तु सपिण्डनानन्तर-  
मेव । शूद्रेण कृतेऽपि द्वादशाहे सपिण्डने त्रिंशत्तमदिनकर्त्तव्यदशम-  
पिण्डदामाभ्यन्तरमेव । स्पष्टमायमर्थ उक्त आग्नेयपुराणे—

“अर्धाह्निकसंवासरस्य सपिण्डीकरणं भवेत् ।

प्रेतत्वमिह तस्यपि हेयं संवासरं नृपः” । इति ।

तथापि येन संभाव्यमानेनाशक्यादिना निमित्तेन सपिण्डन-  
स्यापकर्षस्तेनैव निमित्तेन षोडशआह्निकानामप्यपकर्षस्तावन्पुनरप्य-  
प्रसक्तः । प्रसक्तेऽपि तस्मिच्छास्त्रीयकालं विना कृतस्य शास्त्रीयकर्मणः  
फलजनकत्वात्सपिण्डनस्य तु यत्किञ्चिच्छास्त्रीयकाललाभादनुष्ठानेऽपि  
तेषां कालाभावादननुष्ठाने प्राप्ते—

“आह्निकं षोडशादस्या नैव कुर्यात्सपिण्डनाम् ,

आह्निकं षोडशापश्च विदधीन सपिण्डनाम् ॥”

इति अचनेनापकर्षविधिद्वारा कालेऽपि विहिते किमिति तेषामननुष्ठा-  
नम् । एव सत्यपकर्षविधौ नान्यस्य पार्श्विकता क्रियेत यथाह-यानपकर्ष-  
विधानं स्यात् । प्रयुक्त निषेध एव तस्य । काष्ठाग्निनिधनमग्निरो-  
धनं च गालयवचनं कदाक्यतया पुनरनुष्ठानविधायकतयापपन्नं  
तद्वदेवैतस्मिन्पोद्बलकमेव । लघुहारीतघनं न्यशक्यारोपेणानाययक-  
बृद्ध्यर्थं धापकर्षो न कार्य इत्येवंपरं सङ्गमरान्तानिर्विकारं  
सपिण्डीकरणकालातामनुकुर्यात् चोक्तयति । आग्नेयवचनमग्नेय-  
विधापकर्षविधयेव । अशक्तिनिमित्तापकर्षविधयमिदं बृद्धिनिमित्ते  
त्वपकर्षेऽतन्तरमेव प्रमत्तपश्चिह्नारम्भार्थं तत्कल्यादिनि नृशृङ्गपाणिः ।  
अत एवापकर्ष कृतानां स्थकाले पुनरनुष्ठायमानानामप्यपकर्षो बृद्ध्यु-  
पस्थितौ स्मर्यते शास्त्रायनिता -

“सपिण्डीकरणादूर्ध्वात्तस्य कृतान्धवि

पुनरप्य आह्निकेन बृद्ध्युत्तरनिषेधनान् ॥” इति

निषेधश्च काष्ठाग्नयेन स्मर्यते—

• निर्वर्त्य बृद्धितत्त्वं तु मामिकानि न मन्त्रयेन

अयन्तशामं मरणं न मन्त्रपुनरस्य तु” इति ॥

वृद्धिधादोसरं यदि मासिकानि न कुर्यात्तदास्य भृतस्य मरणं पुनरयानयामं नूतनं न भवेत् । अन्यथा स्यादिति निन्दा । यदास्तदाशब्दावपि कालवचनौ न यदितर्ह्यर्थकौ । येन सपिण्डनात्पूर्वं परस्ताद्वा सकृदेवानुष्ठानद्योतकौ स्याताम् ।

यदपि "सपिण्डोक्तृणादूर्ध्वं न दद्यात्प्रतिमासिकम्" इति परमन-  
मुपन्यस्य "एकोहिष्टचिधानेन दद्यादित्याह शौनकः" इति छन्दोगप-  
रिशिष्टं तदपि पुनरनुष्ठानविधायकमेव । एकोहिष्टपदं च वार्त्तिक-  
कलक्षणार्थमिति व्याख्येयम् । परमनेनोक्तश्च पुनरनुष्ठाननिषेधो येषा-  
मधिकारिणामुत्तरक्रिया नावश्यकर्तव्यास्तद्विषयः । तस्माद्वृद्धिभि-  
धनिमित्तकं सपिण्डनापकर्षं षोडशब्राह्मणानि तदर्धमपकृत्य कृतान्यपि  
पुनः स्वस्वकाले कर्त्तव्यान्वेव । सोदकुम्भाज्ज्ञानं तु सपिण्ड-  
नोत्तरमपि स्वकाल एव कर्त्तव्यम् । अपकर्षवचनाभावात् ।

"अर्वाक् सपिण्डोक्तं यस्य संवत्सरद्वयेत् ।

तस्याप्यश्रं सोदकुम्भं दद्यात्संवत्सरं द्विजः" ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च । प्रेतशब्दस्तु न भवति तदर्थभावात् ।  
वृद्धिमित्ते तु सपिण्डनापकर्षे तदर्धमपकृत्य कृतानि स्वस्वकाले  
पुनर्न कर्त्तव्यानि । निषेधात् । यदा पितामहे प्रपितामहे चाऽकृत-  
सपिण्डीकरणे पिता श्रियते तदा तयोः सपिण्डनेन पितृभाव  
तत्पुत्रादिना संपादिते तदभावे स्वयं वा तं संपाद्य पितुः सपिण्डी-  
करणं कर्त्तव्यम् । यदि तथा क्रियमाणे वर्षान्तरपर्यन्तकालातिक्रमो  
न भवति । सभाष्यमनेऽपि कालातिक्रमेऽप्यन्तपितृभावस्य पिता  
महादेः पार्चणदेवतारवायोग्यत्वेन प्रश्नानस्यैव कर्त्तुमशक्त्वान् ।  
अतिकांतेऽपि काले "प्रोपितानसिते पुत्रः कालादपि चिरादपि"  
इतिवत्तथैव कर्त्तव्यमिति यद्यपि न्यायेन प्राप्नोति तथापि वचनादकृत-  
सपिण्डनाभ्यामपि ताभ्यां पितुः सपिण्डनमन्तिमकाले कार्यम् ।  
तथा च कात्यायनः—

“असंस्कार्यो न संस्कार्यो पूर्वो पौत्रप्रपौत्रकैः ।

पितरं तत्र संस्क्रुर्यादिति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥

पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृतापि वा ।

पितामहेन पितरं संस्क्रुर्यादिति विश्वयः ॥” इति ॥

असंस्कृताचकृतसपिण्डनौ : पूर्वो पितामहप्रपितामहौ ।  
पापिष्ठमकृतसपिण्डीकरणं पितरं शुद्धेन कृतसपिण्डीकरणेन पापकृता  
अकृतसपिण्डनेन वा पितामहेन सह शुद्धं सम्यक् कुर्यादिति  
शास्त्रीयो निश्चय इत्यर्थः ।

एवंकृते दर्शश्चाहमपि तादृशाभ्यामपि ताभ्या सह कर्त्तव्यं न तु  
तदर्थमपि नयो सपिण्डनं प्रतीक्षणीयमित्यपि तेनैवोक्तम् “—पितुः  
सपिण्डतां कृत्वा कुर्यान्भासानुमासिकम्” इति । एवं च सपिण्डी-  
कृताभ्यां पितामहप्रपितामहाभ्यां पितुः सपिण्डने सुतरां तदुत्तरं  
पार्श्वकसंख्यता सिद्धा निरग्निकस्यापि । साग्निकस्य तु सपिण्डी-  
करणमपि तदर्थं दर्शादर्शाभाववतीत्युक्तम् । तत्सङ्गावे चान्यान्यप्या-  
परपश्चिकादीनि भवन्त्येव । धातुकाभावात् ।

“दर्शश्चाहं गयाश्चाहं श्राद्धं आप्नपश्चिकम्

प्रथमेऽव्दे न कुर्वीत कृतेऽपि न सपिण्डने” ॥

“दर्शश्चाहं गयाश्चाहं श्राद्धं आप्नपश्चिकम् ,

प्रथमेऽव्देऽपि कुर्वीत यदि स्थाज्जन्तिमान् सुतः” ॥

इति वचनद्वयं च केचित्पठन्ति । यत्र सहस्रमनेनाप्यथा वा  
स्त्रियाः पत्या सह सपिण्डीकरणं तत्र भर्त्तयंकृतसपिण्डनेऽपि प्रेती-  
भूतेनैव तेन सह तस्याः सपिण्डनं “पापिष्ठमपि शुद्धेन” इत्यनेन  
तुल्यन्यायत्वात्सिद्धमिति श्रुतपाणिः ।

अत एव केचिद्दाक्षिणात्यशिष्टाः सहस्रमने पत्युः सपिण्डनदिने  
तेन सहैकप्रयोगं तत्पत्या अपि सपिण्डीकरणम्वगृहं पत्नीपिण्ड

प्रेतीभूतस्यैव भर्तुः पिएडे संयोज्य तादृशं भर्तृपिएडं श्रेया कृत्वा  
तत्पित्रादिपिएडप्रये तस्य संयोजनमिति प्रकारेण कुर्वन्ति, एकोहिष्ट  
इयवैश्वदेवपार्वणार्थपात्रग्राह्योपादानेन ।

परमार्थनस्तु पत्युः सपिएडनं तावन्मात्रोपयोगिपात्रोपादानेन  
कृत्वा तद्दिन एव कालान्तरे वा भिक्षप्रयोगं श्रियाः सपिएडनं कर्त्तव्य-  
मित्युचितम् । आहत्यैकप्रयोगत्वस्य प्रेतीभूतभर्तृपिएडसंयोजनस्य च  
विध्यदर्शनात् । तत्रापि पत्नीपिएडसंयोजनं परमेकैर्नैव भर्तृपिएडेन  
भवतु “पत्या चैकेन कर्त्तव्यं सपिएडीकरणं स्त्रियाः” इति वचनात् ।  
सर्वत्र च पिएडसंयोजनं पिएडदानप्रयोगं पिएडोत्थापनपर्यन्तं कृत्वा  
कर्त्तव्यम् । “निरूप्य चतुरः पिएडान्, इत्था पिएडान्” इति पिएड-  
दानमाद्यनोत्तरत्वेन विधानात् ।

विष्णुना तु विसर्जनोत्तरमुक्तम्—“उत्तिष्ठष्टसंनिधौ पिण्ड-  
त्रयं कुर्यात् । देवपूर्वान् ब्राह्मणानाचान्तान् दक्षदक्षिणांश्चानुमज्ज्य  
विसर्जयेत् । ततः प्रेनपिएडमर्घपात्रोदकवन्पिएडप्रये, निदुध्यात्”  
इति ।

इत्याद्यस्तु प्रासङ्गिकम् ।

### अथ प्रेतक्रियानिषिद्धकालाः ।

अथ त्रिपक्षादिक्रियमाससपिएडनोपयोगित्वात्प्रेतक्रियासु निषि-  
द्धकाला उच्यन्ते । तत्र गार्ग्यः—

“प्रत्यक्षशवसंस्कारे दिनं नैव विशोधयेत् ।

आशौचमध्ये क्रियते पुनः संस्कारकर्म चेत् ।

शोधनीयं वितं तत्र अयासंभवमेव तु ।

आशौचविनिवृत्तौ च पुनः संस्क्रियते भूतः ॥

संशोष्यैव दिने प्रभातमूर्ध्वं संवत्सराद्यदि ।

मेतकार्थाणि कुर्वीत भ्रेष्ठं तत्रोत्तरायणम् ॥

कृष्णपक्षश्च तथापि वर्जयेच्च दिनक्षयम्" इति ।

मेतथाहं प्रकृत्य गानि' --

'तन्द्रायां भार्गवदिने चतुर्दश्यां त्रिपुङ्करे ,

तत्र धाजं न कुर्वीत शुद्धौ पुनश्चनक्षयान् ॥' इति

त्रिपुङ्कजयोगो रत्नशालाशाम्--

'विषमचरणं विचार्य भद्रानिधिर्यदि जायते

सुखमुत्पन्नमिह प्रापुत्राणां कथंचन घाम्ने ।

मुनिभिरुदितं स्यादर्थं योगमिदमुत्करसंज्ञितं --

त्रिगुणफलदां वृद्धौ नष्टे हने च मृतेऽपि वा" ॥ इति ।

मेतद्विषयमेव प्रकृत्य भास्मिन्ऽपि -

'तत्रोत्तरायणे न कुर्वीत यस्मिन् जातो भवेन्नरः ।

न प्रीष्टपदयोः कार्येति धाम्नेये च भास्म ॥

दाकणेव च सर्वेषु प्रत्यरी च विवर्जयेत् ।

उद्योतिरे वाति खोकानि तानि यस्मेन वर्जयेत् ॥" इति ।

उक्तानि वक्ष्यन्तेति शेषः । प्रीष्टपदे पूर्वाभाद्रपदांस्तराभाद्रपदे ।  
आमेर्यं कृत्तिका । दाकणानि 'दाकणं खीर्णं रौद्रमेष्टं नैष्कृतमेव च'  
इत्युक्तान्याश्लेषाद्राज्येष्टासुलानि । प्रत्यरिर्जमानगञ्जमतारा ।  
ज्योतिः पराशरः --

'आधारणे ध्रुवाग्रं मैत्रं नो गम्यते मनुष्याणाम् ।

प्रनक्ति यः कर्थाञ्च त्रिपुङ्करं यमलधिधायै च" इति ।

आधारणे कृत्तिकाविशाखे । ध्रुवाणि उत्तराग्रयं रोहिणी च ।  
उग्रानि पूर्वार्जयं भरणी मघा च । मैत्राणि मृगशिरानुशाधारेण्यः ।  
यमलधिधायं धनिष्ठा

कश्यपः—

“भरण्यार्द्रा तथाश्नेषा मूलं त्रिचरणानि च ।

प्रेतकृत्येतिदुष्टानि धनिष्ठायां च पञ्चकम्” इति ।

बराहपुराणे—

“चतुर्थाष्टमगे चन्द्रे द्वादशे च विवर्जयेत् ।

प्रेतकृत्यं व्यतीपाते वैधृतौ परिधे तथा ।

करणे विष्टिसंज्ञे च शनैश्चरदिनेऽपि च ।

त्रयोदश्यां विशेषेण जन्मतारात्रये तथा” ॥ इति ।

जन्मताराप्रथमायां दशममेकोनविंशं च । तथा—

“मन्दायां मार्गश्रदिने त्रयोदश्यां त्रिजन्मनि ।

अत्र भूदं न कुर्वीत पुत्रदारधनक्षयात्”

इत्याद्यथ सावकाशश्राद्धमाश्रयिष्या निषेधाः प्रेतश्राद्धेष्वपि  
तादृशेषु प्रवर्तन्ते । त्रिजन्मनीति जन्मनिश्चिनक्षत्रनारासु ।

“त्रयोदशीं जन्मदिनं च मन्दां जन्मर्क्षतारां क्लृप्तवासरां च ।

स्थक्त्वा हरिज्येन्दुकुरात्म्यमैश्वर्येषु च श्राद्धविधानमिष्टम्” ॥

इति दीपिकावचनैकवाक्यम्यात् । स्वकालेऽनुष्ठेयमानेषु निरवका-  
शेषु तु निषेधानामप्रवृत्तिर्गोभिलेन स्पष्टीकृता ।

“नन्दायां शुक्लवारे च चतुर्दश्यां त्रिजन्मसु ।

एकादशाहप्रभृतिर्नैकोद्दिष्टं निषिध्यते” इति ॥

युगाद्यादिषु प्रेतकर्मणि सर्वनिषेधापवादः स्मृत्यन्तरे—

“युगमन्वादिस्फांसिदशैः प्रेतक्रिया यत् ।

देवाद्यापमिता नत्र न नक्षत्रादिसांभ्रतम्” ॥ इति ।

इति प्रदर्शिताः श्राद्धकालाः ।

अथ श्राद्धवेलाविर्णयः ।

एवं प्रदर्शितेषु श्राद्धकालेषु तिथिप्रयुक्तश्राद्धेषु अपवादास्तत्तिथिनिर्णयै-

तव्या । तन्निर्णयश्च वेलापरपर्यायापराह्णद्युहर्भागव्याप्त्यादिभिः कर्तव्यः । तदर्थं विधिनिषेधमुखेन श्राद्धवेला निरूप्यते । तत्र निषेधमुखेन तावन्मनुः—

“रात्री श्राद्धं न कुर्यात् राक्षसी कीर्त्तिता हि सा ।  
सन्ध्यथोरुभयोश्चैव सूर्ये चैवाचिरोदिते” ॥ इति,

“ नातिस्नानास्मीपत ” इति च , अत्र सन्ध्याशब्देन—

“ उद्यात् प्राक्तनी सन्ध्या घटिकात्रयमिष्यते ।  
सायंसन्ध्या त्रिघटिका हस्तादुपरि भास्यतेः” ॥

इति परिभाषिता सन्ध्या न गृह्यते । किन्तु मुख्येव गण्डरवि-  
मण्डलोपलम्भयोग्यकालरूपा । परिभाषिताया रात्र्यतर्गन्ततया तन्नि-  
षेधर्तव्य निषेधमिदं । स्कन्दपुराणे—

“उपसन्ध्यं न कुर्यात् पितृपूजां कथञ्चन ।

स काल आसुरः प्राक्तः श्राद्धं तत्र विघर्जयेत् ॥” इति ।

मत्स्यपुराणे—

“ न्यायाह्निमुत्सृज्यः स्य श्राद्धं न च न कारयेत् ।

राक्षसी नाम सा वेला राक्षिना सर्वकर्मसु ॥” इति ।

बोधायनः—

“चतुर्थे प्रहरे प्राप्ते श्राद्धं न कुर्यात् नरः ।

आसुरं तद्वेच्छ्वाङ्गं दाना च नरकं व्रजेत् ॥” इति ।

हारीतः—

“ दिवस्सन्ध्याष्टमे भागे मन्दोद्भूते विवाक्रे ।

आसुरं तद्वेच्छ्वाङ्गं पितृणां मोषतिष्ठते ” इति ।

एते च न निषेधाः । तथात्वे शास्त्रीयप्राज्यपेक्षात्वेन तस्याश्चा-  
त्यन्तवाधासम्भवेन विकल्पापत्तेः । तदर्थं धृति, मानुषाजेषु  
इत्यादीनामिव ।



न च यथा 'दीक्षितो न दद्याति न ब्रूहोति न पचति' इति-  
निषेधोऽग्निहोत्रहोमादिशास्त्रीयपदार्थगोचरोऽपि न तद्विधिभिर्धि-  
कल्पते किन्तु विशेषविषयत्वेन बलवत्त्वात्सात्मान्यविषयास्तान्  
दीक्षितातिरिक्तपरान् करोति तथैतेऽपि निषेधा एव सन्तः "अमावा-  
स्यायां श्राद्धं कुर्वीत" इत्यादिविधीन् राज्याद्यतिरिक्तपरान् कुर्व-  
न्ति वाच्यम् ।

वैषम्यात् । दानहोमादिनिषेधा हि पुरुषार्थतद्गोचरत्वात्कर्त्रधिक-  
रणेन्यायेन पुरुषार्थतया प्राप्तोऽपि प्रकरणात् कत्वव्यभिचारिदीक्षितस-  
म्बन्धाच्च स्त्र्युपायमांसमश्नादिपुरुषार्थमपि श्रिनः । "प्रतिषेधः  
कतोरङ्गमिष्टः प्रकरणाश्रयात्" इति न्यायेन क्रत्वर्थः । पुरुषार्थ-  
दानादिविधिभिर्भिन्नविषयत्वाद्विकल्पानर्हस्तत्प्रसक्त्यभावात्तद्विध्यसं-  
निधानाच्च तच्छेषपर्युदासत्वानर्हो युक्तं यन्निषेध एव सन्  
सामान्यविषयान्विधीन्वाधिवान्यविषयान् करोति ।

इह तु वाक्यान्प्रकरणाच्च द्वयेऽपि श्राद्धार्था विकल्पार्हा एवेति ।  
"रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत" इत्यादीनां निषेधत्वे सामान्यविषयैरपि  
निषेधविध्यात्मलाभार्थमवश्यंभावितद्विषयत्वैर्विधभिः समं प्रसज्यत  
एव विकल्पः । अन्यन्तवाधे हि तेषां परमार्थतां निषेधविषयभिन्न-  
विषया एव नेऽस्त्युपगमन्या । तथा च प्राप्त्यभावात्प्रतिषेधानां विधित्वं  
न स्यात्तच्चान्यशेषभूतानां संभवद्विधित्वानां "च नान्तरिक्षे न दिवि"  
इतिरदनुष्ठादनं युक्तमिति पर्युदासा एते "नानुयाजेषु" इत्यादिवत् ।

यत्तु पर्युदासविचारावसरे, "नानुयाजेषु" इत्यत्र सामान्य-  
विध्यैकवाक्यत्वार्थं पर्युदासलक्षणा न विकल्पमियेति सामान्यविशे-  
षशास्त्रयोर्विकल्पो न दृश्यत इत्यतिशेः पर्युदासासंभव इति च शूल-  
पाण्यादिभिरुच्यते ।

तत्सर्वमाकराद्यप्रयुक्तम् । विकल्पभयादेव हि "नानुयाजेषु"  
इत्यत्र, अतिदिष्टविषयं च 'नार्पेयं वृणीते' इत्यादौ पर्युदासलक्षणा

व्युत्पादिता तन्त्रे सामान्यविषयेण च पशुचोदकेनाज्यभागप्रापकेण  
“न नो पशो करोति” इत्यस्य पर्युदास्यासंभवादावश्रकनिषेचत्वस्य  
यिकत्वेऽगत्याङ्गीकृतः । “दीक्षितो न ददाति” इत्यादेश ज्योतिष्टोम-  
प्रकरणान्त्रीयस्य प्रेशान्तरपठितैर्दानादिविधिमिरनेकवाक्यभूतस्यापि  
गुणत्रिविधशतदुस्कारिणः पर्युदासत्वं भाष्यकरेण, “उपात्र  
चपन्ति” इत्यनेन च वरुणप्रश्नासावान्तरप्रकरणपठितेनानेकवाक्यभू-  
तस्य “न वैश्वदेव उत्तरंदिमुपकिरन्ति न शुनासीरीये” इत्यस्य  
सर्वस्त्वैरपि चाभ्युपगमम् ।

यत्तेषां च पर्युदासत्वं षष्ठिनञ्जयच्छिन्नमावास्यादिविधि-  
शेषतया राश्यादीतरामावास्यायामितीति श्रुतपाणिप्रभृतयः ।

तदयुक्तम् । पर्युदासो हि नञ्पदवद्भूतदिनरसमस्तसमुदायिघटि-  
तसमुदायविषयस्य सामान्यविषेस्तद्विनरसमुदायिभाष्यसंकोचनेन  
शेषो भवति । न च रात्रिसन्ध्यादयस्तिथिरूपसमुद यद्युक्ताः । (१)  
क्षणानामेवैकचन्द्रकलाप्रवेशनिर्गमरूपैकफलोपाध्यक्षच्छिन्नानामन्त-  
कृतावान्तरसमुदायभावानां तद्वदुक्त्वात् । भवन्ति तु तेऽहोरात्र-  
रूपसाधनद्विसात्मकसमुदायघटकाः । तथैव व्यवहारात् । यथा हि  
यावता क्षणसमुदयेन रवेरेकमुद्याचलमारभ्यापरोद्याचलसंयोगो  
भवति तावान् समुदायः सन्धनद्विसन्धेन व्यवहियते, तथैव रवेरुद-  
याचलसंयोगमारभ्यास्तावलसंयोगो यावता क्षणसमुदायेन भवति  
स समुदायः समुदायभूतहस्त्वेन, अस्ताचलसंयोमारभ्योदयाचल-  
संयोगो यावता समुदायेन एतदवान्तरसमुदायस्तादृशरात्रित्वेन  
व्यवहियते । एवं सन्ध्याप्रातःसङ्गवाद्याऽप्यहोरात्रसमुदायित्वेनैव  
व्यवहियन्ते । न तु तिथिसमुदायित्वेन । मध्याह्नापराह्णादिशब्दानां

(१) क्षणानामिति पदमादाय घटका इति पदं यावत्पाठो  
द्वि०पु० नास्ति ।

तु योगवशात्सप्तमेव सावनदिनभागवच्चनत्वम् । अत्रत्याहःशब्दस्य तद्वचनत्वाम्मुहूर्तघटितत्वाच्च । मुहूर्ता हि सावनदिनस्यैव भागाः । “अहो मुहूर्ता विहवाता दश पञ्च च सर्वदा” इत्यादिनिग्रमभ्यान्य-  
 श्रानुपपत्तेः । तेन रात्रिसंध्यादिभिन्नेऽमावास्यादिभाग इतिपर्युदासा-  
 संभवाद्वाप्रिसंध्यादिभिन्ने दिनभाग इति सावनदिनसंकोचेन तैर्वा  
 पर्युदासत्वम् ।

ननु सावनदिनस्य विधरेदर्शनात्तत्संकोचने कस्य विधेः शेषा  
 एते पर्युदासाः । अमावास्यादिकालविधय एव तद्विधय इत्यदोषः ।  
 यथा हि केवलस्यापि वसन्तादेर्निमित्तत्वध्वषणमजीवतोऽनुष्ठाना-  
 संभवाद्वासन्ताद्यवच्छिन्नजीवनपरं भवति तथा केवलस्यामावास्यादे-  
 रङ्गत्वध्वषणमप्यहोरात्रं विहाय कर्मकरणाशक्तेस्तद्वदहोरात्रपणमेव  
 भवति । “अमावास्यावत्यहोरात्रे भाजं कुर्यात्” इत्यादि । अत एव  
 सर्वकर्मसु अद्योम्येवं सावनदिनस्याधिकरणत्वेन संकल्पवाक्ये  
 उल्लेखः शिष्टानाम् । अद्यसोमार्कप्रहणसंक्राम्यादौ सुनीर्थक इति  
 दानसंकल्पवाक्यम् । अद्य कृष्णाष्टमीं प्राप्येति च जम्माष्टमीवत्-  
 संकल्पवाक्यं पुरालेख्यपि । स्पष्टञ्च

“विधिज्ञः अद्यगोपेतः सम्यक्प्रात्रनियोजकः ।

राशेरन्यत्र कुर्वाणः श्रेयः प्राप्नोत्यनुत्तमम्” ॥

इति ध्याद्यपादवचने तिथिविशेषानुपादानात्सावनदिनशेषतयैव  
 रात्रिपर्युदासः । इत्ं च पर्युदासत्वमभ्युपगम्योक्तम् । अस्तुतस्तु  
 “रात्रौ भाजं न कुर्यात्” इत्यादयो निषेधा एव मुख्यवृत्त्या न तु  
 कृशण्या पर्युदासाः । निषेधत्वेऽपि विकल्पप्रसक्त्यभावात् ।  
 धार्तिककृष्णमते “दीक्षितो न दक्षति,, इत्यादिवद् ।

ननु कं भिन्नविधयत्वात्तत्र न प्रसज्यत विकल्पः, इह तु समान-  
 विधयत्वात्प्रसज्येतैवेति । अत्र वदामि । तत्रापि विकल्पाप्रसक्ता-  
 विद्मेव बीजं यद्यावज्जीवोपवद्दानादिविधिप्रयुक्तामेव दीक्षिताव-

स्थापामपि दानादिप्रसक्तिमपेक्ष्य संभवदानमलाम्भो निषेधो न तद्वस्थायां विशेषतस्तत्प्राप्तिमपेक्षते येन तदर्थे तत्रापि सामान्यविधेः प्रवृत्तिमनुमान्यमानस्नदितरावस्थाविषयत्वकरणलक्षणबाधसंभवात्तेन सह विकल्पतेत दातृदिकं पुरुषार्थं निषेधश्च कत्वर्थ इति निषेध्यनिषेधभिन्नविषयबोक्तिश्चेतव्यमेव ।

यदि हि दानादयोऽपि कत्वर्थ एव निषेध्याः स्युः "नानुयाजेषु नार्येयं कृणीते" इत्यादिनामिवानुयाजोदयः । ततस्तेषां तत्कत्वर्थता परमार्थतस्तद्विषयविधि विना न संभवतीति तद्विशो विधिस्तादृशस्य निषेधस्थापेक्षित एवेति । उत्सर्गश्चायं यत् कत्वर्थो निषेधः कत्वव्यभिचारिणं संभवत्कत्वपयोगं वा पदार्थमवलम्बत इति । विकल्पप्रसङ्गादेवासंभवत्कत्वर्थदानादिविषयत्वस्य तु दानाविनिषेधस्य स्युपगमनमांसभक्ष्यादिनिषेधेबाधिरुद्धं कत्वर्थम् एव च सति यथावज्जीवं दानहोमादीनि कुर्यात्तदुदाक्षितो नेतिवद्वयदमाधास्यादिनरयहोरात्रे भ्राजं कुर्यात्तद्वाऽवाक्षी नेत्यभावाद्यादिब्रह्महोरात्रगोचरसामान्यविधिनेष्टापपन्तो राऽद्यादिनिषेधो न विशेषतस्तत्र तत्प्राप्तिकर्तृविधिमपेक्षत इति निषेधत्वेऽपि नात्र विकल्पप्रसङ्गः । एतेन

"राशौ स्नानं न कुर्वीत तथा दानं च रात्रिषु ।

पञ्चयज्ञविधानं तु न कुर्यान्मृत्युजन्मनोः" ॥

इत्यादयोऽपि निषेधा व्याख्याताः । ननु भवन्त्येने पर्युदासा निषेधा बोधव्यापि प्रात्यपेक्षाः । प्राप्तिश्च सत्यपि सामान्यविधौ श्राद्धे रात्र्यादिवेलायां नास्ति ।

"पूर्वाह्ने दैधिकं श्राद्धमपराह्णे तु पार्श्वणम् ।

एकोद्दिष्टं तु मध्याह्ने प्रातर्बुद्धिनिमित्तम् ॥

आमयाजं तु पूर्वाह्ने एकाद्दिष्टं तु मध्यतः ।

पार्श्वणं अपराह्णे तु प्रातर्बुद्धिनिमित्तकम् ॥

शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्ने आह्नं कुर्याद्विचक्षणः ।  
 कृष्णपक्षापराह्णे तु रौहिणं तु न लङ्घयेत् ॥  
 ऊर्ध्वे मुहूर्त्तात्कुतपायमुहूर्त्तचतुष्टयम् ।  
 मुहूर्त्तपक्षकं ह्येतत्स्वधाभवनमिष्यते ॥

अपराह्णः पितृणां तु” इत्यादिग्रहपुराणशातातपमार्कण्डेयमन्त्रहारी-  
 तादिष्वचनैस्तत्तच्छ्राद्धभेदेषु तत्तद्देशायाः नियमितत्वात् ।

अत्रोच्यते । प्रातःसन्ध्यातत्समीपनिषेधस्तावत् “प्रातर्बृद्धि-  
 निमित्तकम्” इत्येतद्वचनप्राप्तपुत्रजन्मातिरिक्तविवाहादिनिमित्तकवृद्धि-  
 आह्नविषयः प्रातःसन्ध्यासमीपे च प्रथमो मुहूर्तः । आचरोदितपदे-  
 नापि स उच्यते । “सूर्योदयमुहूर्तं च” इति शास्त्राक्षपवचनात् ।  
 सार्यसन्ध्यातत्समीपसायाह्नादिनिषेधश्च पार्वणविषयः । तस्यापरा-  
 ह्णकालत्वात् । अयसहस्य च द्वेधाविभागे अर्घ्याविभागे च रात्रि-  
 पर्यन्तम्यत् ।

“यथा चैकापरः पक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते ।

तथा आह्नस्य पूर्वाह्नादपराह्णो विशिष्यते” ॥

“वासरस्य तृतीयेशे” इति अनुवचनाभ्यामपराह्णविशेषाच्च  
 तादृशस्यापि तस्य पार्वण्यङ्गत्वप्रतीतेः । चतुर्थग्रहरसायः षड्विंशत्य-  
 मभागान्धमुहूर्त्तानां च तारतम्येन वर्त्यत्वं द्रष्टव्यम् । यद्वा चतुर्थ-  
 ग्रहरनिषेधोऽन्यानतरत्रात्सायाह्नविषयः एव । रात्रिनिषेधस्य तु ग्रहण-  
 पुत्रजन्मादिनिमित्तआह्नविषयत्वम् । तथा च तस्य पक्षेऽननुष्ठान-  
 मपीति केचित् । तस्यैव—

“राहुदर्शनसंक्रान्तिविवाहात्ययवृद्धिषु ।

अनदानादिकं कुर्यान्निशिकाम्यव्रतं शुचि” ॥

इत्यादिदेवतादिवचनैः राज्ञी प्राप्तत्वात्प्राप्तिसापेक्षस्य निषेध-  
 स्यापि परिशेषात्तद्विषयत्वेन समानाधिपयत्वात् । विवाहे च दान-

स्यैवावधो न त्वादिवदोपलक्ष्य भाद्रकस्य । नमिमित्तस्य भाद्रकस्य  
प्रातर्बुद्धिनिमित्तकमिति प्रातः करणासत्र रात्रिनिधानानुपपत्तेः । रात्रौ  
विवाहे यदा प्रातर्बुद्धिभाद्रं न कृतं तदा रात्रावपि कार्यमिति तु  
शङ्कापाणिः ।

दर्शभाद्रप्रकरणगतस्य मानवनिषेधस्यापरपक्षभाद्रप्रकरणगतस्य  
च न च नक्तं भाद्रं कुर्वीत" इत्याहस्तम्बोक्तस्य तदेकवचनया-  
नारम्भाधीतन्यायेन च तद्विषयाणामेवाव्येयमपि ग्रहणादिनिमित्त-  
भाद्रविषयत्वासम्बात् । इदं केवादिबन्धनमयुक्तम् । प्रकरणाभावेऽपि  
स्वारसिकसमातत्रियत्वाभावाद्भिन्नरूपस्यान्याथत्वाच्च । तीर्थभाद्र-  
विषयोऽयं रात्रिनिषेध इत्यपरे ।

ननु तथापि प्रकरणबाधग्रस्तमुच्यते । न । लिङ्गेनैव प्रकरणबाधान् ।  
तथा हि यद्ययं निषेधः प्रकरणान्पूर्वगुमात्रविषयस्तदा ग्रहणादिभाद्र-  
प्रतिदेशास्तस्य प्राप्तिर्वक्तव्या । सा ज्योतिषिकनिमित्तस्वभाववगत-  
निमित्तानन्तर्यविरोधाज्ज्ञानेष्टाधिव कालशौच्यार्तं संभवति । न च  
यथा तत्र क्षैतिविरोधेनानन्तर्यं बाधितं तदुपसग्रस्तथात्र किञ्चि-  
त्तस्य बाधकमात्रेण येनातिदेशिकस्यापि निषेधस्यापसंग्रहः स्यात् ।  
तत्र रात्रिप्रतिप्रसवविधिस्तेष्वनर्थकः स्यात् । तेन यथा "न  
वैश्वदेवा उत्तरवेदिमुपकिरन्ति न शुनासीद्रीये" इति निषेधे  
द्वयोरेव चार्चणयोस्तुतीर्तनसामर्थ्यात् "उपात्र वपन्ति" इत्यत्र  
षण्णुप्रप्रासवान्तरप्रकरणबाधस्तथापि । काचित्कतिप्रसवस्त-  
मर्थ्यात्, नियतापराङ्मूलायां प्रकृतौ रात्रेस्तमाप्तेष्व । तेन दर्श-  
प्रकरणशुक्लपृष्ठस्य रात्रिनिषेधस्य निमित्तस्वरसावगतिनिमित्तानन्त-  
र्यवशादनियतकालानि नैमित्तिकभाद्रान्यत्र विषयः । तथापि ग्रहणा-  
दिषु प्रतिप्रसवेनापादितस्य तीर्थभाद्रमेव स्थितं विषयः ।

ननु तथापि प्रतिप्रसववाक्यानि पितृव्यैर्लिखितानि । महाभारते-

“भुक्तो वाप्यथवाऽभुक्तो वात्रावर्तते खेचर ।

न कालानयमो ह्यस्ति नङ्गां प्राप्य सर्वद्वारम्” ॥ इति ॥

देवोपुराणे—

“काले वाप्यथवाऽकाले तीर्थे श्राद्धं सदा नरैः ।

प्रादौरेव च कर्त्तव्यं पितॄणां चैव नर्पणम् ॥

पिएड्डर्न च तच्छ्रुत्वा पितॄणां श्रातवत्त्वम् ।

विलम्बो नः च कर्त्तव्यं न च विघ्नं समचरेत्” ॥ इति ॥

काशीखण्डे—

“अकालेऽप्यथवाऽकाले तीर्थे श्राद्धं चातर्पणम् ।

अविलम्बेन कर्त्तव्यं नैव विघ्नं समाचरेत्” ॥ इति ॥

सर्वेषामेतेषां वाशब्दपिशब्दप्रयोगात् ‘गुरु’ वा बालवृद्धौ वा” इत्यदिष्वन्वयार्थान्तरपर्यवहितानां वचनान्तरनिषिद्धरात्रेरन्यत्रेति वाक्य-  
प्राप्तप्रातः स्नानाद्वादिगौशकालप्रतिप्रसवार्थत्वाददायः । तेन प्रतःकाले  
तीर्थे प्रातैर्न कुतपापराद्धरूपप्रारम्भप्रधानकालप्रतीक्षा कर्त्तव्या । अवि-  
लम्बेनैव श्राद्धं कर्त्तव्यम् । स्नानाद्वाप्रादौश्च न मुख्यकालोपगत इति  
तीर्थश्राद्धं न कर्त्तव्यं किन्तु येन केनापि प्रकारेण रात्रेः प्राक् कार्यमेव ।  
अत एव केदापि शिष्टा रात्रिमोजमोत्तरकालादौ तीर्थं प्राप्ता अपि  
तच्छ्राद्धं न कुर्वन्ति । एवं मुख्यकालं यावदस्थायिद्वयपात्रसंपत्तावपि  
द्रष्टव्यम् । तथापि “तीर्थद्रव्योपपत्तौ च न कालमवधारयेत्” इति मुख्य—  
कालप्रतीक्षानिषेधमुत्तेजःप्रातःकालसायाह्नादेरेव प्रतिप्रसवात् । इदमपि  
प्रकृतिप्रकरणपठितस्य प्रकृतावेव कथंचित्कार्यसम्भवेऽशुक्तमेव । तेन  
प्रारब्धे श्राद्धे दैवमानुषप्रतिबन्धदसमाप्ते यद्विः रश्मिरस्तमयात्तदा  
प्रारब्धत्वाद्वात्रावपि तत्समाप्ते प्रसक्ते न च “नक्तं श्राद्धं न कुर्वीते”  
इति निषेधः । तथा च सामिकृतमेव स्थापयित्वा परेषु कृतान्ता-  
व्यवसायप्रतीक्षम् । यजमानेनार्पितं तद्वस्त्रमेव भोक्तव्यं न तु पूर्वदिन-

इत्युत्तरसूत्रं “आरुधे चाभोजनमापरिसमापनमिति” इति हरदत्तः ।  
‘आरम्भश्च पूर्वेष्वभोजनम् ।

यत्तु माधवेन ‘आरुधे च भोजनसमापनम्.. इत्यध्वेतुभाष्याननुगतमापस्तम्बीयपाठं लिखित्वा भोजनग्रहणस्य पिरुद्धदानोपलक्षणत्वं समापनग्रहणस्य चारम्भापलक्षणत्वमङ्गीकृत्य शान्नावप्यारम्भसमाप्ति-  
सांवात्सरिकस्याभ्यनुष्ठाने । तदाह्निकाकरणप्रत्यक्षस्य आह्निक-  
समृतकालेष्वनुष्ठानेन परिहारसंभवाच्चिरपत्तिकं स्वच्छन्दमात्रम् ।

अत्र पारमार्थिकः परिहारोऽभिधीयते । अपराह्नविधिर्न  
तन्मयमार्थं एकमकादिषु मध्याह्नादिविधिष्व किन्तु फलान्तिशय-  
हेतुत्वलक्षणप्राशस्त्यार्थः । तथा च मनु “ यथा चैव ” इत्यादि ।  
शतातपः—

“दर्शश्चाह्नं तु यः प्रोक्तं पार्वणं तत्प्रकीर्तितम् ।

अपराह्णे पितृणां तु तत्र दानं प्रशस्यते , इति ॥

आपस्तम्बाऽपि— “मासि मास्यपरपक्षस्यापराह्णः श्रेयान्” इति ।

आपाद्यश्चाह्नविषयदृष्टान्तप्रसिद्धयर्थः पूर्ववाद्वा प्राशस्त्यार्थ एव  
“ श्रेष्ठं तत्रोत्तरायणम्, कृष्णपक्षश्च तत्रारि ” इति । एवं सति-  
“अपराह्णः पितृणाम्, अपराह्णे तु पितृकर्म, अपराह्णे पितृक्रिया” इत्यादि-  
भुतिस्मृतिषु यदपराह्नस्य प्राशस्त्यानालिङ्गितं भवणं नियमार्थमिव  
प्रतिभाति तदपि पूर्ववचनैकवाक्यतया प्राशस्त्यपरमेव ।

ननु—

“उदिते दैवतं मानौ पित्र्यं चास्तमिते रघौ ।

प्रिसुहृते प्रिरहश्च ” इति ।

“ दिवान्ते पञ्चताड्यस्तु पुण्याः प्रोक्ता मनीषिभिः ।

उदये च तथा पित्र्ये दैवे चैव च कर्मणि ” ।

इति च सायाह्नस्यापि पित्र्यकालत्वोक्तिस्तथा सति किमनर्था ।

न च प्रतिपिद्धस्य प्रतिप्रसवार्था प्रा निषेधो ह्यस्य तदा न



स्वरूपविषयः, किन्तु द्वेधाशेषाविभागपक्षयोत्पराङ्मान्तर्गतस्य तस्य  
मनुवाक्यत्पूर्वमस्यैव प्राशस्त्यप्राप्तौ चतुर्धापञ्चधाविभागयो  
रस्यस्य तस्य तद्विषयेन तदपराङ्मात्मकतत्पूर्वभाग एव न तस्यैवासाध्यः ।  
सायाहः श्राद्धेऽपराङ्मकप्रशस्तो न । किन्तु शशस्त्री वेला रात्रिस्तत्तु-  
ल्यः । अपराहः एव तु तत्पूर्वभागः प्रशस्त इति ।

सत्यम् । पूर्वाह्णं यापि प्रातर्भिन्नस्य तदा श्राद्धकालत्वात्सदपेक्षया  
प्राशस्त्यार्था तस्य पुनः त्रिज्जकालव्योक्तः । अत्र एव शिष्टा अपराह्णे  
श्राद्धसंभवे सायाहः एव तत्कुर्वन्ति न तु सङ्गः इति ।

यद्वा प्रातरादिवच्छ्राद्धाद्वृत्तेनैव निषिद्धस्य सायाहस्य गौण-  
कालतया प्रतिप्रसवार्था सा भविष्यतीति न कोऽपि दोष इति  
एवं सत्येकोद्दिष्टादिगोचरो मध्यह्नादिविषयोऽपि पार्श्वणविषया-  
पराङ्मसमभिध्याहारात्प्राशस्त्यविषया एव । तथा कुनपस्यापि  
श्राद्धप्रारम्भकालत्वं न नियतम् । येन तन्मुखेनापि वेलाऽनियमस्तत्र  
स्यात् । किन्तु तदपि प्राशस्त्यार्थमेव । तथा च मत्स्यपुराणम्—

“अहो मुहूर्तां विख्याता दश पञ्च च सर्वदा ।  
तत्राष्टमो मुहूर्तो यः स कालः कुतपो स्मृतः ॥  
मथ्याह्णे सर्वदा यस्मात्प्रमदीभवति भास्करः ।  
तस्मादनन्तफलदस्तत्रारम्भो विशिष्यते ” ॥ इति ।

स्कन्दवायुपुराणयोः—

“कुं यत्र ग्रापतिर्गोभिः कात्स्न्येन तपनि क्षणे ।  
स कालः कुतपो ज्ञेयस्तत्र दत्तं महाफलम् ” ॥ इति ।

अन्यत्रापि—

“मुहूर्तस्सतमादूर्ध्वं मुहूर्ताश्चक्रमादधः ।  
स कालः कुतपो ज्ञेयः पितृणां दत्तमक्षयम् ” ॥ इति ।

अङ्गप्राग्दिसाहित्येन प्रशंसनादपि तद्वदेव प्राशस्त्यमात्रहेतुता

गम्यते प्रभासल्लण्डे —

“मध्याह्नः खड्गपार्श्वं च तथा नेपात्तकम्बलः ।  
कप्यं दर्भास्त्रिता गावो दौहित्रश्चाष्टमः स्मृतः ॥  
पापं कुत्सितमित्याहुस्तस्य क्षन्तापकारिणः ।  
अष्टावने यतस्तस्मात्कुतपा इति विधुताः” ॥ इति ।

तथा च कुतपापराद्धादीनां आङ्गोपक्रमप्रयोगयोः प्रशस्तकाल-  
माश्रयेन नित्यवच्छादार्थतया केनचिद्विधिनाऽतिरामतन्वात्तत्र  
सर्ववेलानां प्रसक्तौ युक्ता रात्रिसंख्यादोतामनभित्तिरस्यैवाङ्गेषु

“प्रातःकाले तु न आङ्गं प्रकुर्वीत द्विजांसमः ।  
नैमिसिकेषु आङ्गेषु न कालानियमः स्मृतः” ॥

इति माधवाचार्यैराहताच्छिबराधयसंवादायाश्च प्रातःकालवि-  
हितवृद्धिआङ्गातिरिक्तेषु तेषु प्रातःकालस्य निषेधाः ।

तेन रात्रिसंख्याद्वयतन्त्रिकप्रगतः स्यादुच्यतिरिक्ततन्त्ररात्र-  
चर्चिमुहूर्त्तनवक्रमपि आङ्गानामनैमिसिकानां कालः । तन्मध्ये  
कुतपादिमुहूर्त्तकपञ्चकं पार्वणेऽतिप्रशस्तम् . “ऊर्ध्वं मुहूर्त्तान्” इत्यादि-  
वचनात् । द्वेधाविभक्तदिनापराद्धाप्रशस्तप्रतिपादकस्यापि मनुवच-  
नस्य न्यायादुपनिषदशेषे तत्रैव पर्यवसानाच्च । अत एव कण्ठागारं मधु  
को नाम नाभ्यादयतीति व्यायेन शिष्टानां प्रायस्तर्ध्व आङ्गानुष्ठानम् ।  
एकाहिष्टे च मध्याह्नः । स चात्र गान्धर्वं हित्वा कुतपरीहिणारमकं  
मुहूर्त्तद्वयमेव ।

“प्रातश्च कुतपे आङ्गं कुर्यादारौहिणं बुधः ।  
विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणं तु न लङ्घयेत्” ॥

इति श्लोकगौतमवचनात् । इदं हि वचनं न पार्वणविषयम् ।  
पूर्ववचनविरोधात् । नापि—

“शुक्लपक्षस्य पूर्वार्धे आङ्गं कुर्याद्विचक्षणः ।  
कृष्णपक्षापराधे तु रौहिणं तु न लङ्घयेत्” ॥

इति सायुपुराणवत्तदुपक्रमविषयम् "प्रारम्भ्य आर्द्धं कुर्यात्" इति प्रारम्भात्पृथक् आर्द्धकरणस्योपधानात् । परिशेषादेकाद्विष्टविषयमेव । सायणस्य च निषिद्धस्यापि पुनर्विधानाद्वैककालत्वमित्युक्तम् । तत्र घटिततीयतृतीयमुहूर्त्तानां गौणगौणतरंगौणतमता । दिन-द्वय-भागान्त्यमुहूर्त्तयोः पुनर्निषेधात् न तु सर्वथाऽकालता रात्रिप्रातरर्थत् । "स्वकालातिक्रमे कुर्याद्वात्रेः पूर्वतयाऽधधि" इतिव्यासवचनात्, "रात्रेरन्ध्र" इतिवचनात् । प्रातःकालस्तु पार्षणौकोद्विष्टयानिषिद्धमेव । सायणस्य पुनर्विधानाभावात् ।

न चाद्यमुहूर्त्तस्य पुनर्निषेधात्तच्छेषभागस्य गौणतयाभ्यनुज्ञा गम्यत इति वाच्यम् । तस्य सामर्थ्याद्विष्टविषयत्वस्योक्तत्वात् । सङ्गवस्तु न निषिद्धो नापि प्रशस्त इति भवतु त्रैकोद्विष्टव्यतिरेक-मभ्याह्वप्रातराधिवर्णनं नियमार्थमेव । पार्षणे तु प्रकृतिभूते कुतपापराह्वयोपक्रमप्रयोगकालत्वश्रवणं स्पष्टैवचनैः प्राशस्त्यार्थमेवेति युक्तस्तत्प्रकरणेऽनारम्भ्य वा भूतो रात्र्यादिप्रतिषेधः । कुतपस्य च नाडीद्वयात्मकस्य यच्छाश्वोपक्रमे प्राशस्त्यम् । तस्य विकृतिभूते पार्षणे स्वयस्या स्मर्यते मार्कण्डेयेन "शुक्लपक्षस्य" इत्यादि । शूलपाण्यादिभिर्घायुपुराणत्वेनेहं लिखितम् । इह हि वचनं शुक्लपक्षसम्बन्धिनां शुभमन्वादिर्मावस्त्रिकादीनां सर्वेषां शुक्लपक्षपुरस्कारेणैव भूतानां वा माघपौर्णमास्यादिग्रीह्यथपाकादिश्राद्धानां सर्वस्य प्रयोगस्य पूर्वार्द्धकालार्थं कृष्णपक्षसम्बन्धिनां चापराह्णकालार्थं विदधाति । एकत्रापराह्णवैर्वाधप्रसङ्गादपरत्र च प्राप्तत्वात् ।

न च कृष्णपक्षांशेऽनुवाद एव । शुक्लपक्षांश एव तु सामान्यप्राशस्त्यपराह्णदिवाधेनेव पूर्वार्द्धविधिरिति वाच्यम् ।

अधाधेनोपपत्तौ तस्याप्यन्याय्यत्वात् । द्वेधाधिभक्तपूर्वाह्णान्तर्गतस्य कुतपपूर्वभागस्य तादृशापराह्णान्तर्गतस्य च तदुत्तरभागस्य

पक्षेभेदेनोपक्रमकालत्वव्यवस्थापने तु न कस्यचिद्वाधोपेक्षितविधानं च लभ्यते । 'रौहिणं तु न लङ्घयेत्' इत्यप्युपक्रमकालविधानं एव संगच्छते । उपक्रमे रौहिणं न लङ्घयेत् तत्र वा कृष्ण-पक्षसम्बन्धिआद्यमुपक्रमणीयमिति ।

विष्णुप्युपक्रममेव पूर्वापरारङ्गयोः पक्षभेदेन । दर्शयति—“शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्ने कृष्णपक्षस्यापराह्णे धिमान्छातानान्छास्तानुपवेशयेत्” इति ।

यत्तु हेमाद्रिणास्य वचनस्य पूर्वोक्तमेवार्थमङ्गीकृत्यैकोहिष्टविषयत्वमप्युक्तम् । एकोहिष्टमपि पक्षभेदेन कुनपपूर्वोत्तरभागयोः उपक्रमणीयमिति तद्विचार्यम् । तस्य तत्प्रथमभाग एवोपक्रमणीयत्वात्तत्राश्वय-स्थाया अप्राप्तेः । तथा च व्यासः—

“कुनपप्रथमे भागे एकोहिष्टमुपक्रमेत् ।

आवर्त्तनसमीपे वा तत्रैव नियतात्मवान्” ॥ इति ॥

तत्रैवेति कुनपप्रथमभाग एव परामृश्यते न तु कुनपः । विशेषणत्वात् । तत्रैव प्रथमकलायामेवार्त्तनसमीपे चेति विकल्पः । कुनप-परामर्शेन तदुत्तरभागविधायि वाशब्दात्तस्यानुकूलत्वम् । तथारथे कुनपोपक्रमविधानादेवैनस्यार्थस्य सिद्धावस्थानार्थकत्वात् । कदाचि-द्वौण्त्वेन गान्धर्वेऽपि तस्योपक्रमः । तथा च शिवराघवसंवादे—

“महादिव्यतिरिक्तस्य प्रक्रमे कुनपः स्मृतः ।

कुनपाद्यवाप्यर्वागास्तर्न कुनपे भवेत्” ॥ इति ॥

इदं वचनमेकोहिष्टविषयमेव । मध्वाऽहं त्रुके तत्रैवाधैशुरयास्तदन्त-र्गतगांधर्वविधानस्याचित्तत्वात् । एतेन वचनद्वयस्यापि पार्श्वलौको-हिष्टोभयविषयत्वं माध्वोक्तमप्यपास्तम् ।

यद्यपि माधवस्यैव दैविकपिङ्गवादिविषयतया “पूर्वाह्ने दैविकं आद्यमपराह्णे तु पैतृकम्” इत्येतत्समानार्थतया “शुक्लपक्षस्य” इत्यादि-वचनव्याख्यानं तदुत्प्रेक्षामात्रकल्पितम् ।

यदपि शूलपाणिना "शुक्लपक्षसम्बन्धि-युगाद्याविश्राजं पूर्वाह्णे कृष्णपक्ष-  
सम्बन्धपराह्णे कर्त्तव्यम् । पूर्वाह्णस्योत्तराधिरपराहस्य च पूर्वा-  
धिरुक्तो 'रौहिणं तु' इति । तेन शुक्लपक्षे नवममुहूर्त्तोपरिश्राजं न  
कर्त्तव्यं किं । श्रवणं कृष्णपक्षे च तस्मात्पराह्णं कर्त्तव्यम् । तेन  
कृष्णपक्षपुरस्कारविहितध्राद्धेषु रौहिणाख्यो नवममुहूर्त्तो मुहूर्त्त-  
त्रयात्मकोऽपराह्णश्चेति मुहूर्त्तत्रतुष्टयभाजकालः । तत्राप्यपराह्णः  
प्रशस्तः । शुक्लपक्षपुरस्कारविहितध्राद्धेषु तु सङ्गो मध्यह्न्येति  
मुहूर्त्तपदकम्, तथापि द्वेधाविभक्तपूर्वाह्णान्तर्गतो भागः प्रशस्तः ।

"अपराह्णे तु संप्राप्ते अभिजिद्रौहिणोदये ।

यदत्र दीयते किञ्चित्तदक्षयमुदाहृतम्" ।

इति मत्स्यपुराणोक्तमभिजिदाख्यायामुहूर्त्तरौहिणोपक्रमापराह्णा-  
त्मकं मुहूर्त्तपञ्चकं तु मुहूर्त्तत्रतुष्टयापेक्षयापकष्टम् । अत एव

"ऊर्ध्वं मुहूर्त्तान्कृतपाद्यमुहूर्त्तत्रतुष्टयम् ।

मुहूर्त्तपञ्चकं वापि स्वधाभवनमिष्यते" ।

इति मत्स्यपुराणीयमेव वचनान्तरम् । प्रातःसायाहावधिपरि-  
च्छिन्नं मुहूर्त्तनवकं त्वपकष्टतरम्" इत्युक्तम् ।

तदपि पक्षद्वयसाधारण्येनैव प्रारम्भप्रयोगकालत्वेन प्रातयोः  
कुनपापराह्योरवाधेनैव पूर्वोक्तविधया शुक्लकृष्णवाक्यव्यख्यानसंभवे  
संपूर्णप्रयोगकालविधायकत्वेन विष्णुवचनचिरद्वय व्याख्यानस्या-  
युक्तत्वाद्युक्तम् । रौहिणस्य पूर्वाह्णधित्वं स्वात्यन्तायुक्तम् ।  
पूर्वाह्णान्तर्गतस्यैव हि कस्यचित्किञ्चित्तद्भागव्यवच्छेदेन तं प्रत्यवधित्वं  
स्याद्यथा तस्यैव स्वपूर्वभाविभक्तपोत्तरार्धव्यवच्छेदेनापराह्णं प्रति ।  
न त्वपराह्णान्तर्गतस्य पूर्वाह्णं प्रति । तस्माच्छुक्लकृष्णवाक्यस्य  
पूर्वोक्तमेव व्याख्यानं साधीयः शिष्टाचारानुगतं च , न हि केऽपि  
शिष्टाः शुक्लपक्षगतं पौर्णमासीरौहिणवशादिश्राजं पूर्वाह्णे

समाचरन्ति । एतेनैव तद्वचनसिद्धमेवार्थं युगादिषु प्रतिपादयत्—

“हे शुक्ले हे तथा कृष्णे युगादीन् कवयो विदुः ।

शुक्ले पौर्वाह्निके प्राह्णे कृष्णे चैवापरार्ह्निके” ॥

इत्येतदपि स्मृत्यन्तरवचनं व्याख्यातम् । तदेवं निषेधमुखेन आद्यवेला प्रदर्शिता, निषिद्धरात्रिसंध्यादिद्वयतिरिक्ताऽहर्भागः सेति । तत्प्रसङ्गेनैव विधिमुखेनापि सा दर्शिता— ‘पूर्वाह्णे दैविकं आद्यम्’ इत्यादिवचनैः तेषां च प्रयोजनमुक्तम्— “प्राशस्त्यार्थानि नियमार्थान्येव च” इति । तत्र दैविकं आद्यम्—“देवानुद्दिश्य क्रियते तत्तु दैविकमुच्यते” इति विश्वामित्रोक्तम् । तस्यापि च आद्यत्वमभियुक्तं आद्यप्रसिद्धिविषयत्वरूपआद्यलक्षणे वाच्यं प्रपञ्चयिष्यते ।

शूलपाण्यादिभिस्तु मातृकमिति पठितम्—

“पित्रादिश्रयपत्नीस्तु भोज्या मातुः प्रति विज्ञाः ।

स्त्रीणामेव तु तच्च स्यान्मातृआद्यमिहाच्यते” ॥

इत्यनन्वितार्थशङ्कनामलिखितवचनोक्तत्वेनोत्प्रेक्षितमन्वष्टव्यं च मातृकत्वेन व्याख्यातम् । तन्प्रेधातिथिकल्पतरुकारप्रभृतिप्रामाणिकनियन्धूलिखितपाठेन शिष्टाचारेण च विरुद्धमित्युपेक्षणीयम् । पूर्वाह्णशब्देन चात्र मध्याह्नपूर्वभावी सकृद्योः प्रातः । प्रातर्गर्गदेशादत्रापि प्रातःकालनिषेधप्रवृत्तौ बाधकमावाह । “आमश्राद्धं तु पूर्वाह्णे” इत्यत्रापि स एव ।

“कालात्प्रातस्तनादूर्ध्वं त्रिमुहूर्तां तु या तिथिः ।

आमश्राद्धं तत्र कुर्याद्विमुहूर्तापि वा भवेत्” ॥

इति व्याघ्रपादवचनाच्च ।

अयं चामश्राद्धे पूर्वाह्नविधिद्विजातिकर्तृकामश्राद्धे एव न तु शूद्रकर्तृकामश्राद्धेऽपीति हेमाद्रिः ।

तथा हि अस्योभयविषयत्वे नित्यानित्यत्वेन वैषम्यं स्यात् । द्विजांशे आतिदेशिकापराहस्य नित्यं बाधेन नित्यत्वाच्छूद्रांशे अप्रदेशिकस्य तस्य पाक्षिकबाधेनानित्यत्वात् ।

कथं पुनर्द्विजकर्तृके आममभ्राज्जे अपराहस्यातिदेशिकत्वं शूद्रकर्तृके चोपदेशिकत्वम् । इत्थं द्विजानां तद्वदभ्राज्जमेव नित्यवच्छ्रुतं नित्यमामभ्राज्जं तु पाकासंभवाद्युपायौ श्रुतमनित्यम् । शूद्राणां तु “शूद्रः कुर्यात्सदैव हि” इति नित्यवच्छ्रुतं तदपि नित्यम् । तथा च प्रकृतावपराहविधिर्द्विजकर्तृकाभ्राज्जे शूद्रकर्तृकामभ्राज्जे चोपदेशत एव भवति साधारणः प्रोक्षणावघातादिविधिरिव ब्रौह्मवययागयोः । द्विजकर्तृकामभ्राज्जे त्वनित्ये उपदेशतस्तथा भवितुमशक्नुवन्नतिदेशत एव भवति । क्रयाभिषेकादिविधिरिव फलचमसयागे । ततश्चायं पूर्वाह्णविधिनित्यानित्यत्ववैषम्यप्रसङ्गादुभयविषयो भवितुं शक्नुवन्विकल्पापत्तेरेव शूद्रमभ्राज्जं परिहृत्य द्विजमभ्राज्जविषयो भवति । एवं सति—

“मध्याह्नात्परतो यस्तु कुतपः समुदाहृतः ।

आममात्रेण तत्रैव पितॄणां दत्तमक्षयम् ॥”

इति शातातपवचनस्यापि मध्याह्नोत्तरकालविधायकस्य सविषयकता भवति । पूर्वाह्नस्यामभ्राज्जमात्रविषयत्वे त्विदं निर्दिष्टं स्यादिति ।

तदिदमापातरमखीयम् । तथाहि अग्निष्टोमतदितरसंस्थज्योतिष्टोमदृष्टान्तोपवर्णनात्सोमफलचमसंसाध्ययागदृष्टान्तसंकीर्तनाच्चाधिकरणद्वयव्युत्पादितस्यापि न्यायस्यार्थं विषयस्तस्याभिमतः । तत्र न तावत्संस्थाधिकरणन्यायोऽत्र संभवति । तथाहि । किमग्निष्टोमसंस्थस्योक्त्वादिसंस्थस्य च ज्योतिष्टोमस्य समानं दीक्षणीयादिधर्मविधानम्, अतामग्निष्टोमसंस्थस्यैव तत्, इतरसंस्थस्य त्वतिदेशादिति भाष्यकारोपपन्नस्तविचारस्यायं तात्पर्यार्थो वार्तिके दर्शितः । किं

यथा सौरोडाशिककण्डाधीता अन्यन्वाधानादयो धर्माः षण्णामन्याग्ने-  
यादिभावनानां प्रकरणाख्योपदेशादेवाङ्गम् । तथा दीक्षणीयादयो ज्यो-  
ष्टोमभावनयास्तदाश्रितोक्त्यादिकरणफलभावनयाञ्च-तज्ज्योतिष्ठो-  
मभावनाया एव ते । तथाकथ्यादिभावनानां त्वनिर्देशादिति । तत्रोभ्या-  
र्थत्वे यदा यदा ज्यो.तष्टामेव स्वापूर्वं कुर्यात्तदेतन्मम्, यदा च तत्रैव  
कदाचिदुक्त्यादिभिः स्वफलापूर्वं कुर्यात्तदेतन्मिति नित्यानित्यशेष्यन्व-  
याधीनशेषानित्यत्वा.नित्यत्वगाचरता.पर्यवैकन्यापत्तेरङ्गानामश्रयान्व-  
यस्य पूर्वमवश्यं चाप्यत्वेनान्वययोगपद्यासंभवादाश्रयेणासम्ब-  
ध्यतदाश्रितगुणान्वयासंभवःदुर्गुणेनासम्बध्य.दृशश्चान्वयप्रसन्नवाच्य,  
आश्रयभूतस्य उपातिष्टोमस्यैवापदेशतो धर्मा उक्त्यादिसंस्थानां  
त्वनिर्देशत इति च तत्र निरर्थकः ।

न चार्य न्यायः प्रकृते संभवति । तदा हायं न्यायः प्रकृते स्वाद्य-  
द्यश्रद्धाद्वाद्भिन्नमामश्रद्धं नाम कर्म स्यात्तदपि च द्विजशूद्रकर्तृ-  
भेदेन । तदा होत्रं वक्तुं शक्यते—द्विजान् शूद्रं च प्रति नित्यत्वेन  
समानयोरश्रद्धा शूद्रकर्तृकामश्रद्धयोरेवापराद्धादयो धर्मा उपदेशतः-  
समानाः द्विजान्प्रत्येवानित्यस्य सत्कर्तृकामश्रद्धस्य तु वैधर्म्याच्च  
तथा किन्त्वातिदेशिका इति । न च श्रद्धाभेदोऽप्यास्ति । एकमेव  
दर्शश्रद्धम् । तत्रात्रं नित्यवच्छ्रुतं साधनं सोमपत् । आर्यं तु शूद्र-  
कर्तृकत्वेन निमित्तेन श्रुतमपि फलचमसवदनित्यमेव । पाका-  
संभवादिनिमित्तेनापि श्रुतमनित्यमेव । तत्रात्तरं पारशेषाद् द्विजाति-  
विषयमेव भवति । न चापराद्धादयो धर्मा द्रव्यान्वायिनः किन्तु कर्मा-  
न्वायिनः । तच्च कर्मकमेवेति ।

पतेन फलचमसन्यायोऽपीह प्रत्युक्तः । द्रव्यधर्मगोचरो हि  
स न्यायः । अभिपवादयो द्रव्यधर्मा नित्यवच्छ्रुता नित्यवदेव ज्योतिष्टो-  
मापूर्वाङ्गता यावत्तदपूर्वभाविता नित्येन सामद्रव्येणैव ह्यारेणान्वेतु-



महन्ति नानित्येन फलवमसेन । प्रोक्षणावघातादीनां स्वाभ्जानतः  
प्रयोगतश्च ग्रीहियचयोः समानत्वेन विशेषाग्रहणाद्युक्तस्तदुभयद्वारा  
कर्मान्वय इति । न चापराह्णादयो द्रव्यद्वारा कर्माश्वयिनो येन तन्न्याय-  
शाचराः स्युः । ये तु द्रव्यधर्मा अभिमर्शनादयस्तत्रेप्यत एवायं न्यायः ।  
उपदेशे दक्षे अमे तु द्विजसम्बन्धिनि शूद्रसम्बन्धिनि वातिदेशादिति ।

यच्च शातातपवचनं तत्प्रत्युत द्विजातिविषयमेव प्रतीयते । मात्र-  
शब्दादामस्यानुकल्पस्यप्रतीतेः । द्विजान्प्रत्येव च तस्य तथात्वात् ।  
किं च यदि पूर्वाह्णविधिर्न्यायादेव द्विजकर्तृकामश्राद्धविषयस्तदा  
शूद्रमश्राद्धस्य द्विजाश्राद्धसामान्यविध्यादेव कुतपोत्तरार्धादि-  
परह्णकालत्वसिद्ध्या तद्विषयत्वे वैयर्थ्यापत्तेः सार्थक्याय द्विजाम-  
श्राद्धमेव विषयाकुर्यादितम् अगत्या च पूर्वाह्णविधिना विकल्पतेति  
द्विजातिविषयत्वेऽपि पूर्वाह्णविधेरविकल्पप्रसङ्गस्तुल्यः । यदा च  
मात्रशब्दस्वरसाहङ्गातातपवाक्यं द्विजातिविषयमेवापद्यते तदा पूर्वा-  
ह्णविधेः प्रस्तुततद्विषयत्वं एव विकल्पः प्रसज्यते न तु शूद्रविषयत्वे ।

तदाश्रमजे उपदेशादपि सामान्यविषयात्साधकाशाब्ज प्राप्तस्या-  
पराह्णस्य मिरवकाशविशेषशास्त्रविहितेन पूर्वाह्णेन । नित्यबाधसंभवा-  
दामश्राद्धप्रयुक्तैरन्यधर्मेतिरधर्माणामिव । तेन हेमाद्विमात्रोपहमिदं  
यद्येति साकरं तर्हि सर्वत्रामश्राद्धे पूर्वाह्णे विकल्पितं कुतपोत्तरार्धादि-  
कालं विधत्ताम् । द्विजामश्राद्ध एव वा पूर्वाह्णविधिस्तु शूद्रामश्राद्ध-  
विषय एवास्तिव्यत्यलमनेन ।

प्रातर्वृद्धिनिमित्तकमिति पुत्रजन्मातिरिक्तवृद्धिपरम् । पुत्रजन्म-  
रूपवृद्धिनिमित्तकं तु तदनन्तरमेव कर्त्तव्यम् । निमित्तस्वभावनि-  
श्चयतदानन्तर्योपदेशकेन नैमित्तिकविधिनैव विशेषरूपेण सामान्य-  
शास्त्रबाधात् । स्याद्यप्राप्तार्थप्रपञ्चकान्येव—

“पूर्वाह्णे वै भवेद्वृद्धिर्विना जन्मनिमित्तकम् ।

पुत्रजन्मनि कुर्वीत धादं तात्कालिकं बुधः” ॥

इत्यादीनि प्रजापत्यादिधनानि । कुर्वीतुं हि धादम् । अत एव रात्र्या-  
दिनियेधोऽपि सामान्यरूपोऽत्र न प्रवर्तते । उपाद्वलकं च राहुदर्शने-  
स्याद् देवलयजनं पूर्वं दर्शितम् । व्यायमाप्तानुवादत्वाच्चैवजातीय-  
कानां धननानाम् ।

“सन्ध्यारात्रयोर्न कर्त्तव्यं धादं स्वप्नं विचक्षणैः ।

तपोरपि न कर्त्तव्यं यदि स्याद्वाहुदर्शनम्” ॥

इतानं धनं तपः धादमनन्तं राहुदर्शने ।

आसुरी रात्रिरप्यत्र तस्मात्तां परिचर्जयेत्” ॥

इत्यादिधननेषु कस्यचिदेकस्य निमित्तस्थोपादानमुपलक्षणमेव  
सर्वेषाम् । अत एवाशौचसंनिपातेऽपि न पूर्वप्रवृत्तिनिमित्तकमुत्तर-  
प्रवृत्तेनात्तरप्रवृत्तिनिमित्तकं वा पूर्वप्रवृत्तेन धादजातकर्मोर्ध्वदेहिका-  
द्यधिकारिणः प्रति प्रवृत्ते । धननमपि—

“सूतके तु समुत्तरे पुत्रजन्म यदा भवेत् ।

कर्तुं स्तारकालिकी शुद्धिः पूर्वाशीर्षेण शुध्यति” ॥ इति ।

सूतकादिग्रहणं चोपलक्षणं पूर्वोक्तादेश हेतोः । तेन पूर्वप्रवृत्ताशौच-  
मध्ये मनुमरणे ग्राशीवधतोनामपि पत्नीनामनुमरणमपि भवति ।  
तस्यापि भर्त्तरि प्रेरे ब्रह्मचर्यं तदन्वारादृष्टं चेति “यस्य न भाषेन  
भावलक्षणम्” इत्यनुशिष्टसतिसप्तम्या नैमित्तिकत्वाद्यगमाद्वर्त्तुं संस्कार-  
प्रयुक्तनश्चित्युपजीवित्येन निरवकाशत्वाच्च । फलभरणं तु न  
नैमित्तिकव्यतिरोधिः । निमित्तेन भाव्यांशपूरणाच्चैव नैमित्तिकस्यापि  
फलाकाङ्क्षत्वात् । अत एव जातेष्टावार्थवादिक्फलकल्पनया संवलि-  
ताधिकारत्वम् । तत्र यदि विधावर्थवादे वा फलं न श्रूयेत तदा पाप-  
क्षयः फलं कल्पयेत् ।

सति तु तस्मिन्तदेवास्वीयते । अकरणप्रत्यवायाभावस्तु  
पाक्षिकत्वेन भवणात्सत्यपि नैमित्तिकत्वे, तदेव च प्रयोजकमङ्ग-  
संकोचे तच्चेदप्यन्येष । सति हि निमित्तसम्बन्धे तदानन्तर्योपदेश-  
केन तद्विधिनैव विशेषरूपेण सामान्यशास्त्रविहितानामुपादेयानामनु-  
पादेयानां वा तद्विधिशोधितानामङ्गानां भवति बाधः ।

रजस्वलायस्तु न भवति । अशुचित्वादेष्टु सर्वनित्यकाम्यकर्मनि-  
षेधे सिद्धे “न च किञ्चिदाचरेत्” इति पुनर्निषेधस्य किञ्चिच्छब्दसम-  
भिव्याहृतस्य नैमित्तिकानामपि निषेधफलत्वात् । सूतिकायाञ्च  
“उदकपा सूतिका यापि” इत्यादिव्यवहारानुदकपासमानधर्मत्वावगमा-  
त् । किञ्च सूतिकोदकपाभरणे नैमित्तिकप्रार्थाभिरुद्धिद्विधानादना-  
पाद्यमपि तद्व्यवस्थाभरणमनर्थहेतुतयावगम्यते किमुतापाद्यमिति सा-  
वकाशोऽनुभरणविधिरस्तद्विधिविषय एवोच्यते ।

नन्वाशौचे न्यायतः प्राप्तानामपि नैमित्तिकानां “नित्यानि निष-  
र्तेन्” इति वचनादेव निवृत्तिर्भवतु । तेषामपि निमित्तसम्बन्धा-  
दावश्यकत्वपर्यायनित्यत्वावगतेः । नित्यानामपि च नैमित्तिकत्वात् ।  
काम्यथा नित्यत्वस्यैवासिद्धेः । न चाकरणे प्रत्यवायभ्रवणात्तस्मिन्नि-  
मित्तानां सत्तामकरणे प्रत्यवायस्य स्मृत्याऽवोधनात् । यस्तु केषाञ्चि-  
न्नैमित्तिकानां तत्रानुष्ठानं तत्प्रतिप्रसवकपयचननिवन्धनमेव  
वाच्यवचनमस्तु ।

उच्यते—“नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं कर्म वैदिकम्” इति-  
परिभाषितानां नियतनिमित्तोपाधौ श्रुतानां पञ्चमहायज्ञादीनामेव  
नित्यपदेन ग्रहणम् । “कार्यकालं संज्ञापरिभाषयोरुपस्थानम्” इति  
न्यायात् । अत एव निश्चानीति संक्षेपप्रपञ्चवचनेषु—

“पञ्चयज्ञविधानं च न कुर्यान्मृत्युजन्मतोः ।

सूतके कर्मणां त्यागः सन्ध्यादीनां विधीयते” ॥

इत्यादिषु तादृशानामेवोपादानं दृश्यते । यानि तु नैमित्तिकानि  
केषांचिदप्रतिप्रसववचनानि तानि मन्मनीतां न्यायप्राप्तार्थरूपधी-  
करणार्थान्वेष । अत एव "सूतके तु समुत्पन्ने" इति वचनसुपन्यस्य  
तुल्यन्यायत्वात् "उदकपिरुददानाद्यपि" इत्यादि विज्ञानेश्वरप्रभृति-  
भिद्वयत इति ।

पुत्रजन्मनिमित्तं च आह्निकानादि नालच्छेदात्पूर्वमेव कर्त्तव्यं न  
तदुक्तम् । तथा च मनुः—'प्राङ्नाभिर्वर्जनात्पुंसो जातकर्म विधी-  
यते' इति । हारितोऽपि—'प्राङ्नाभ्याश्छेदात्संस्कारपुण्यार्थान्कु-  
र्वन्ति, नाह्यां तु विज्ञापयामाशौचम्' इति । संस्कारे जातकर्मणि  
पुण्यार्थेषु च हिरण्यवस्त्रादिदानेष्वधिकार इत्यर्थः । आशौचस्यातिश-  
यविशेषरूपस्येतरकर्मानधिकारस्य च नालच्छेदात्पूर्वमपि सत्त्वात् ।

विष्णुधर्मोत्तरेऽपि—'अच्छिन्नायां तु नालायां आह्निकं वै पुत्र-  
जन्मनि' इति । यदि तत्र कयाचिदलंभत्वा न जातं तदा सूतको-  
त्तरं जातेष्टिस्तर्कस्थम् । तथा च वैश्वदेवः—

“जन्मतोऽनन्तरं कार्ये जातकर्म यथाविधि ।

देवावतीतकालं चैवतीते सूतके भवेत्” ॥ इति ।

“आशौचोपरमे कार्यमथवा नियतात्मभिः” इति विष्णुधर्मोत्तर-  
मप्येत्तद्विषयमेव । अत्र च प्रातःकालस्यावत्पञ्चधाविभागेनैव विना-  
द्यमुद्धतं प्रयात्मकः । पश्चान्तरेषु प्रातर्विभागमावात् । यस्तु त्रेधा-  
चतुर्धाविभक्तदिनाद्यभागयोरपि कश्चित्प्रातःशब्दप्रयोगः स गौल इत्यु-  
क्तं पूर्वनिर्णये । पूर्वाह्णं द्वेधात्रेधाचतुर्धाविभागेष्वहः प्रथमो भागो  
यौगिकः । अपराह्णेऽपि द्वेधात्रेधाविभागयोरवत्तन्मध्याह्नापेक्ष-  
या तथा । मध्याह्नं त्रेधाविभागो पूर्वापराह्नापेक्षया त्रयैव । चतु-

धावञ्जधाविभागसम्बन्धिनोस्तु मध्याह्नापराह्णयोः परिभाषिकत्वाद्-  
 द्ययं शोऽपि स्वीकार्यः । मध्यत्वापरत्वयोरपेक्षित्वेन योगस्यान्यत्रापि  
 संभवात् । तत्र संह्यापरिभाषयोः कार्यविनियोगार्थत्वात्परिभाष-  
 यैव च तद्विरुद्धे रुढेऽत्मलान्तरापरिभाषिकस्यैव मध्याह्नादेः सर्व-  
 विनियोगेषु ग्रहणं स्यान्न तु योगिकस्येति तस्यापि तत्र ग्रहणसिद्ध्यर्थं  
 द्वेषाद्वेष विभागयोर्योगसिद्धांऽप्यपराह्नादिः पुनः परिभाषितोऽपि  
 “आवर्त्तनास्तु पूर्वाह्णो ह्यपराह्णस्ततः परः” इति, “पूर्वाह्णो वै  
 देवानां मध्यन्दिनो मनुष्याणां सगराह्णः पितॄणाम्” इति च । यद्य-  
 पीयं धुमिः पूर्वाह्णादीनां वैशादिषु विनियोगकला, तथाप्यहस्त्रेधा-  
 विभागं तेषां च भागानां पूर्वाह्णादिसंज्ञकत्वमपि द्योतयति । आह्ने च  
 सर्वपक्षसम्बन्धिनोऽपराह्णस्य ग्रहणद्योतकानि दृश्यन्ते । “यथा नैवा-  
 परः पक्षः” इति द्वेषाविभागसम्बन्धिनः, “वासरस्य तृतीयोऽंशे” इति-  
 त्रेधाविभागसम्बन्धिनः, “चतुर्थे ग्रहरे प्राप्ते” इति चतुर्धाविभाग-  
 सम्बन्धिनश्चतुर्थग्रहात्मकस्य सागराह्णस्य आह्ने निषेधस्तादृशस्यैवा-  
 पराह्णस्य तदङ्गत्वद्योतकः । पञ्चधाविभागस्तु आह्नप्रकरणं पञ्चाह-  
 न्योक्तो मत्स्यपुराणे—

“प्रातःकालो मुहूर्त्तः। स्त्रीन्सङ्गवस्तावदेव तु ।

मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपराह्णस्ततः परम् ॥

सागराह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात्” इत्यादि । यद्यपि चैतानि द्योत-  
 कानि स्मार्त्तानि, श्रुतौ तु “पूर्वाह्णो देवानाम्” इत्याद्यभिधाय “तस्मा-  
 दपराह्णे ददाति” इति साक्षात्त्रेषाविभागसम्बन्धिनो विनियोगस्तथा-  
 पि तस्य विरुद्धपितृयहविषयत्वात्तदुत्तरभाविन्याहिताग्निफावैण एव  
 तादृशापराह्णनिषमो न सर्वत्रेति ।

## अथ तिथियुक्तश्चाद्धे खण्डातिथिविवेचनम् ।

एवं तत्सम्बद्धाद्गोचरतत्तद्वैलानिरूपणे कृते तिथिप्रयुक्तश्चाद्धेखण्डा तत्तिथिनिर्णयते । तिथिप्रयुक्तानि च आद्यानि प्रकारमेवैव द्विविधानि । कानिचिदेकोद्दिष्टानि कानिचिन्पावर्णानि । तत्र यद्यपि योगात् “दर्शश्चाद्धं तु यन्मोक्तं पार्वणं तन्प्रकीर्त्तिनम्” इति परिभाषया च मुख्यं पार्वणं दर्शश्चाद्धमेव तदन्वयस्यां तिथौ नैव प्राप्नोति, तथापि त्रिपुरुषदेवत्वत्वे तत्सद्गुणप्रचुरप्रयोगविषयत्वात्तेनैव सादृश्येन निमित्तेन “त्रीन्बुद्ध्यस्तु यत्तद्धि पार्वणं मुनयो विदुः” इत्यादि-वचनैः परिभाषितं च यद्गोणं पार्वणं तत्र तावदेकादिष्टसाहित्येन सर्वा तिथिनिर्णयते । मुख्यपार्वणमात्रे त्वभावात्स्या पश्चात् निर्णयते ।

तत्र सर्वतिथिषु सपिण्डोत्तरणपूर्वभाविमासिकमेकोद्दिष्टरूपं तदुत्तरभाषितवाच्यकं चैकोद्दिष्टरूपं पार्वणरूपं वा काम्यं च ‘प्रतिपञ्चन-त्तामाय’ इत्यादिवाक्यैर्विहितं पार्वणरूपं प्राप्नोति । तत्रैकोद्दिष्टरूपे कुतपरीक्षितरूपमध्याह्नकदेशव्यापिनी पार्वणरूपे च कुतपादिमुहूर्त-पञ्चकव्यापिनी शुक्लपञ्चपरस्कारविहिते तदुत्तरार्धादिसार्धमुहूर्त-चतुष्टयव्यापिनी च तदतिरिक्ते तिथिर्ग्राह्या । “आरभ्य कुतपे आद्धं कुर्यादारौ दिनाद्बुधः” इत्येकोद्दिष्टस्य तत्कालत्वात् ।

“ऊर्ध्वः शुद्धतर्कितपाद्यमुहूर्तचतुष्टयम् ।

मुहूर्तपञ्चकं श्वेतस्वधाभजनमिष्यते” ॥

इति च पार्वणस्य तत्कालत्वात् । “कर्मणो यस्य यः कालः” इत्यादि वचनात् ।

“यद्वाहव्यापिनी या स्यात्सैकोद्दिष्टे तिथिर्भवेत् ।

आयराहव्यापिनी या पार्वणे सा तिथिर्भवेत्”

इति विशेष प्रवृत्ताश्च ।

यद्यपि चैते पराद्भूतस्तत्र तत्र प्रशस्ताः काला न तु नियता  
 ह्युक्ततथापि विशेषवधनान्तिथिनिर्णयस्तद्भूतस्यैव कर्तव्यः । अनु-  
 ष्ठानार्थत्वाच्च निर्णयस्य, अनुष्ठानस्य च कल्पागतमन्वास्वादिन्यायेन  
 तत्रैवोचितत्वात् । अपराद्भूतक्षणेन च यद्यपि मुहूर्त्तपञ्चकं सार्धमुहूर्त्तच-  
 त्वप्यत्र संपूर्णपार्षणप्रयोगकालः यदि च तावत्कालव्यापिनी लभ्यते  
 ततोदारः कदास्तथापि यदा तादृशी न लभ्यते तदा प्रधानप्रयोग-  
 कालात्रमुहूर्त्तात्मनापराद्भूतात्रापिभ्यः प्राह्या, निर्णयश्च तद्भूतस्यैव  
 कर्तव्यस्तत्रैव कालव्याप्तिष्वक्षस्तम्भात् इति ध्यातितम् । तत्र-  
 येकस्मिन्नेव दिने कार्त्स्न्येनैकदेशेन चाकशेरेकोद्दिष्टपार्षणकाल-  
 योर्वर्त्तते सैव तयोर्प्राज्ञा । दिनद्वयेऽपि वैषम्येण तदेकदेशव्याप्तौ  
 तदाधिक्यपवती । अपराद्भांशे वचनमपि मरांचेः—

“द्वयपराद्भूतव्यापिनी चेदाब्दिकस्य यदा तिथिः ।

महती यत्र तद्विद्वां प्रशसन्ति महर्षयः” ॥ इति ।

दिनद्वयेऽपि साम्येन तदेकदेशव्याप्तिस्तस्या एव तिथेः क्षयेण  
 साम्येन धृद्भ्यः च भवति । तत्र—

“अर्धो वर्षस्तथा हिंसा त्रिविधं तिथिलक्षणम् ।

अर्धर्षो परौ पूज्यौ हिंसा स्यात्पूर्वकालिकी” ॥ इति वचनाभिर्णयः ।

अर्थः साम्यवांस्तिथिः । तर्पो वृद्धिमात्रम् । हिंसाक्षयस्तद्वानित्य-  
 गुणवचनस्यापि साम्प्रतिकलक्षणया प्रयोगः । अत एव लिङ्गास्यागो-  
 मक्ताशम्भवत् । तिथिलक्षणं तिथिस्वरूपम् । भावपरत्वेन अर्वादि-  
 शब्दानां व्याख्यानं परौ पूर्वकालिकीत्यनेनानन्वयानुपेक्षितम् ।  
 अत्र च अर्वादीनां परपूर्वविभागेन प्राह्यत्वाभिधानात्स्पष्टमेव  
 अर्वादीनां प्राह्यतिथिगतत्वम् । यदा वृद्ध्यदिदिनद्वयेऽप्येकोद्दिष्ट-  
 कालं पार्वणकालं च प्राप्नोति तदा क्षयाद्भादे तावदाह बोधावतः—

“अपराहृत्यव्यापिन्यतीतस्य यदा तिथिः ।

क्षये पूर्वा तु कर्तव्या वृद्धौ कार्या तथोत्तरा” ॥ इति ।

अपराहृत्यव्यापिनीति कालस्य मध्याह्नस्याधुपलक्षणम् ।  
कालव्यापिनीत्येव शिवक्षितम् । अत एव सामान्यत एव  
परिशेषान्ताम्यविषयमिदं सुमन्तुवचनम्—

“द्व्यष्टे तु व्यापिनी चेत्स्थाम्मृताहस्य तु या तिथिः ।

पूर्वस्यां निर्वपेत्पिण्डमित्याह्निरसम्भाषितम्” ॥ इति ।

अथ क्षयवृद्धिसाम्यानि द्विनवमे सम्पूर्णकालव्याप्तेषु द्व्यष्टेकनिष्-  
तवाचनं तिथावसंभवेन ग्राह्यतिथ्युत्तरतिथिगतानि ग्राह्याणि ।

“दर्शश्च पौर्णमासं च पितुः सांघत्सरं दिनम् ।

पूर्वविज्रमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते” ॥

इति नारदीयपुराणं च । उक्तं ह्येतत्तत्र यत् कालव्याप्य-  
निर्णयपक्षेण पूर्वोत्तरविज्ञाग्राह्यत्ववचनानि प्रवर्तन्ते इति ।

“पैत्रं मूलं तिथेः प्रोक्तं शास्त्रज्ञैः कालकोषधैः ।

यस्यामस्तं रचिर्याति पितरस्वामुपासते ॥

सायाह्न्यापिनी या तु पार्श्वे सा उदाहृता” ॥

इत्यादीनि वचनान्यत्रोपोद्भूतानि ।

यत्तुत्तरतिथेः साम्ये पूर्वतिथौ बहुगुणसत्त्वेऽपि देवस्वामिषचना-  
हुपक्रममारभ्य कृत्स्नकालव्यापिन्युत्तरैव ग्राह्येत्युक्तं माधवेन  
तदप्यार्थवचनैरेव पूर्वाग्राह्यत्वनिर्णयेनापास्तं चेदित्ययम् ।

यदपि मद्वचने “उत्तरतिथिगतवृद्धिक्षयाभ्यां निर्णायकं यद्वैधायन-  
वचनं तत्साम्येन कर्मकालैकदेशव्याप्तिविषयम् । तत्रैव चोत्तरतिथि-





“न ह्ययद्व्यापिनी चेत्स्यान्मृताहस्य यदा तिथिः ।

पूर्वविद्वैव कर्त्तव्या त्रिमुहूर्ताणि वा भवेत्” ॥

इति मनुवचनाच्च यद्यपि व्याख्येयमात्र एकदेशत्वत्वेऽपि सम्भवति तथापि  
‘त्रिमुहूर्ताणि वा भवेत्’ इति वाक्यशेषान्स्पर्शभावेऽप्यात्र सः ।  
माधवेन तु सुमन्तुषचनमपि “न ह्ययद्व्यापिनी चेत्” इत्येव पठितं  
तद्धोमाद्र्यादिसकलग्रन्थविरुद्धम् । आद्यं त्वेकमकादिवत्स्वकाल एव  
तत्र तिथ्यभावेऽपि कर्त्तव्यम् ‘तिथ्यादौ च भवेद्व्यापान्’ इति वचनात्स-  
त्तिथिश्रयस्य पूर्वतिथौ प्रक्षेपेण “यां तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति”  
इति साकल्यवचनेन च शास्त्रनस्तत्र तिथेः सत्त्वात् । कृष्णपक्षतिथि-  
पौर्णमासीविशेषत्रोदियवपावश्च इतिथियुगादिमन्वन्तराद्यष्टकान्तत्र-  
योगादीनामप्ययमेव विज्ञेयं निर्णयः ।

यत् “शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्णे” इत्यादिपक्षभेदेन कुतपपूर्वापर-  
भागोपक्रमविधयः कथञ्चन तदनुष्ठानार्थं न तु निर्णायकम् । कुतपो-  
पक्रमविधायकवाक्यवत् । निर्णयस्तु पक्षद्वयेऽप्यपराह्णव्याख्येयः ।

यद्यपि “ह्ये शुक्ले” इत्यादिनिर्णायकमिष प्रतिभाति तदप्ये-  
तत्सामान्यवचनसिद्धस्यैवार्थस्य विशेषं योजनमात्रार्थमिति ‘आद्यो-  
पक्रमे प्राह्या’ इत्येवमनुष्ठानार्थतयैव व्याख्येयम् ।

अथवा शुक्लाक्षगतयुगादिभ्रातृतिथिर्यदा पूर्वदिने कुतपो-  
सराह्णमेवारभ्य प्रवृत्तात्तरदिने त्रिमुहूर्तं किञ्चिदूर्ध्वं वा वर्ज्यते तदा  
पूर्वोक्तनिर्णयेन प्रथमदिनगता प्राह्ण्येन प्राप्नोति तदपराह्ण्येन कुतप-  
पूर्वाह्णरूपपूर्वाह्णव्यापिन्नुत्तरा प्राप्नोति विधत्ताम् ।

न च तदाऽपराह्णशास्त्रस्याप्यन्यन्तं बाधः । अपराह्णेऽपि  
किञ्चित्सहस्रं विद्यमानत्वात्पिण्डनिर्वापरहितस्य च साकल्ययुगादि-

आह्नस्य कुतपपूर्वाह्नोपकान्तस्य तावति काले सुखेनानुष्ठानं  
शक्यत्वात् । कृष्णे चैवापराह्निक इति त्वनुवादः । युगादि-  
मात्रविषयश्चायं शुक्लपक्षे ईदृशे विषये पौर्वाह्निकग्राह्यत्वविधिः ।  
वाष्पनिकान्नात् ।

हेमाद्रेस्तु मध्यन्तरादिष्वपि शुक्लपक्षगतस्त्वर्थं निर्णयः  
संमतः ।

शूलपाण्यादिमतं तु पूर्वमुक्तमेवेति । सङ्गवकालिकयोराभ-  
दैविकआह्नयोत्पद्यमेव तद्व्याप्त्यादौ तिथिनिर्णयः । सामान्यतिथि-  
निर्णयप्रस्तावव्याख्यानवृद्ध्यादिवशाद्दैवआह्नेऽपि सर्वादिवचन-  
प्रवृत्तेर्दर्शितत्वात् । दिनद्वये तु कुत्सकर्मकालव्याप्तौ तद्व्यपक्षे च  
दैविके उत्तरा । “देवकार्ये तिथिर्ज्ञेया यस्यामभ्युदितो रविः ।  
उदिते दैवतं भानौ” इत्यादिवचनात् । न तु पूर्वोक्तनिर्णयेन  
पूर्वा । पिड्यत्वाभावेन तिथिमुक्तास्तमयादिवचनानामप्रवृत्तेरिति ।

## अथामावास्या निर्णीयते ।

तत्र येषां तावत्साग्निकानाम्—

“पक्षाभ्तं कर्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग्निकः ।

पिण्डयज्ञं ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः” ॥

इत्यादिवचनबलादन्वाधानपिण्डपितृयज्ञआह्नान्येकदिनकर्मभ्य-  
त्वेन नियतानि तैल्लेधाविभक्तदिनतृतीयभागरूपापराह्णयापिन्या-  
ममावास्यायां आह्नं कर्त्तव्यम् ।

“पिण्डान्वाहार्यकं आह्नं क्षीणे राजनि शस्यते ।

वासरस्य तृतीयैऽंशे नातिसन्ध्यासमीपतः” ॥

इति छन्दोगपाराशेष्टात् ।

पिण्डान्वाहार्यकमिति च पिण्डपितृयज्ञादनुक्रियमाणत्वा-  
त्तत्प्रत्यन्यायेन नामधेयम् । तत्प्राप्तिश्च --

“पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम्” ।

इति मनुवचनात् ।

चन्द्रक्षयेऽमावास्यायाम् । परिशिष्टे तु राक्षश्चन्द्रस्य क्षयोऽ-  
ष्टमैऽश इति तदुक्त एव गृह्यते । शस्यत इति समन्वित्वाहारात् ।  
मासानुमासिकश्च वोप्तापर्यायस्तेन मासे मासे भवमित्यर्थः ।

पितृयज्ञशब्देन च यद्यपि “पितृयज्ञस्तु तर्पणम्” इति वचना-  
त्पितृतर्पणमप्युच्यते ।

“पितृयज्ञं तु निर्वर्त्य तर्पणार्थं द्वि शोऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्यकं कुर्याच्छ्राद्धमिन्द्रक्षये सदा” ॥

इति मन्त्रपुराणे च तदुत्तरकालत्वं दशश्राद्धस्योक्तं तथापि  
मनुवचने तत्प्रत्यन्यायनामधेयपिण्डान्वाहार्यकशब्दबलात् “पिण्ड-  
यज्ञं ततः कुर्यात्” इत्याद्येकवाक्यतया च पिण्डपितृयज्ञार एव सः ।  
अनेकार्थो हि सः । तत्र तर्पणबलिदाननित्यश्राद्धरूपत्रैकविधकप्रकार-  
त्रययुक्ते पञ्चमहायज्ञान्तर्गते प्रयागत् । तादृशस्य वैकस्मिन् प्रयोगे  
एकार्थपरत्वावश्यभावेऽन्वतो, निर्व्यसंभवात् । पिण्डान्वाहार्यक-  
नामनिर्वचनेन प्रशंसार्थं मानवं वचनान्तरमपीदमेव द्योतयति  
“पिण्डानां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्यं विदुर्वृथाः” इति । पिण्डानां पितृ-  
यज्ञपिण्डानामन्वाहार्यं तत्सम्बद्धं तद्व्यवश्यकर्तव्यमिति प्रशंसार्थमुच्यते ।  
अवश्यकर्तव्यत्वस्यापि मासानुमासिकमित्यनेनैव सिद्धत्वात् । नाप्य-  
ङ्गत्वार्थम् । कृतार्थत्वात् । पितृणामिति पाठे तु स्पष्टैव प्रशंसा-

“यथान्वाहार्यमोदनं दर्शपूर्णमासयोर्द्ध्वजं तस्यैव तथेदं भ्रातृ-  
पितृशमेकमासतृप्त्यर्थम्” इति । तेन पितृपितृयज्ञोत्तरानुष्ठयत्वनि-  
मित्तकमेव पितृदान्वाहार्यकसमाख्यातम् ।

मत्स्यपुराणे तु तर्पणायपितृयज्ञोत्तरकालत्वमेव दर्शभ्रातृ-  
स्योच्यते । तर्पणं च यद्यपि “पितृयज्ञस्तु तर्पणम्” इति मनुवचने  
मेधातिथिना “एकमप्याशयेद्विप्रं पित्रर्थं पाञ्चयज्ञिवे” इति मनुनै-  
षोक्तो यो ब्राह्मणभोजनात्मकः पितृयज्ञस्तद्रूपत्वेन व्याख्यातम् ।  
तथापि दर्शं भ्रातृरूपस्य पञ्चमहायज्ञान्तर्गतपितृयज्ञस्य दर्शभ्रातृदेव  
प्रसङ्गसिद्धत्वेन पृथग्भावाददर्शभ्रातृस्य तत्पञ्चाङ्गावधिधानानुपपत्तेः  
भ्रातृबलिदानरूपपितृयज्ञप्रकारद्वयासमर्थस्य योऽनुकल्पभूतो जल-  
तर्पणरूपः पितृयज्ञप्रकारः—

“यदेव तर्पयत्यग्निः पितृन् स्नात्वा द्विजोत्तमः ।

तेनैव सर्वमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम्” ॥

इति मनुवचने परिशिष्टादौ चोक्तं स एवात्र गृह्यते तर्पणपदेन ।  
तत्पञ्चाङ्गावधौ यद्यपि ज्ञातस्य भ्रातृविधानादेव प्राप्तः । ज्ञातस्य  
तर्पणान्तत्वात् । सर्वान्ते कात्यायनेनैव “ज्ञानविधिः” इत्युपसंहा-  
रात् । तथाप्यग्निमतः भ्रातृदिने तर्पणरूप एव पितृयज्ञो भवति यज्ञो  
भवति न तु पित्रबलितस्य भ्रातृरूपोऽपीत्येवमर्थं तर्पणपुनर्वचनम् ।  
छन्दांगपरिशिष्टे हि त्रिप्रकारः पितृयज्ञ उक्तः—“पितृयज्ञस्तु तर्पणम्,  
भ्रातृं वा पितृयज्ञः स्वात्पितृयज्ञं बलितथापि वा” इति । याशब्दो  
प्यत्यर्थः । अत एव —

‘निर्वर्त्य प्रणिपत्याथ पर्युक्ष्याग्निं समन्ववत् ।

वैश्वदेवं प्रकुर्वीत नत्यर्कं बलिमेव च” ॥

इति मत्स्यपुराणे, “वैश्वदेवं ततः क्षुर्यान्नवृत्ते पितृकर्मणि” इति-

वचनान्तरे च निम्नभाजं नोक्तम् । बलिरपि न पित्र्यः किन्तु गृहबलिः ।  
अत एव किल मनुनापि साग्निककर्तृकश्राद्धोत्तरमुक्तम् ।

“उच्छेपणां तु तत्तिष्ठेद्यावद्विप्रान् विसर्जयेत् ।

ततो गृहबलिं कुर्यादिति धर्मो व्यवस्थितः” ॥ इति ।

तेन साग्निकस्य श्राद्धदिनातिरिक्तं देने निःश्रेयसु श्राद्धदिनेऽपि  
विप्रकारेऽपि पितृयज्ञो भवति । श्राद्धदिने तु साग्निकस्य तर्पणरूपं पर्वत  
स्वच्छन्दव्यवहारिणः परिशिष्टप्रकाशकृच्छ्रलपाणिप्रभृतयो मन्यन्ते । तत्र  
यत्तावदुक्तं तर्पणपश्चाद्भावः ज्ञानपश्चाद्भावदेव श्राद्धस्य प्राप्त इति ।

तद्युक्तम् । कानीयानुसारिणां हि कथञ्चित्तर्पणं ज्ञानप्रयोगा-  
स्तराजं स्यान्त तु सर्वेषाम् । अश्वलायनेन तावत् “अथ आप्मृत्य” इति  
ज्ञानोत्तरं ब्रह्मप्रश्नं विधाय तत्संदर्शने तर्पणं विहितम् । स्मृति-  
व्यापि “ज्ञात्वा देवान् पितृञ्चैव तर्पयेदर्थयेत्तया” इति ज्ञानप्रयोगा-  
द्विद्वेकतद्विहितम् । यस्तु नस्तु कातीयसूत्रेऽपि मुख्यत्वात्तुपमहारे  
ज्ञानसंकीर्तनं प्रदर्शनार्थं ज्ञानं तु वासःपरिधानान्तमेव, उपस्थान-  
प्रक्षयज्ञतर्पणादिकं पृथगेव प्रधानम् । इत्येकत्राक्यत्वादेकस्मिन्दिने  
नानातीर्यादिकानुप्राप्तौ सकलानुष्ठानस्य तावत्कृत्वः प्रसङ्गाच्च ।

तेन ज्ञानपश्चाद्भावोक्त्वा तर्पणपश्चाद्भावस्य नियमेनाप्राप्ते-  
स्तत्रियमविधानसंभवे परिसंख्यात्प्राज्ञाकरणमनुचितम् । किञ्च-  
तदङ्गीकारेऽपि तर्पणरूप एव पितृयज्ञः श्राद्धात्पूर्वं कर्तव्यो न तु  
श्राद्धबलिदानरूप इत्येवं पूर्वकालमात्रे सा स्यान्न तु तद्दिन एव  
नेति । त्रिरूपोऽपि पितृयज्ञः समुच्चयेन कर्तव्य इत्येतदप्य-  
मुक्तम् ।

तथाहि । त्रिरूपः पितृयज्ञ इत्यस्य कौऽर्थः । किं तर्पणबलिदा-  
नभास्कररूपाणि भिष्यानि अणि कर्माणिदृष्टार्थन्वसमुच्चयार्हाणि,

साध्येव पितृयज्ञसंस्कृतानि न तु पितृयज्ञो नाम ततो भिन्नं किञ्चि-  
त्कर्मति । अथवा पितृयज्ञा एवैकं कर्म, तस्य प्रकाराकाङ्क्षायां  
समुच्चितमिदं प्रकारत्रयम् । तत्समुच्चयांसङ्गये च सोऽभ्यस्यत इति ।

द्वेषाद्युक्तः समुच्चयः । तत्राद्यपक्षे तावत्संज्ञासंज्ञिसम्बन्ध-  
मात्रकराणि “पितृयज्ञस्तु तर्पणम्, अर्घ्यं च” इत्यादिवक्तव्यानि ।  
अथाष्टामेकसंज्ञाकरणस्य च न चातुर्मास्यादिवरसौकर्येण युगपरसं-  
कल्पादिसिद्धिः प्रयोजनम् । एकप्रयोगविधपरिग्रहैकफलत्वयोर-  
भावात् । नापि वैश्वदेवादिवहुणोपबन्धस्तिस्रस्तद्भावात् । तत्राद्यपय-  
सवनीयसमाख्येयव सवनीयाशूनामाग्नेयैन्द्राग्रादीनां पितृयज्ञसमा-  
ख्येयैकया अथाष्टामेककार्यत्वं वक्तव्यम् । प्रयाजादिसमाख्यया तु  
नैकप्रयोजनता । गुणोपबन्धादिप्रयोजनान्तरसंभवास्यः । ततश्चैषां  
अथाष्टां समाख्येयकथेनैककार्यत्वादस्यपि वचने विकल्पः स्यात्  
किमुत वाशब्दयुक्ते आदित्य विकल्पयन्त्रने । तद्वशादपि चैककार्यता ।  
तद्भावे विकल्पासंभवात् सवनीयानां तु वचनात्सिद्धास्ते समुच्चयः ।  
तदाह जैमिनिः “वचनाञ्च समुच्चयः” इति ।

द्वितीये तु पक्षे पितृयज्ञभाष्यनाया यत्किञ्चिद्वैकप्रकारापेक्षार्या-  
वचनेन (पञ्चवर्गलक्षणश्राद्धरूपं मुख्यं द्वौ प्रकारौ तर्पणरूपश्चातु-  
कल्पप्रकारो विकल्पितो विधीयते इति स्पष्टं पञ्चसमुच्चयः । एकेन  
प्रकारेण नैराकाङ्क्ष्याप्रधानाधृतेरन्याय्यत्वाच्चचनाच्च । वाशब्द-  
मार्थ इति तु किंप्रमाणकमभिधानं महत्प्रायश्चित्तशूलमाविष्करोति ।

मनुना तु श्राद्धरूप एव पितृयज्ञप्रकारोऽभिहितः । “वद्यद्वहरद्व-  
श्राद्धम्” इति नामधेयेन चोदनासामान्येन वा प्राप्तदर्शश्राद्धप्रकार-  
विशिष्टं कर्मोत्पाद्य, तदन्तर्यतब्राह्मणसंख्यावैश्वदेविकपूजानिवृत्त्यर्थे-

“एकमप्याशयेद्विप्रं पित्र्यं पाञ्चयज्ञिये ।

न चैवान्नाशयेत्किञ्चिद्वैश्वदेवं मतिं द्विजम्” ।

इत्युत्तरवचने पाञ्चयज्ञिय इत्यभिधानात् ।

“पितृयज्ञस्तु तर्पणम्” इत्यनन चैनस्यैव ब्राह्मणतर्पणस्य पितृ-  
यज्ञसंज्ञाकरणम् । “यदेव तर्पयत्यज्ञि” इति त्वनुकल्प इत्युक्तमेव ।  
चिकल्पमभिप्रेत्यैव चाश्वलायनसूत्रवृत्तिकृता सूत्रे पिङ्गवक्षिदानस्यै-  
वाश्वानात्तस्यैव च देवभूतयज्ञप्रायगाढात् “यत्पितृभ्यो ददाति स  
पितृयज्ञः” इति सूत्राच्च पितृयज्ञरूपत्वात् “दद्यादहरहः आञ्जम्”  
इति मनुका ब्राह्मणभोजनपर्यवत्ततः आञ्जकः पितृयज्ञस्तत्सूत्रानुसर-  
दिभिर्न कार्य इत्युक्तम् ।

यत्र तु सूत्रेषु स्मृतिषु वा द्वयमप्याश्वान्तं तत्रापि पितृयज्ञ-  
रूपताभ्यतरस्यैव । यथागमकं इचनवलास्यस्यदपि क्रियते ।  
यथादिभाङ्गदिनेऽपि पश्चात्पृथङ्निमित्यभाङ्गकर्त्तव्यत्वाभिधानं तु  
प्रसङ्गव्याख्यानामूलकम् । अत एव मत्स्यपुराणादौ आञ्जाकारकर्त्तव्य-  
मध्ये तद्वनभिधानम् । पिङ्गवक्षिदानं तु पृथक्कर्त्तव्यमेव तत्र ।  
“स्वभा पितृभ्यः” इति बहुवचनान्तपितृशब्दवलेन तस्य “देवा  
मनुष्याः पितरः” इति प्रायपठितसाधारणपितृदेवत्वत्वात् आञ्जेन  
प्रसङ्गादसिद्धेः । तस्य पितृशब्दस्य जनकपरत्वे बहुवचनान्वयार्थं  
पितामहादिलक्षणापत्तेः । तत्र च प्रमाणाभावात् । तच्च आञ्जान्त  
एव प्रागुदाहृतमार्कण्डेयात् । यज्ञत्रयात्मकं ह्याश्वलायनादीनां वैश्व-  
देवम् । येषामपि देवयज्ञ एव वैश्वदेवं तेषामपि तदुत्तरभावितास-  
ञ्जान्त एव । अत एव मनुवचनगतं गृह्यलिप्रहर्षं सकलोप-  
सङ्गणत्वेन मेधातिथिना व्याख्यातम् । एतच्च वैश्वदेवस्य आञ्जान्ते-  
नुष्ठानं केवलीपासनिकस्य । आहिताग्नेस्तु आञ्जात्पूर्वमेव । येषां  
यावद्वैश्वदेवं तावत् “पक्षान्तं कर्म निर्वर्त्य” इति वचनात् ।

तेन यत्पितृङ्गाम्बाहार्यकसमाख्यातदर्शभाङ्गानुष्ठातुराहिताग्ने-  
रपि मनुवचनस्य तद्विषयत्वमप्यङ्गीकृत्य आञ्जान्ते वैश्वदेवाभिधानं



परिशिष्टप्रकाशादौ तदयुक्तमेव । तेन ज्ञानपञ्चाङ्गावविधानादप्राप्तः प्रधानभूतपञ्चाङ्गाव एव मत्स्यपुराणवाक्ये विधीयतां नाम । मनुवचने तु पिएडपितृवृक्षपञ्चाङ्गाव एव विधीयत इति तस्मिन्सकमेवेदं दर्शनादस्य पिएडवाह्यकसमाख्यात्मम् । तं दर्शय तत् पिएडपितृवृक्षाधिकारिणः साङ्गिकस्यैव संभवतीति तद्विषयमेवैषमुपक्रमं सर्वदर्शनार्थं कुन्योगपरिशिष्टं मनुवचनं च । न तु सर्वविषयम् । इतराम्प्रति तत्समाख्याऽसंभवात् । यद्यप्यन्यथान्धर्त्यन्वयमस्याः समाख्याया मत्स्यपुराण उक्तम्—

“यस्माद्वन्वाहता मात्रा भक्षयन्ति द्विजातयः ।

अन्वाहार्यकमित्युक्तं तस्मात्तद्वन्क्षये” । इति ।

तदपि न सर्वविषयं संभवति । प्रायः सर्ववृक्षस्मृतिषु ब्राह्मणभोजनोत्तरमेव पिएडवानविधानदर्शनात् । ब्राह्मणानां पिएडैकदेशभक्षणविधानादर्शनाच्च । किन्तु—

“पिएडेभ्यस्तद्विपकां मात्रां समादायानुपूर्वशः ।

तामेव विप्रानासीनान्विधिवःपूर्वमाशयेत्” ॥

इति मनुकथाद्धे प्रहारानुष्टातुविषयमेव ।

अदपि “ततः प्रभृति पितरः पिएडसंज्ञां तु लेभिरे” इति भारस्यात् पितृणामपि पिएडशब्दवाक्यत्वात्, “पिएडानां मासिकं भ्रातृमन्वाहार्यं विदुर्बुधा” इति मनुवचनोपदर्शितपूर्वव्याख्यातयोगनिमित्ता सा सर्वान्प्रति संभवतीति कैश्चिदुक्तम् । तदपि काचित्कपटद्वयन्तरादिगाचरपृष्ठशब्दप्रयोगनिमित्तप्रदर्शनार्थस्पर्शनप्रभवत्वात्वावृत्तः, “ततः प्रभृति” इत्यस्यापि काचित्कपितृगोचरपिएडशब्दप्रयोगनिमित्तप्रतिपादकार्यत्वात्मात्रत्वात्पिएडेषु संज्ञामुद्देशं लेभिरे इत्यर्थकत्वात् न युक्तम् । कचिच्च पिएडशब्दस्य लक्षणया पितृषु प्रयोगेऽपि समाख्यानन्तर्गस्य संभवन्मुख्यत्वस्य तथात्वे प्रमाणाभावात् । तेन परिशिष्टोक्तो वास्तवतृतीयांशकोऽपि

विभागश्चापराह्णक आदिनाग्रेण दर्शधादकालः । तं प्रत्येव  
पिएडपितृयज्ञाद्धोभयानुष्ठानार्थं दीर्घापरह्णापेक्षणात् ।

अन एवातिरन्ध्यासमीकरा दिनान्धमुद्धतं एव तं प्रति  
नियिधते न तु "सायाह्नेऽनुद्धतः स्यात्तुद्धं तत्र न कारयेत्"  
इति सकलसायाह्णनिषेधस्तं प्रति । तथाप्ये पञ्चमुद्धतात्मकदिन-  
तृतीयभागकालापरह्णकध्वेऽवशिष्टयोटेकादश रात्रामुद्धतं योऽनयानुष्ठा-  
नासमवात् । पिएडपितृयज्ञांऽपि दि "पूर्वाह्णं वै देवानाम्"  
इत्यादिनाप्रकरणरठिनभूतः तत्रैव विहितः । तेन वासरतृतीयांशो-  
ऽपि पञ्चधाविभागपराह्णपर्यवस्य एव "नानिस्तन्ध्यासमीपतः" इति  
सकलसायाह्णनिषेधप्रतिमाधवोक्तिर्निरस्तः वेदितव्या । अतीत्यस्य  
वैयर्थ्यात् । एतेनैव "अमासस्यामराह्णे पिएडपितृयज्ञेन चरन्ति"  
इति पिएडपितृयज्ञे, "अमराह्णे च पार्चनम्" इति च भाष्ये संज्ञावि-  
धयर्थशाय पञ्चधाविभक्तदिनचतुर्थभागकालस्येवापराह्णस्योभयभाषि  
ग्रहणम् ।

एवं सति यदेकादशादिमुद्धतपञ्चकस्य परिशिष्टवचने भाष्ये  
विधानं तदेव पिएडान्वाह्यार्थसमाकरायाः पिएडपितृयज्ञानन्तरभाषा-  
भाष्येऽप्यन्यथाप्यन्वर्गन्वस्तम्बेऽपि दशममुद्धतं पञ्चधाविभागपक्षा-  
पराह्णान्तर्गते पिएडपितृयज्ञानुष्ठानं सूचयति । "नानिस्तन्ध्यासमीपतः"  
इत्यन्तिममुद्धतनिषेधस्य समस्तसायाह्णनिषेधेऽपि तदन्तर्गतयोऽस्योदश-  
चतुर्दशमुद्धतयोराप्यभ्यनुष्ठार्थं इति यत्परिशिष्टप्रकाश उक्तं तद्वपह-  
स्तितं वेदितकम् । न च विषयविशेषे परिभाषिकापराह्णग्रहणेऽपि  
तस्यानर्थक्यम् । त्रिवयान्तरे तस्यैव ग्रहणात् । उचिता च भृत्यविषये  
विशेषाविषये च सामान्यतः परिभाषितस्य पीराणिकस्थापराह्णस्य  
प्रवृत्तिः ।

यथाश्चक्षायनसूत्रवृत्तिज्ञा चतुर्थभागपदेन पञ्चधाविभागै-  
वाऽपराह्णे व्याख्यातः । चतुर्धाविभागो चतुर्थभागस्यापराह्णशब्दा-  
व्यत्वात् । तदपि त्रेधाविभागपराह्णपराह्णे पञ्चधाविभागपक्षापराह्णस्य

मुहूर्तद्वयेनान्तर्गतत्वादधिरोधि । यथा च तत्रैव मुहूर्तद्वये “अपराह्णे  
पितृणां तु तत्र दानं प्रशस्यते” इति घचनाच्छ्राद्धस्याप्युपक्रमो  
भवति । तथा पिएडपितृयज्ञः कर्तव्यस्तीर्त्रेण प्रयत्नेन, शिथिलप्रयत्न-  
प्रकृतेस्तत्रैवोपक्रम्य तत्समापनाशकौ तत्पूर्वभाविनि दशममुहूर्तेऽपि  
तत्तुपक्रमः कर्तव्य इत्येवमर्थमिति ।

तस्माद्दर्शेष्टयज्ञान्धाधानोत्तरानुष्ठेयपिएडपितृयज्ञोत्तरं दर्शभादानु-  
ष्ठातृणां त्रेधाविभागपक्षपराह एव भाद्रकालस्तेषामेव च सः । पिएडा-  
न्वाहार्यकक्षमाख्यापि तत्कर्तृकदर्शभाद्रविषयेवेति छन्दोगपरिशिष्टो-  
क्तो दर्शनिर्णस्तु तद्विषय एव । तत्रापि यैः पक्षाच्चन्द्रदर्शनं भवति प्रति-  
पदिने दर्शेष्टिनिषेध आद्रियते तेषामेव । “सन्ध्यां पौर्णमासीमुपवसेत्”  
“पक्षान्ता उपवस्तव्याः” इत्येवमुपक्रमकाणाम्—“यद्दृश्येव चन्द्रमा  
न दृश्यते ताममावास्यां कुर्वीत, दृश्यमानेप्येकदा (१), गताया

( १ ) द्वितीयपुस्तके त्वयायं पाठोऽधिको वर्तते—

“दृश्यामानेप्येकदा गता” कलावशिष्ट इत्यग्रे परमसूक्ष्मताया  
अभिधानात् । अमावास्यासप्तमांशे च कृत्स्नक्षयः । तेन परमसूक्ष्मता  
कृत्स्नक्षयश्च द्वयं क्षयशब्दवाच्यम् । यद्यपि च पुनःशब्दवशादादृशी  
परमा सूक्ष्मता चतुर्दश्यष्टमभागे तादृश्येवामावास्याष्टमभागेऽपि ।  
न च तदुगता सा चन्द्रक्षयशब्दवाच्या । तथा सत्यमावास्याया-  
श्चन्द्रक्षयवाक्यभिचारात्तेन विशेषणं व्यर्थं स्यात् । अत एव चतुर्दश्यष्टम-  
भागकृत्स्नामावास्यात्मकरूपं चन्द्रक्षयकालस्य कैश्चित्परिशिष्टभाष्य-  
कारैरुक्तमयुक्तम् । तथापि कृत्स्नक्षययोगिनी परमसूक्ष्मता विवक्षिता ।  
न च तदुत्तरभावि” इति ।

अत्रार्थं पाठस्तावदसम्बद्धः किन्तु ५४८ पृष्ठे १६ पङ्क्तौ संगच्छते ।  
मुद्रणाभारपुस्तकेऽपि च तत्रैवोपाक्तः । द्वितीयपुस्तके तु स्थलद्व-  
येऽप्युपाक्तः ।

भवति" इति सूत्राणां मध्ये आद्यस्य दर्शकभूतोपवासविषयत्वात् ।  
उत्तरशो भाद्रविषययोः श्वासाधिकारिकर्तृकभाद्रविषयस्य  
स्पष्टं मनीते । परिशिष्टस्य च तत्तात्पर्यव्याख्यानेन तदनुसा-  
रित्वात् ।

किञ्च । गताभ्यसूत्रे—

“संमिधा वा चतुर्दश्या अमावास्या भवेत् कचित् ।

खविकां तां विदुः केचिद् गताभ्यामिति चापरे” ॥

इति च परिशिष्टे सायाह्वयस्यमावास्यायुक्ताया अपराह्निका-  
ष्टमांशावच्छिन्नायाश्चतुर्दश्या एव “अष्टमेशो चतुर्दश्याः क्षीणो भवति ।  
चन्द्रमाः” इत्युक्तचन्द्रक्षययोगेनामावास्यात्वसंपत्त्युक्त्या तादृश-  
चतुर्दशीमिश्रपूर्वमावास्याया एवोपवासप्राप्ताह्वं यदुक्तम् ।  
तदमावास्याह्वनेनाक्षिप्य समादधता तद्गायत्रिकारेण पूर्वस्यां  
सोमश्चययुक्तापराह्वसमाप्तिम्, उत्तरस्यां च “अमावास्याष्टमेशो च  
पुनः किल भवेदग्नः” इति वचनात्तदसम्पत्तिमेकं हेतुमुक्तवोत्तरस्यां  
तदनुष्ठाने तदुत्तरद्वितीयाभिश्चप्रतिपदिने पश्चाच्चन्द्रदर्शनवति  
भागानुष्ठानप्रसङ्गस्तत्र च प्रायश्चित्तापत्तिरिति द्वितीयो हेतुरुक्तः ।

यदि च चतुर्दशीमिश्रामावास्यापेक्षयामावास्यायाः प्रतिपदश्च  
विष्वद्व्या प्रतिपन्मिश्रामावास्यायामप्यपराह्वे किञ्चिच्चन्द्रक्षयैकदेश-  
स्तदुत्तरयागदिने च पश्चाच्चन्द्रादर्शनं लभ्यते तदा तयोरेव यथाक्रम-  
मुपवासयागयोरनुष्ठानमिति च—

“वर्धमानाममावास्यां लभेच्चोदपरेऽहनि ।

यामांस्त्रीनधिकान्वापि पितृयज्ञस्ततो भवेत्” ॥

इति परिशिष्टवचनोपन्यासेन तत्रैव दर्शितम् ।

तदेवं दर्शतद्ब्रूभूतोपवासकालविवेचनार्थयोगृहातद्भाष्ययोः  
 आह्वयिण्डपितृयज्ञविषयपरिशिष्टोपजीवनात्तस्मिंश्च परिशिष्टे तादृश-  
 तदुपजीवनात्त्रयाणामप्युपवासादीनामेकदिनेऽनुष्ठानम्, येषां चानुष्ठा-  
 त्तृणां तत्तद्विषयमेव दर्शश्चाहकालविवेचनार्थं परिशिष्टमिति स्पष्टं  
 तदग्रन्थालोचया प्रतीतौ यत्परिण्डान्वाहव्यक्तसमाख्याया यथाकथञ्चि-  
 त्साग्निरिग्निसाधारणान्वर्थतासम्पादनेन परिशिष्टोक्तव्यवस्थायाम्  
 अपि तत्सन्धारण्याभिधानं गौडानां तत्तन्माभालोचनमूलक-  
 मनादृत्यम् ।

तेन तादृशानुष्ठानकर्तृन्साम्प्रति यागकालानुरोधेन परि-  
 शिष्टानुसारेणामावास्या निर्णयिते ।

तत्र तृतीयभागरूपोऽपराहस्तावसान्प्रति आह्वयकाल इत्युक्तम् ।  
 तत्रापि चन्द्रक्षयकालः प्रशस्तः । 'क्षीणे राज्ञि शस्यते' इति  
 ध्वनात् । स च कालः परिशिष्ट एवोक्तः ।

"अष्टमेशे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।

अमावास्याष्टमशि च पुनः किल भवेदग्नः" ॥ इति ।

क्षीणश्चतुर्थभागोनकलावशिष्टः । चतुर्थभागोनकलावशिष्ट  
 इत्यग्रे परमसूक्ष्मताया अभिधानात् । अमावास्यासप्तमशि च कृत्स्न-  
 क्षयः । तेन परमसूक्ष्मता कृत्स्नक्षयश्च द्वयं क्षयशब्दवाच्यम् ।

यद्यपि च पुनःशब्दत्रयाद्यादृशी परमसूक्ष्मता चतुर्दश्यष्टमभागे  
 तादृश्येवामावास्याष्टमभागेऽपि । न च तद्गता सा चन्द्रक्षय-  
 शब्दवाच्या । तथा सत्यमावास्यायाश्चन्द्रक्षयाव्यभिचारात्सेन विशेषणं  
 ध्वर्थं स्यात् । अत एव चतुर्दश्यष्टमभागकृत्स्नामावास्य.त्मकप्र-  
 हरनवकरूपत्वं चन्द्रक्षयकालस्य कैश्चित्परिशिष्टभाष्यकारैरुक्तमयु-  
 क्तम् । तथापि कृत्स्नक्षयेपयोगिनी परमसूक्ष्मता विचक्षिता । न च

तदुत्तरभाविन्यमावास्याष्टमभागगता सा तादृशी भवति । मार्गशीर्ष-  
ज्यैष्ठ्यामावास्ययोस्त्वितरविलक्षणा अष्टशामव्यापिता क्षयस्येत्युक्तं  
तत्रैव ।

“आग्रहायण्यमावास्या तथा ज्यैष्ठस्य या भवेत् ।

विषेशमाभ्यां ब्रुवते चन्द्रचारविदो जनाः” ॥

“अत्रेन्द्रुराद्ये ग्रहरेऽनतिष्ठने चतुर्थभागोनकलावशिष्टः ।

तदन्त एव क्षयमेति कृत्स्न एवं ज्योतिश्चक्रविदो वदन्ति” ॥

आभ्यां अन्त्योः । तदन्त एवामावास्यान्त एव । मलमासयुताभ्ये-  
स्त्वनयोरपीतरतुल्य एव क्षय इत्युक्तम् । यस्मिन्चन्द्रे द्वादशैकश्च  
क्षयस्तस्मिंस्तृतीयापरिदृश्यो नोपजायेत । यत्रो मासः । तृतीयया  
चतुर्थभागमात्रेण त्वात्त्रिभागमात्रावशिष्टया कलया परिदृश्योऽन्यो-  
रप्यमावास्ययोराद्ययामे न जायते नावतिष्ठने । किन्तु इतरमा-  
सवद्वानयोरप्यमावास्ययोश्चतुर्दश्यन्त्ययाम एव चतुर्थभागो-  
नकलावशिष्टाच्चन्द्रस्य तदधिकमात्रेण त्वात्त्रिभागमध्येऽपि किञ्चि-  
दन्यूनकलावशिष्टयावतिष्ठत इत्यर्थः ।

अत्र च पौर्णमास्यन्तौ ज्यैष्ठमार्गशीर्षाविति परिशिष्टप्रकाशकारः ।

हेमाद्रिरपि “वृषस्ये चन्द्रे ज्यैष्ठस्यामावास्या वृश्चिकस्ये च  
मार्गशीर्षस्य” इति वदन्त्येव मन्यते । अत्र च मूलं ज्योतिःशास्त्रमेव ।  
ज्योतिश्चक्रविदो वदन्तीत्यभिधानात् । “ते च चन्द्रस्य परमोक्षनीच-  
स्याने” इत्यादि ज्योतिःशास्त्रग्रन्थनिवासाद्यत एव हेमाद्रिणा-  
भिधानाच्च ।

यत्तु तिथितत्त्वकृताः “पयोमूलफलैः शार्कैः कुण्डपक्षे च सर्वदा”  
इति वचनेनैव ब्रह्मपुराणेऽमावास्यायाश्चाद्यस्यापि विधानद्वयस्युरा-

शीयति विहित्यत्वमत्र पौर्णमास्यन्तमासप्रद्वये क्षीजमुक्तम् तदेत-  
त्प्रकरणादवमावास्याप्राज्ञस्य कृष्णपक्षप्राज्ञाज्ञे द्रव्यवस्थापनाद-  
युक्तम् । एवं चन्द्रक्षयकालमुक्त्वा तस्य प्रयोजनं "क्षीणे राजनि" इति  
पूर्वोपक्षिप्तमेवोपसंहृतं तत्रैव । एवं चारं चन्द्रमसो विदित्वा क्षीणे  
तस्मिन्नपराह्णे च दद्यादिति ।

एवं सति तृतीयभागरूपापराह्णव्याप्तौ कालव्याप्तिविषयपक्ष-  
षट्क्रम्ये त्रिमुहूर्ताधिकवृद्धिक्षयाभावेन विमद्वये समस्ततद्व्याप्ति-  
वत्स्पर्शपक्षयोः संभवाच्चत्वार एव पक्षः संभवन्ति । पूर्वैद्युरेव परैद्युरेव  
वा कालव्यपेक्षेनैकदेशेन वा तद्व्याप्तिः । दिनद्वयेऽपि साम्येन वैषम्येण  
वा तदेकदेशस्यैव व्याप्तिरिति ।

तत्रैकस्मिन्नेव दिने कृत्स्नकालव्याप्तिरितरदिने तद्व्यपेक्षेनैकदे-  
शव्याप्त्या वा भवति । तत्र तद्व्यपेक्षेनैकदेशव्याप्त्यामावास्यायाः  
साम्येनाधिक्येन क्षयेण वा । यथा दशमुहूर्ता चतुर्दशी दश-  
मुहूर्तामावास्या, नवाष्टममुहूर्ता चतुर्दशी दशमुहूर्ता परा, दश-  
मुहूर्ता चतुर्दशी नवाष्टममुहूर्ता परेति । पञ्चदशमुहूर्ता पूर्वा  
तावत्येव परा, तावत्येव पूर्वा षोडशादिमुहूर्ता परा, तावत्येव पूर्वा  
पञ्चदशमुहूर्ता परेति वा । एकदेशव्याप्तिरधिक्येनैव । यथा पूर्वैका-  
दशमुहूर्तामारभ्य अष्टोत्तरैकादशाद्दशमुहूर्तापर्यन्तामावास्या,  
उत्तरत्र पञ्चदशमुहूर्तापर्यन्ता पूर्वत्र त्रयोदशादिमुहूर्तामारभ्य प्रवृत्ता  
चेति । एकस्मिन्नेव दिने कालैकदेशव्याप्तिः क्षयेणैव । यथा पूर्वत्र  
द्वादशादिमुहूर्तामारभ्य प्रवृत्तोत्तरत्र नवमदशमुहूर्तापर्यन्ता, उत्तरत्र  
द्वादशत्रयोदशादिमुहूर्तापर्यन्ता पूर्वत्र षोडशादिमुहूर्तामारभ्य प्रवृत्ता  
चेति । दिनद्वयेऽपि साम्येनैकदेशव्याप्तिरपि घट्टया साम्येन क्षयेण  
वा । यथा द्वादशत्रयोदशमुहूर्तामारभ्य प्रवृत्ता द्वादशैकादशपर्यन्तेति ।  
एवं वैषम्येणैकदेशव्याप्तिरपि । यथा द्वादशमुहूर्तामारभ्य प्रवृत्ता  
द्वादशपर्यन्ता, द्वादशत्रयोदशमुहूर्तामारभ्य प्रवृत्ता द्वादशैकादशपर्यन्ता,

त्रयोदशमारभ्य प्रवृत्तौकादशपर्यन्ता च । चतुर्दशपर्यन्ता चतुर्दशमारभ्य  
प्रवृत्ता, चतुर्दशत्रयोदशपर्यन्ता पञ्चदशी चतुर्दशी चारभ्य प्रवृत्ता,  
त्रयोदशपर्यन्ता पञ्चदशमारभ्य प्रवृत्ता चेति । तत्र या पूर्वेद्युरेव कृत्स्न-  
कालव्यापिनी, उत्तरत्र तदेकदेशमपि न स्पृशति सा तावत्पूर्वैव  
भवति । तत्र कदाचिच्चतुर्दशपेक्षप्रामाद्यास्याया दशमुद्धर्तमध्ये षुद्धा-  
द्यपि वर्धमानावाक्यविशयभूतायास्तस्या अभावात् । यापि तदृशी,  
उत्तरत्र च तदेकदेशव्यापिनी सापि पूर्वैव । यदि यजनीयदिने अन्द्र-  
दर्शनादेकदेशव्याप्तिर्दिने एव यागः । कृत्स्नकर्मकालव्याप्तिलाभास्तत्र  
अन्द्रक्षयलाभादुत्तरत्र तदलाभादुयागेनावरोधाच्च ।

न च वर्धमानावाक्यविरोधः । तत्रापि यागदिनगतचन्द्रादर्शन-  
प्रयोजिकायाः प्रतिशङ्कितहिताया अभावास्यावृद्धेर्विषयित्वात् ।  
अत एव यदि वृद्ध्या चन्द्रदर्शनत्प्रतिपद्येव यागस्तदा तदनन्तरपूर्वदि-  
नकर्त्तव्याम्बाधानानुरोधेन अयागामैककाल्यनियमाच्छ्राद्धमप्येकदेश-  
व्याप्तिदिन एव भवति । कृत्स्नकालव्यापिनी तद्गतचन्द्रक्षयवतीमपि  
पूर्वा परित्यज्य । अत एव गोभिलगृह्यभाष्ये क्षीयमाणावाक्यात्पूर्वस्या  
वर्धमानावाक्याच्चोत्तरस्या यदुप्राहत्वं तद्यागदिनगतपञ्चाब्जदर्शना-  
र्शनप्रयुक्तमेव निष्कृष्टं प्रतीयते । तेनैतत्प्रयुक्तनिर्णयविद्वज्ज्वलन्क्षया-  
धराह्णशास्त्रपक्षपातोऽपि स्याज्यः । अत एवोभयत्रापि शस्यत इत्युक्तम् ।

या त्वेकदेशमपि पूर्वेद्युरेव व्याप्नोति सा सुतरां पूर्वा ।  
तथा च परिशिष्टम्—

“यदा चतुर्दशी यामं तुरीयमनुप्राप्येत् ।

अमावास्या क्षीयमाणा तदैव आह्निकमिष्यते” ॥ इति ।

चतुर्दश्या भूयश्चतुर्दशीयुक्तस्य दितस्य “आधिक्येन हि व्यपदेशाः”  
भवन्ति । याममित्यर्थः । तदनुप्राप्यं च समतस्तदुप्यापनेनापि भवति ।



तदेकदेशप्रवेशेन च । अत एव “अमुद्वर्त्ताणि कर्त्तव्या” इति वचनानन्तरम् । तृतीयमगैकदेशव्याप्तिमात्रं तु विवक्षितम् । क्षीयमाणा चतुर्दश्यपेक्षया सागदिनगतचन्द्रदर्शनप्रयोजकक्षयवती । न तु वासरतृतीयांशे क्षीयमाणा तदस्पर्शिनीति व्याख्या युक्ता । तत्र कर्मकालव्याप्तिवशादेव पूर्वाग्रहणस्त्रिद्वारेतस्य वैधर्ष्यापत्तेः ।

उगोद्बलकमात्रत्वेन तत्रैतस्योपन्यासात् । पूर्वदिने किञ्चिद्दून-  
चतुर्मुद्वर्त्तात्मकसमस्तचतुर्थयामपूरणस्य विवक्षितत्वेऽप्युत्तरदिने  
दशहारादिक्षयेण तृतीयभागान्तर्गतकिञ्चिदधिकार्धमुद्वर्त्तैकदेश-  
व्याप्तेः संभवात् । तथापि चैतद्वचनप्रयुक्तेरुपपत्तेश्च । वृद्धेश्च  
चतुर्दश्यपेक्षत्वात् । क्षयस्यापि सादृशस्यैव ग्रहणौचित्यात् । अत एव  
दिनद्वयेऽपि क्षयेणैकदेशसमव्याप्तात्तद्वचनवशादेव पूर्वाभविष्यति ।  
तत्रैव चैतस्य वचनपरभागः । अन्यत्र कालव्याप्तिलाभाधिक्यादिनापि  
निर्णयसंभवात् ।

नन्वेवं पूर्वस्यां आद्यानुष्ठाने उपवासपितृपञ्चाभ्यामपि तत्रैव  
भवितव्यम् । तत्र च “यद्दहरेष न पुरस्तान् पश्चाद्दृश्ये” इति, “यद्दह-  
स्त्वेवं चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्यां कुर्वीत” इति च श्रुतिसूत्राभ्या-  
मुपवासकालविधायकाभ्यां विरोधः । पूर्वस्यां सिनीवाल्यां पुरस्ताच्च-  
न्द्रदर्शनस्यावश्यंभावात् । इत्यतः परिशिष्टान्तरं—

“यदुक्तं यद्दहस्त्वेव दर्शनं नैति चन्द्रमा ।

तत्क्षयापेक्षया ह्येवं क्षीणे राजनि चेत्थपि” ॥ इति ।

अर्थानुभाषणं चैतच्छ्रुतेः सूत्रस्य च । क्षीणे राजनीति तु  
स्यवाक्यस्यैव ।

नन्वदर्शनविषयायाः श्रुतेः क्षयपरत्वेन पौरुषेणे व्याख्याने किं  
मूलम् । सूत्रस्य तु तथा व्याख्याने “अथ यद्दहश्चन्द्रमा न दृश्यते

# THE PRINCESS OF WALES SARASVATI BHAVANA TEXTS.

Edited by

GOPINATH KAVIRAJ, M. A.

- No. 1—The Kiranavali Bhaskara a Commentary on Udayana's Kiranavali, Dravya Section, by Padmanabha Misra.  
Ed. With Introduction and Index by Gopinath Kaviraj, M. A. Rs. 1-12
- No 2—The Advaita Chintamani, by Rangoji Bhatta.  
Ed. with Introduction etc by Narayan Sastri Khiste Sahityacharya. Rs. 1-12
- No 3—The Vedanta Kalpalatika, Madhusudana Sarasvati.  
Edited with Introduction etc. by Ramajna Pandeya Vyakaranacharya. Rs. 1-12
- No 4—The Kusumanjali Bodhani, a Commentary on Udayana's Theistic Tract, Nyaya Kusumonjali, by Varadaraja. Ed. with Introduction etc. by Gopinath Kaviraj, M. A. Rs. 2-0
- No 5—The Rasasara, a Commentray on Udayana's Kiranavali, Guna Section, by Bhatt Vadindra.  
Ed. with a Introduction etc. by Gopinath Kaviraj M. A. Rs. 1-2
- No 6—(Part I)—The Bhavana Viveka by Madana Misra, with a Commentary by Bhatta Umbeka.  
Ed. With Introduction etc. by M. M. Ganganatha Jha, M. A., D. Litt, 0-12
- No. 6—(Part II)—Ditto Ditto Rs. 0-12
- No. 7—(Part I)—The Yoginihrdaya dipika, by Amrtananda Natha, being a Commentary on Yoginihrdaya, a part of Vamakesvara Tantra.  
Ed. with Introduction etc. by Gopinath Kaviraj, M. A. Rs. 1-8
- No. 7—(Part II) Ditto Ditto Rs. 1-4

No. 8—Rhe Kavyadakini, by Gangapanda Kavindra.

Ed. with Introduction etc, by Jagannatha Sastri  
Hoshing Sahityopadhyaya. Rs. 0-10

No. 9—(Part I)—The Bhakti Chondrika, a Commentary on  
S'andilya's Bhaktisutras, by Narayana  
Tirtha.

Ed. with a Prefactory Note by Gopinath  
Kaviraj, M. A. Rs. 0-15

No. 10—(Part I)—The Siddhantaratna, by Baladeva Vidya-  
bhushana.

Ed. with a Prefactory Note by Gopinath  
Kaviraj, M. A. Rs. 1-2

No. 10.—(Part II)—Do. Do. Rs. 2-12

No. 11—The Sri Vidya Ratna Sutras, by Gaudapada, with  
a Commentary by Sankararanya.

Ed. with Introduction etc. by Narayana Sastri  
Khiste Sahityacharya. Rs. 0-9

No. 12—The Rasapradipa, by Prabhakara Bhatta.

Ed. with Introduction etc. by Narayana Sastri  
Khiste Sahityacharya. Rs. 0-9

No. 13 —The Siddhasidhanta Sangraha, by Batabhadra.

Ed. with Introduction by Gopinath Kaviraj, M. A.  
Rs. 0-14

No. 14—The Trivenika, by Asadhara Bhatta.

Ed. with Introduction by Batukanatha S'arma  
Sahityopadhyaya, M. A. and Jagannatha Sastri  
Hoshing Sahityopadhyaya. Rs. 0-14

No. 15—(Part I)The Tripurarahasya. (Jnana Khanda)

Ed. with a Prefactory Note by Gopinath  
Kaviraj M. A. Rs. 0-14

No. 15—(Part II)—Do. Do. Rs. 2-4

No. 15—(Part III)—Do. Do. Rs. 1-2

No. 15—(Part IV)—Do. with introduction, etc. by Gopi-  
nath Kaviraj, M. A.

No. 16—The Kavya Vilasa, by Churanjiva Bhattacharya.

Ed. with Introduction etc. by Batukanatha S'arma  
Sahityopadhyaya. Rs. 1-2

- No. 17—The Nyaya Kalika, by Bhatta Jayanta.  
Ed. with Introduction by M. M. Ganganatha Jha,  
M. A., D. Litt. Rs. 0-14
- No. 18—(Part I)—The Goraksa Sidhanta Sangraha.  
Ed. with a Prefatory Note by Gopinath  
Kaviraj. M. A. Rs. 0-14
- No. 19—(Part I)—The Prakrita Prakasa by Vararuchi with  
the Prakrita Sanjivani by Vasantaraja and  
the Subodhini by Sadanada.  
Ed. with Prefatory Note etc. by Batuk  
Nath Sarma, M. A. and Baladeva Upadhy-  
aya, M. A. Rs. 2-4
- No. 19—(Part II) Ditto Ditto Rs. 2-12
- No. 19—(Part III) Introduction etc. (In preparation)
- No. 20—The Manasa Tattva Viveka by Visvanatha Nyaya-  
panchanana Bhattacharya.  
Edited with Introduction etc. by Jagannatha  
Sastri Hoshing Sahityopadhyaya, with a Foreword  
by Pandit Gopi Nath Kaviraja, M. A. Principal,  
Government Sanskrit College, Benares. Rs. 0-12
- No. 21—(Part I.—The Nyaya Sidhanta Mala by Jayarama  
Nyaya Panchanana Bhattacharya.  
Edited with Introduction etc. by Mangal  
Deva Sastri M. A., D. Phil. (Oxon)  
Librarian, Govt. Sanskrit Library, Sara-  
swati Bhavana, Benares. Rs. 1-0
- No. 21—(Part II) Ditto Ditto Rs. 2-0
- No. 22—The Dharmanubandhi Slokachaturdasi by Sri Sesa  
Krsna with a Commentary by Rama Pandit.  
Edited with Introduction etc. by Narayana Sastri  
Khisto Sahityacharya, Assistant Librarian,  
Government Sanskrit Library, Saraswati Bhavana,  
Benares. Rs. 1-0
- No. 23—Navaratrapradipa by Nanda Pandit Dharma-  
dhikari.  
Ed. with Introduction etc. by Vajjunatha Sastri

- Varakale Dharmasastra-Sastri, Sadholal Research Scholar, Sanskrit College, Benares with a Foreword by P. Gopinath Kaviraj, M. A., Principal, Government Sanskrit College Benares. Rs. 2-0
- No. 24—The Sri Ramatapiniyopanishad with the commentary Called Rama Kasika in Purvatapini and Anandanidhi in Uttaratapini by Anand Vana. and Ed. with Introduction etc. by Anantarama Sastri Vetala Sahityopadhyaya, Post-acharya Scholar, Govt. Sanskrit College, Benares. with a Foreword by Pandit Gopi Nath Kaviraja, M. A. Principal, Government Sanskrit College, Benares. Rs. 3-12.
- No. 25—The Sapindyakalpalatika by Sadasivadeva alias Apadeva with a Commentary by Narayana Deva. Edited with Introduction etc. by Jagannatha Sastri Hoshinga, Sahityopadhyaya Sadholal Research Scholar, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 5-4
- No. 26—The Mrigankalekha Natika by Visvanatha Dava Kavi.  
 Edited with Introduction etc by Narayana Sastri Khiste Sahityacharya. Asst. Librarian Government Sanskrit Library, Benares. Rs. 1-0
- No. 27—The Vidvacharita, Panchakam by Narayana Sastri Khiste Sahityacharya, Assistant Librarian, Govt. Sanskrit College Library, Sarasvati Bhavanaj Benares. With an Introduction by Gopinath Kaviraja, M. A., Principal, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 2-0
- No. 28—The Vrata Kosa by Jagannatha Sastri Hoshinga Sahityopadhyaya, late Sadholal Research Scholar, Sanskrit College, Benares. With a Foreword by Principal Gopinath Kaviraja M. A., Principal, Govt. Sanskrit College Benares. Rs. 4-0
- No. 29—The Vritti dipika by Mauni Sri Krsna Bhatta.  
 Edited with Introduction etc by Pt. Gangadhara Sastri Bharadvaja, Professor, Govt. Sanskrit College Benares. Rs. 1-2

- No. 30—The Padārtha Mandanāṃ By Śrī Venidatta.  
 Edited with Introduction etc. by Pāṇḍit Gopāl-  
 Sāstrī Nēma, Professor, Govt. Sanskrit College,  
 Benares. Rs. 0-14
- No. 31—( Part I )—The Tantraratna by Partha Sarathī-  
 Mīra.  
 Edited by M. M. Dr. Ganganātha Jha,  
 M. A. D. Litt. Vice—Chancellor.  
 Allahabad University, Allahabad.  
 Rs. 1-14
- No. 32—The Tattvasara by Rakhaldasa Nyayaratna.  
 Edited with Introduction etc. by Harihara Sāstrī,  
 Benares Hindu University, Benares. Rs. 1-0
- No. 33—( Part I ) The Nyaya Kaustubha by Mahadeva-  
 Puntamkar. Edited with Introduction etc. by  
 Umesa Misra, M. A., Allahabad University,  
 Allahabad. Rs. 3-4
- No. 34—( Part I ) The Advaita Vidyātīlakam by Śrī Samara-  
 pūgava Dīkṣita. With a Commentary by Śrī  
 Dharmayya Dīkṣita. Rs. 1-4.  
 Edited with Introduction, etc. by Ganapati Lal  
 Jha, M. A. Sadhulal Research Scholar Govt.  
 Sanskrit Library, Benares.
- No. 35—The Dharma Vijaya Nataka by Bhudeva Sukla.  
 Edited with Introduction etc. by Pāṇḍit Narayana-  
 Sāstrī Khiste, Asstt. Librarian, Govt. Sanskrit,  
 Library, Benares. Rs. 1-4
- No. 36—The Ananda Kanda Champu, by Mitra Misra.  
 Edited with a Foreword by Gopinath Kaviraj,  
 M. A. by Nanda Kishore Sahtyacharya, Research  
 Scholar, Sanskrit College, Benares. Rs. 3-8
- No. 37—The Upanidāna Sūtra Edited with Introduction,  
 by Dr. Mangal Deva Sāstrī M. A. D. Phil, Lib-  
 rarian Govt. Sanskrit Library, Benares. Rs. 1-0
- No. 38—The Kiranavali prakāśa dīdhiti ( Guna section )  
 by Raghu nātha Siromani.  
 Edited with Introduction by Pāṇḍit Badri nāth

- Sastri, M. A., Lecturer in Sanskrit, Lucknow University, Lucknow, Rs. 1-12
- No. 39—The Rama Vijaya Maha Kavya. by Rupa Natha. Edited with Introduction by Pandit Ganapatilal Jha, M. A., Sadholal Research Scholar, Govt. Sanskrit Library, Benares. Rs. 2-0
- No. 40—( Part I )—The Kalatattva Vivechan, by Raghunatha Bhatta. With a Foreword by Principal Gopinath Kaviraj Edited with Introduction by Pandit Nanda Kianhore Sarma Sahityacharya, Research Scholar, Govt. Sanskrit Library, Benares Rs. 4-0
- No. 40—( Part II ) Ditto Ditto
- No. 40—(Part III) Ditto Ditto ( In preparation )
- No. 41—( Part I ) The Siddhanta Sarva Bhauma by Sri Munisvara.  
 Edited with Introduction etc. by Jyautisacharya Pandit Sri Murlidhar Thakker.  
 Late Sadholal Research Scholar Sanskrit College, Benares. Rs. 3-0
- No. 42—Bheda Siddhi. by Visvanatha Panchanan Bhattacharya.  
 Edited with notes etc. by Nyaya Vyakaranacharya Pandit Sri Surya Narayan Shukla, Professor Govt. Sanskrit College, Benares.
-

# THE PRINCESS OF WALES SARASVATI BHAYANA STUDIES.

Edited by

GOPINATH KAVIRAJ, M. A.

Vol. I.—

- (a) Studies in Hindu Law (1): its Evolution, by Ganganatha Jha.
- (b) The View of Nyaya Vaisesika Philosophy, by Gopinath Kaviraj
- (c) Nirmana Kaya, by Gopinath Kaviraj.      Rs. 1-12

Vol. II.—

- (a) Parasurama Misra alias Vani Rasala Raya, by Gopinath Kaviraj.
- (b) Index to Sabara's Bhasya, by the late Col. G. A. Jacob.
- (c) Studies in Hindu Law (12):—its sources, by Ganganatha Jha.
- (d) A New Bhakti Sutra, by Gopinath Kaviraj.
- (e) The System of Chakras according to Gorakshanatha, by Gopinath Kaviraj.
- (f) Theism in Ancient India, by Gopinath Kaviraj.
- (g) Hindu Poetics, by Batuknatha Sarma.
- (h) A Seventeenth Century Astrolabe, by Padmakara Divedi.
- (i) Some aspects of vira Saiva Philosophy, by Gopinath Kaviraj.
- (j) Nyaya Kusumanjali (English Translation), by Gopinath Kaviraj.
- (k) The Definition of Poetry, by Narayana Sastri Khiste.
- (l) Sondala Upadhyaya, by Gopinath Kaviraj, Rs.      5

Vol. III.—

- (a) Index to Sabara's Bhasya, by the late Col. G. A. Jacob.



(b) Studies in Hindu Law (3) :—Judicial Procedure :  
by Ganganatha Jha.

(c) Theism in Ancient India, By Gopinath Kaviraj.

(d) History and Bibliography of Nyaya Vaisesika  
Literature by Gopinath Kaviraj.

(e) Naisadha and Sri Harsa By Nilakamala Bhattacharya.

(f) Indian Dramaturgy, by P. N. Patankar. Rs. 5

Vol. IV.—

(a) Studies in Hindu Law (4) :—Judicial Procedure by  
Ganganatha Jha.

(b) History and Bibliography of Nyaya Vaisesika  
Literature, by Gopinath Kaviraj.

(c) Analysis of the Contents of the Rigveda-Pratisa-  
khya, by Mangala Deva Sastri.

(d) Narayana's Ganita Kaumudi, by Padmakara  
Dvivedi.

(e) Food and drink in the Ramayanic Age, by  
Manmathanath Roy.

(f) Satkaryavada :—Causality in Sankhya, by Gopinath  
Kaviraj.

(g) Discipline by Consequences, by G. L. Singha.

(h) History of the origin and expansion of the Aryans,  
by A. C. Ganguly.

(i) Punishments in ancient Indian Schools, by G. L.  
Singha. Rs. 5-0

Vol. V—

(a) Ancient Home of the Aryans and their migration  
to India by A. C. Ganguly.

(b) A Satrap Coin, by shyamlal Mehr.

(c) An Estimate of the civilisation of the Vanaras as  
depicted in the Ramayana, by Manmathanatha Roy.

(d) A Comparison of the Contents of the Rigveda,  
Vajasaneya, Taittiriya and Atharveda Pratisa-  
khyas, by Mangala Deva Sastri.

(e) Formal Training and the Ancient Indian Thought  
by G. L. Singha.

- (f) History and Bibliography of Nyaya Vaisesika Literature by Gopinath Kaviraj.
- (g) A Descriptive Index to the names in Ramayana, by Manmatha Nath Roy.
- (h) Notes and Queries, [1] Virgin Worship, by Gopinatha Kaviraj. Rs. 5-0

Vol. VI—

- (a) Index to Sabara's Bhasya, by the late Col G. A. Jacob.
- (b) Some Aspects of the History and Doctrines of the Nathas, by Gopinath Kaviraj
- (c) An Index etc. to the Ramayana, by Manmatha Nath Roy.
- (d) Studies in Hindu Law, by M. M. Ganganatha Jha.
- (e) The Mimamsa manuscripts in the Govt. Sanskrit Library ( Benares), by Gopinatha Kaviraj.
- (f) Notes and Queries, by Gopinatha Kaviraj. Rs 5-0

Vol. VII—

- (a) Bhāmāna and his Kavyalankara, by Batuknath Sarma and Baladeva Upadhyaya.
- (b) Some variants in the readings of the Vaisesika Sutra, by Gopinatha Kaviraj.
- (c) History and Bibliography of Nyaya Vaisesika Literature, by Gopinath Kaviraj.
- (d) An attempt to arrive at the correct meaning of Some obscure Vedic words, by Sitaram Joshi.
- (e) A comparison of the contents of the Rig Veda, Vajasaneyas, Taittiriya, and Atharva Veda ( Chaturadhyayika ) Pratishakhya, by Mangal Deva Shastri.
- (f) An Index to the Ramayana, by Manmatha Nath Roy.
- (g) An Index to Sabara's Bhasya, by the late Col. J. A. Jacob.
- (h) Gleanings from the Tantras, by Gopinath Kaviraj.
- (i) The date of Madhusudana Sarasvati, by Gopinatha Kaviraj.

- (j) Descriptive notes on Sanskrit Manuscripts, by Gopinatha Kaviraj.
- (k) A Note on the meaning of the word Parardha, by Umesa Misra. Rs. 5-0

Vol. VIII—

- (a) Indian Philosophy, by Taraknath Sanyal.
- (b) An Index to the Ramayana, by Manmatha Nath Roy.
- (c) Index to Sabara's Bhasya, by the late Col. J. A. Jacob.
- (d) Hari Svami, the Commentator of Sataptha Brahmana and the date of Skanda Svami, the Commentator of the Rigveda, by Mangala Deva Sastri.
- (e) Mysticism in Veda, by Gopinath Kaviraj.
- (f) The Devadasi : a brief history of the Institution, by Manmathanath Roy.

Vol. IX.—( In progress )

- (a) The Life of a Yogin, by Gopinath Kaviraj.
- (b) On the Antiquity of the Indian Art canons, by Haridas Mitra.
- (c) Prachya Vargi Karna Padhati, by Satish Chandra Guha.
- [d] An Index to the Ramayana, by Manmath Nath Roy.

THE PRINCESS OF WALES SARASVATI  
BHAVAN STUDIES  
( SANSKRIT )  
SARASVATALOKA

Edited by

GOPINATH KAVIRAJ, M.A.

Kirana I—( In progress ):

- (a) Mangalam etc., by Narayana Sastri Khiste.
- (b) Mimamsaka mata samgraha, by Haranchandra  
Bhattacharya.
- (c) S'rimad Acharya Mandana Mis'ra, by Chinna Swami  
Sastri
- (d) Bhagavato Buddhaaya Charitam Upadesas cha:  
by Gopinath Kaviraj.

Kirana I—( Supplement )

Sanskrita Kavi Parichaya (Bharavi) by Vanda Kishore  
Sharma.

Kirana II - ( In progress ):

- (a) Sarada Prasadanam by Narayan Sastri Khiste.
- ( b ) Chudamani Darsanam by Sasadhara Tarkachuda-  
mani.

To be had of  
*The Superintendent*  
GOVERNMENT PRESS, U. P.  
ALLAHABAD.

✓  
612175

Central Archaeological Library,  
NEW DELHI.

24103  
Call No. Sazs/Raj/sha.

Author—Raghunatha Bhatta

Title—The Kalataatraya-  
Charya.

Borrower No.

Date of Issue

Date of Return

*"A book that is shut is but a block"*

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY  
GOVT. OF INDIA  
Department of Archaeology  
NEW DELHI.

Please help us to keep the book  
clean and moving.